

Onderzoek naar het potentieel van ontwerpend onderzoek om bij te dragen aan ruimtelijke en maatschappelijke transitie

Werkboek 5

Actieagenda
Ruimtelijk
Ontwerp (ARO)

Onderzoekstraject
‘Ontwerpen aan onze
toekomst’

Falsework
Caroline Newton
(TU Delft)

Zorgzame leef- omgeving

Ontwerpen aan onze toekomst

Els Vervloesem
Jolijn Valk

“De toekomst is wat we er in het heden van maken. Veel daarvan wordt nu bepaald. We moeten inzien waar de mogelijkheden liggen en wat onze rol daarin kan zijn. Er is niets belangrijkers in deze tijd.”
— Rebecca Solnit

Ontwerpend onderzoek maakt het mogelijk om onbesliste toekomsten te verbeelden. Die unieke kracht is in deze tijden van onzekerheid onmisbaar. Klimaatverandering in combinatie met toenemende sociale ongelijkheid zet onze leefomgeving zwaar onder druk en genereert een opeenstapeling van sociaal-ecologische opgaven. Om echt vooruitgang te boeken, is het essentieel om los te komen van de vertrouwde denkkaders – een probleem laat zich immers niet oplossen met dezelfde denkwijze waarmee het is ontstaan. Dit vraagt om vooruitziend én onderbouwd handelen. Ontwerpend onderzoek verenigt het rigoureuze karakter van onderzoek met het creatief vermogen van ontwerp om nieuwe gedachten te openen. Bovendien gebeurt ontwerpend onderzoek in reële contexten, op concrete plekken, samen met betrokkenen. Zo helpt de verbeelding van de leefomgeving ook bij de democratisering van de ontwikkelprocessen van buurten, wijken, steden en gebieden van de mensen om wie het gaat. Door verbeelding ontstaat een gevoel van gezamenlijkheid, omdat we samen, maar door een andere lens, naar hetzelfde kijken. Dat maakt het mogelijk om het er met elkaar over te hebben.

In de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp (ARO), een initiatief van de ministeries van OCW (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) en VRO (Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening), zet de Rijksoverheid in op ruimtelijk ontwerp en ontwerpend onderzoek om bij te dragen aan de grote ruimtelijke en maatschappelijke transities van deze tijd. De voorbije jaren leverde dit tal van innovatieve initiatieven, projecten en praktijken op, onder meer in het kader van MooiNL, de Nota Ruimte, het College van Rijksadviseurs, en de ARO-open oproepen van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. Vandaar dat de ministeries van OCW en VRO in het voorjaar van 2025 een reflectietraject startten dat kadert binnen de ARO Actielijn 4: “Bundelen en duiden”.

Op hun uitnodiging treden wij op als curatoren van dit traject. Onze opdracht: de indrukwekkende rijkdom aan kennis, inzichten en ervaringen rond ontwerpend onderzoek uit de afgelopen jaren bundelen en duiden. Wij grijpen deze bijzondere kans graag aan als een terugblik, die ons nog sterker vooruit laat kijken. Zo willen we deze kennis en ervaring breder bekend en beter zichtbaar maken, zodat beleidsmakers, publieke en private opdrachtgevers, middenveld en burgers er in de toekomst op zoveel mogelijk plekken zelf mee aan de slag kunnen. We zijn dit reflectietraject gestart met een selectie van vijftig ontwerpend onderzoek-projecten die zijn uitgevoerd in opdracht van, met subsidie van of in samenwerking met of door de Rijksoverheid, uit de jaren 2021-2025. Parallel voerde Platform Ontwerp NL een ‘spiegeltraject’ uit, getiteld ‘Leren van het veld’, over ontwerpend onderzoek dat buiten de Rijksoverheid om wordt geïnitieerd. Beide trajecten gebeurden in nauwe wisselwerking en zullen uitmonden in een gezamenlijk resultaat.

De toekomst maken we nu

Nederland heeft een lange en rijke traditie op het vlak van ontwerpend onderzoek. Dat toont zich in de grote diversiteit aan contexten waarin beleidsmakers, publieke en private opdrachtgevers, middenveldorganisaties en burgers een beroep doen op ontwerpend onderzoek. Dat kan gaan om beleidsgericht onderzoek op rijksniveau, waarin alternatieve ruimtelijke mogelijkheden en voorstellen voor grote maatschappelijke opgaven worden verkend. Maar het kan ook dystopisch zijn: door te tonen wat we niet moeten willen en op te tekenen waar het huidige beleid heen leidt. Daarnaast zijn er participatieve vormen, gericht op de duurzame transformatie van wijken en buurten die zo onderwerp worden van publiek gesprek. Verder bestaan er experimentele of culturele vormen die sociaal-ecologische ongelijkheden aankaarten, meer-voudige (soms tegenstrijdige) belangen zichtbaar maken, en dialoog organiseren.

De term ontwerpend onderzoek wordt langzaamaan steeds bekend buiten de academische en ontwerpersgemeenschap. Zoals Rebecca Solnit stelt: nu is het moment voor ieder van ons, om onze rol op te pakken. Alle grote maatschappelijke opgaven raken de fysieke leefomgeving. Daarom moet het ontwerp en de inrichting

ervan hét onderwerp van publieke gesprek worden: het raakt iedereen en het gaat om iedereen. Momenteel kijken we te gefragmenteerd naar het totaal van onze leefomgeving, waardoor partijen geïsoleerd raken en de opgaven niet vooruit worden geholpen. In de huidige en toekomstige tijd kunnen we niet langer sectoraal blijven denken: het is samen winnen, of samen verliezen. Ontwerpend onderzoek helpt ons om van verschillende en schurende belangen te bewegen naar een gedeeld en realistisch verlangen.

Een gedeeld leer- en werkproces met vijf studieteams, experts en ervaringsdeskundigen

Het reflectietraject is opgebouwd rond vijf thema's, die resoneren met de vier hoofdpunten uit de Ontwerp-Nota Ruimte (water en bodem; natuur en landbouw; energie en (circulaire) economie en wonen, werken en bereikbaarheid). Overtuigd van het belang van sociale waarden in de leefomgeving, hebben wij 'zorgzame leefomgeving' toegevoegd. Voor elk thema hebben we een studieteam samengesteld, die telkens een selectie van tien ontwerpend onderzoek-projecten meekregen als startpunt voor hun analyse.

De studieteams bestaan uit een ontwerp bureau en een wetenschappelijk onderzoeker van een kennisinstelling¹. Zij zijn door ons geselecteerd omwille van hun kennis, ervaring en positie in het veld. Deze Wisselwerking tussen de (ontwerp)praktijk en (wetenschappelijk) onderzoek zorgt voor een wederzijdse inbedding en betrokkenheid. Dit werkboek bundelt hun analyses.

Om het traject inhoudelijk te voeden, organiseerden we vier collectieve bijeenkomsten. Met deze bijeenkomsten creëerden we een gedeelde leer- en werkomgeving waarin inhoudelijke uitwisseling en kritische reflectie centraal stonden. Een divers samengesteld expertpanel² – met leden uit marktpartijen en overheden (landelijk, regionaal en lokaal) vanuit Nederland en België – volgde het traject op de voet en leverde scherpe inzichten. De studieteams deelden er hun tussentijdse resultaten in dialoog met elkaar, het panel en ons als curatoren. Dit leverde keer op keer waardevolle collectieve kennisontwikkeling op.

Als Nederlands-Belgische curatorenduo zien we de meerwaarde van grensoverschrijdende uitwisseling, gezien de uiteenlopende (beleids)contexten, posities en praktijken rond ontwerpend onderzoek. Om in de toekomst nog meer partijen bekend en vertrouwd te maken met deze aanpak gaven we bewust verschillende profsies en blikvelden een stem. Zo waarborgen we dat zij de reflectie over het potentieel van ontwerpend onderzoek voor ruimtelijke en maatschappelijke transities actief mee vormgeven.

De vijf studieteams gingen aan de slag met de ontwerpend onderzoek-projecten, een selectie op basis van een door de ministeries aangeleverde longlist van ontwerpend onderzoek (2021-2025). Geen 'best practices': maar een grote diversiteit aan contexten, doelstellingen en schaal- en tijdsniveaus, want daar kunnen we het meest

van leren. De tien projecten per thema versterken elkaar, maken verschillen zichtbaar en brengen onverwachte vondsten naar boven.

De werkboeken bouwen voort op alle reacties en reflecties op dat gedeelde leer- en werkproces. Een belangrijke les: ontwerpend onderzoek vraagt om een heldere differentiatie. Niet elke vorm past bij elke context, plek, tijdstip, of vraag. De studieteams duiden de krachten en zwaktes van diverse vormen, voorbij abstracte definities. Dankzij de empirische analyse van de projecten, verrijkt met interviews met de ontwerpers zelf, laat de werkboeken ontwerpend onderzoek echt spreken.

De werkboeken en het handelingskader voor een kritisch geëngageerde ontwerp praktijk

Voor elk van de vijf thema's bundelden de studieteams hun ideeën, inzichten en reflecties over de tien bijhorende ontwerpend onderzoek-projecten in een werkboek. Elk werkboek bestaat uit twee delen.

Het eerste deel start met een diepgaande analyse van de tien cases. Na een feitelijke documentatie volgt een reflectie, opgebouwd rond Peter Marcuse's handelingskader voor een 'kritisch geëngageerde ontwerp praktijk'.³ Marcuse's nadruk op een kritische houding daagt uit om stil te staan bij het normatieve karakter van ontwerpend onderzoek. Het draait hierbij om het onderzoeken van de werkelijkheid, in plaats van ze zomaar te aanvaarden. Dat betekent dat ontwerpend onderzoek niet alleen blootlegt wat er misloopt en verandering vergt, maar ook wat waardevol is en verder ontwikkeld kan worden. Verder nodigt dit kader uit om de aandacht te verleggen van het eindproduct naar het proces dat eraan voorafgaat. Het is namelijk zo dat ontwerpend onderzoek kan bijdragen aan de formatie van groepen, coalities, allianties en samenwerkingsverbanden rond gemeenschappelijk ontwikkelde doelstellingen. Dat is een noodzakelijke voorwaarde om verandering mogelijk te maken. Dit kader biedt tenslotte een aanleiding om stil te staan bij de veranderende rol van ontwerp(ers) in het werkveld.

Meer concreet, schetst Marcuse een handelingskader dat drie, niet per se opeenvolgende stappen omvat:

'Exposing': het onthullen, zichtbaar maken en analyseren van de wortels van een maatschappelijke opgave, en het helder communiceren van die inzichten naar wie er rechtstreeks bij betrokken is of er baat bij heeft.

'Proposing': het ontwikkelen van concrete voorstellen, programma's en strategieën, samen met betrokkenen met als doel om met die bevindingen aan de slag te gaan.

1 Voor de 5 thema's bestaan de studieteams uit: 1. Water en bodem - Flux landscape architecture i.s.m. Fransje Hooimeijer (TU Delft), 2. Landbouw en natuur - H+N+S landschapsarchitecten i.s.m. Hans Leinfelder (KU Leuven), 3. Energie en (circulaire) economie - MUST i.s.m. Sven Stremke (WUR), 4. Wonen, werken en bereikbaarheid - BURAI s.m. Gert-Joost Peek (Hogeschool Rotterdam), 5. Zorgzame leefomgeving - Falsework i.s.m. Caroline Newton (TU Delft) destrunt.

2 Bestaande uit: Paola Huijding (afdelingshoofd Ruimtelijke Kwaliteit bij het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening), Cathelijne Bouwkamp, (wethouder Stedelijke Ontwikkeling, Groen, Duurzaamheid en Cultuur), Julie Mabilde (Team Vlaams Bouwmeester en LABO RUIMTE), Liesl Vanautgaerden (senior expert Departement Omgeving, Vlaamse Overheid), Kristiaan Borret (voormalig bouwmeester maître architecte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest), Patrick van der Klooster (privaat opdrachtgever, directeur Kennis & Innovatie BPD), Ben van der Meer (stadsbouwmeester Groningen) en Rienke Groot (secretaris College van Rijksadviseurs), Anne-Wil Min (Programma Mooi Nederland, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening)destrunt.

3 Marcuse, P. (2009). From critical urban theory to the right to the city. City, 13 (2-3), 185-197.

‘Politicizing’: het expliciet maken van de politieke implicaties van wat wordt blootgelegd en voorgesteld, en het ondersteunen van de bijhorende collectieve actie. Naast het informeren van beleidsprocessen, betekent politiserend werken ook maatschappelijk debat aanjagen, collectieven helpen organiseren en mobiliseren, en waar nodig, rechtstreeks tussenkomen in publieke en politieke arena’s.

De studieteams baseerden zich op eindrapporten en ander materiaal, aangevuld met diepte-interviews met ontwerpers en opdrachtgevers. Zo kregen ze een blik achter de schermen en beter inzicht in hoe de trajecten precies zijn verlopen en ervaren.

Het tweede deel bestaat uit een overkoepelend essay: een kritische terug- en vooruitblik. Op basis van een grondige analyse van de tien ontwerpend onderzoek-projecten formuleren de teams bevindingen en aanbevelingen om de inzet van ontwerpend onderzoek in de toekomst te versterken, de kennis te verbreden en de opgedane ervaring verder uit te bouwen.

Vervolg

Voortbouwend op de resultaten van deze vijf werkboeken maken wij als curatoren van het ‘bundelen en duiden’-traject een overkoepelende synthese. Samen met de curatoren van Platform Ontwerp NL en het ‘spiegeltraject’ leidt dit tot de publicatie ‘Gids voor Ontwerpen aan onze Toekomst’, voorzien voor het voorjaar van 2026.

Naast de Gids komt er een video die het proces, de mensen achter de studieteams, en spontane, soms onverwachte inzichten documenteert. Met deze video staan we bewust stil bij positionaliteit: ontwerpend onderzoek is nooit neutraal, maar beïnvloed door de posities, rollen en (machts)relaties van de betrokkenen. De studieteams werden uitgedaagd om hier bewust op te reflecteren.

Na het ‘bundelen en duiden’, volgt ‘delen en doen’. Onder curatorschap van Stichting CoLA (Coördinatie Lokale Architectuur-initiatieven) starten vijf maatschappelijke dialogen: één per landsdeel. Hierin wordt expliciet de samenwerking gezocht met cultureel-maatschappelijke platforms.⁴

Dit traject stopt niet bij de werkboeken, de Gids, de video en de dialogen. De collectieve bijeenkomsten werden enthousiast onthaald en brachten een inspirerende wisselwerking op gang. Dat bevestigt de nood aan blijvende collectieve denk- en werkruimte, om ontwerpend onderzoek nog beter en doelgerichter te mobiliseren voor de opgaven die onze toekomst bepalen.

In de komende jaren bouwen wij ons curatorschap verder uit. Als curatoren positioneren wij ontwerpend onderzoek midden in de samenleving en als wezenlijk onderdeel van politieke besluitvorming. Vanuit het ARO Programmateam, waar we vanaf 2026 deel van uitmaken, willen we ontwerpend onderzoek nog beter bestendigen binnen het ontwerp- en academisch onderwijs, in

leergangen voor beleid- en bestuurskundige opleidingen, en in de professionele ontwikkeling van ontwerpers en opdrachtgevers.

Dit werkboek is meer dan een kennismaking of verdiepende inkijk in wat ontwerpend onderzoek is. Het is een oproep én uitnodiging aan iedereen, die vanuit zijn of haar eigen context, de kracht van verbeelding en ontwerp wil inzetten om het verlangen naar verandering te omarmen en samen richting te geven aan een duurzame toekomst. Onze deur staat open voor input, vragen en samenwerking.

Veel leesplezier!

Jolijn Valk & Els Vervloesem – Curatoren

⁴ Zoals provinciale en lokale bouwmeesters, het Bouwmeester-netwerk van het CRA, de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit, NOVEX, IPO en VNG. Ook regionale archieven, opleidingen, media, marktpartijen, gemeenten en corporaties.

Inhoud

Introductie	10	Ontwerpen en onderzoeken vanuit zorgzaamheid Tim Peeters, Violette Schönberger
Cases	18	Vier Integrale Toekomstperspectieven Flux Landscape Architecture
	28	Ontwerpend Onderzoek NOVEX Vereniging Deltametropool et al.
	40	Panorama Lokaal: Waddenbuurt Commons AP+E, dmau, Waag Futurelab
	50	Panorama Lokaal: Kookboek Mosterdhof Barzilay+Ferwerda, Veenenbos en Bosch, Endule, Diep
	60	De Peel – A Dwelling Perspective Atelier Fischbach
	70	De Fivel – Relicten van de Fivelboezem Landscape Collected
	80	Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland Bureau B+B, RO&AD, Solidarity University et al.
	90	Onze plek – de cultuur van de leefomgeving Platform Ontwerp NL, Vereniging Deltametropool et al.
	100	Buurtsaam: Overbos Voids, Endeavour
	110	Buurtsaam: Bleijerheide en Nulland 51N4E, Simply Community et al.
	120	Ruimte voor Rechtvaardigheid: de Wachtkamer Studio Antidote, De Toekomstfabriek
	132	Dat is niet eerlijk! studio dmau, Özlemnur Ataol, Ilona van Sante, Yan Zhang
Epiloog	144	Over moed en het belang van kunst Tim Peeters, Violette Schönberger
Essay	148	Naar zorgzame leefomgevingen Caroline Newton
Bibliografie	158	

Ontwerpen en onderzoeken vanuit zorgzaamheid

Tim Peeters
Violette Schönberger

In dit werkboek zijn twaalf ontwerpend onderzoeken geïnventariseerd en geanalyseerd; de eerste 2 daarvan zijn op het thema ‘integraal’, de overige 10 werken vanuit het perspectief van de zorgzame leefomgeving. Dat is geen homogene verzameling: er is gewerkt met een brede waaier aan schalen, technieken, doelen, ambities en vormen van samenwerking of opdrachtverschap. Sommigen projecten bieden een prikkelend en uitwerkt antwoord op een specifieke ruimtelijke vraag, andere verkennen juist het speelveld waarbinnen naar antwoorden gezocht kan worden. Hoewel elk onderzoek in zekere mate een vraag(stuk) verbeeldt of expliciteert, is er niet altijd evenveel behoefte – of, in sommige gevallen, ruimte – voor alle stappen van een ‘klassiek’ ontwerpend onderzoek, zoals het maken van een ruimtelijke propositie en een politieke of morele stellingname. Dat verschil in uitwerking maakt een reflectie op de vrijheid en de positie van de ontwerper (of het ontwerpteam) waardevol, net als een analyse van de relatie tussen ontwerp-team, opdrachtgever, en het beoogd publiek. Hoewel een strikte volgordelijkheid van het mantra expose, propose, politicize niet overal opgaat spreken de projecten die , starten vanuit een expliciet normatief kader verreweg het meest tot de verbeelding.

Zorgzame leefomgevingen

In ruimtelijk ontwerp is dit een relatief nieuw thema. Waar bijvoorbeeld water&bodem al jarenlang onderdeel zijn van het ruimtelijk discours, is het thema van zorgzame leefomgevingen in relatie tot ruimtelijk ontwerp recentelijk pas geïntroduceerd. Dat heeft alles te maken met de huidige maatschappelijke verschuivingen in demografie, in zorglandschap (‘participatiesamenleving’) en de stijgende kosten rond eenzaamheid en ouderenzorg. Hoe nieuw dit thema is, blijkt uit de diversiteit van het gebruikte vocabulaire van de verschillende projecten. Het gaat veel over rechtvaardigheid, over brede welvaart, over zorgzaamheid, en over samenredzaamheid, maar al die woorden betekenen ongeveer hetzelfde, namelijk een socialere

blik op de ruimtelijke ontwerpogave; het integraal benaderen van een ontwerpvragestuk. De blik waarmee de projecten in deze bundel zijn beschouwd is zowel die van urgentie (welk maatschappelijk vraagstuk beoogt het project op te lossen?), als de methode (in hoeverre leidt het ontwerpend onderzoek tot integrale systeemoplossingen of is het eerder een optelsom van ingrepen?), en ten slotte de ontwerpkracht (in hoeverre draagt het project een thema verder buiten zichzelf?).

Een brede en diverse opgave

De geanalyseerde projecten beslaan een enorm areaal aan schalen, opgaven, methoden en (eind)producten. Die waaier toont de diversiteit van vragen en oplossingsrichtingen binnen het thema van de zorgzame leefomgeving. Toch lijken de belangrijkste sleutels te liggen op de schaal van de buurt, in multidisciplinaire ontwer teams en (verschillende vormen van) participatie. Dat geldt in het bijzonder voor de projecten uit de trajecten Panorama Lokaal en Buurtsaam, die zich expliciet richten op ontwerpen voor én met een buurt, de projecten die ongehoorde stemmen betrekken bij het gesprek over hun leefomgeving (*Dat is niet Eerlijk!* en *De Wachtkamer*), en in zekere zin ook voor de projecten die vertrekken vanuit de wens om een bestaande ruimtelijke figuur te koppelen aan sociaal maatschappelijke opgaven en daaromheen een ‘buurt’ trachten te creëren (*De Fivel* en *De Peel*). Het is interessant dat de schaal van de buurt voor zowel burgers als ontwerpers vertrouwd en betekenend lijkt te zijn – het is min of meer vanzelfsprekend om een buurt als één samenhangend en afgebakend geheel te beschouwen en te ontwerpen – terwijl dat schaalniveau in bestuur en beleid eigenlijk niet direct wordt vertegenwoordigd. Een rode draad in de geanalyseerde projecten is dan ook een poging om beleid en ruimte dicht bij elkaar te brengen, waarbij ontwerpend onderzoek vaak wordt ingezet als instrument voor matchmaking tussen betrokken partijen.

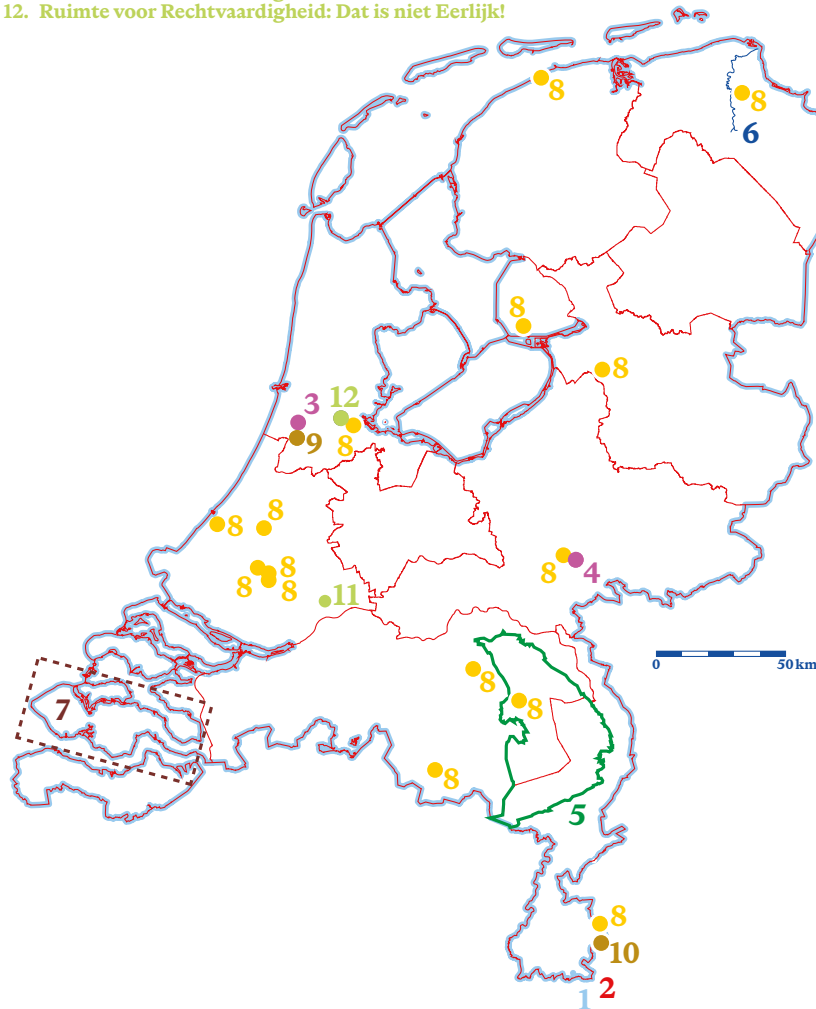
Stellingname binnen nieuwe opgaven

Waar de projecten op buurtniveau meestal werken vanuit een ontwerpogave die zowel ruimtelijk als maatschappelijk duidelijk is omkaderd, zijn de projecten op een hoger schaalniveau eerder een zoektocht naar wat de opgave eigenlijk is. Ontwerpend onderzoek wordt ingezet om ruimtelijke consequenties of conflicten zichtbaar te maken (*OO Novex*), of om het ruimtelijk speelveld dat beleidsmatig werd opgespannen te verkennen (*Vier integrale toekomstperspectieven*). Op dit schaalniveau wordt de link met beleid en beleidsmakers, en daarmee ook de regie vanuit de opdrachtgever, sterker. Dat leidt ertoe dat de nadruk eerder ligt op inventariseren en verbeelden dan op ontwerpen, en dat doorgaans ook dat de vrijheid en onafhankelijkheid van de ontwerp teams beperkt(er) is. We merken dat het daardoor moeilijker (of zelfs onmogelijk) wordt om als ontwerper stelling te nemen, terwijl juist het werken vanuit, of in de richting van, een ethisch en normatief perspectief een cruciaal onderdeel van gedegen ontwerpend onderzoek is.

Politicize – propose – expose

Het drie-stappenplan expose-propose-politicize biedt een kader waarmee de ‘diepgang’ van ontwerpend onderzoeken kan worden gepeild, maar het suggereert ook een volgorde die niet altijd aanwezig is. Elf van de twaalf geanalyseerde projecten werden gefinancierd door een ministerie, en zijn daarmee automatisch onderdeel van een politiek proces en een gepolitiseerd discours – maar niet ieder ontwerpteam gaat daar even bewust mee om. Daarnaast is het vaak niet mogelijk (en ook niet zo nuttig) om een ontwerpend onderzoek als een op zichzelf staande studie te beschouwen: in de meeste gevallen vormt het onderzoek een onderdeel van een (veel) langer traject of (politiek) gesprek. Ook komt een project soms voort uit een langdurige betrokkenheid van een ontwerpteam bij een thema (*De Wachtkamer*) en/of een locatie

1. Vier Integrale Toekomstperspectieven
2. Ontwerpend Onderzoek NOVEX
3. Panorama Lokaal: Schalkwijk
4. Panorama Lokaal: Mosterdhof
5. Young Innovators 2021: De Peel, A Dwelling Perspective
6. Repair w/ Gold: De Fivel
7. EO Wijers: Nieuw Zeeland
8. Onze Plek. De Cultuur van de Leefomgeving
9. Buurtsaam: Overbos
10. Buurtsaam: Bleijerheide Nulland
11. Ruimte voor Rechtvaardigheid: De Wachtkamer
12. Ruimte voor Rechtvaardigheid: Dat is niet Eerlijk!

De 12 locaties van de onderzochte ontwerpend onderzoeken in deze bundel.

(*Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland*). Dit betekent dat het doel van het ontwerpend onderzoek in een bredere context moet worden geplaatst: soms is ‘expose’ óók een vorm van ‘politicize’ (*De Wachtkamer*, *Onze Plek*), is het onderzoek juist een welkome luwte binnen een langlopend politiek gesprek (*Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland*), of is het juist een aansporing tot een gezamenlijk ‘propose’ in een later stadium (*De Fivel*, *De Peel*). Er kan in veel gevallen dan ook eerder van een cyclus worden gesproken waarin de verschillende fasen elkaar, zowel binnen als buiten de kaders van het ontwerpend onderzoek zelf, afwisselen, opvolgen en/of overlappen.

Expose is niet genoeg: het borgen van een vervolg

In alle gevallen is het de bedoeling dat het onderzoek een vervolg krijgt, maar zo’n vervolg is niet altijd voldoende geborgd. Dat is problematisch: niet alleen wordt hiermee de kans dat er iets gebeurt met de lessen uit het ontwerpend onderzoek kleiner, maar het beïnvloedt ook de manier waarop een onderzoek wordt uitgevoerd (hierover later meer). In de meeste gevallen houdt een vervolg ook een langere verbondenheid van het ontwerpteam in, maar niet altijd. Zelfs als een onderzoek zich richt op beleid, is lang niet altijd duidelijk of en hoe het vervolg wordt ingericht.

Propose

Het maken van een ruimtelijk voorstel lijkt het vanzelfsprekende eindproduct van ontwerpend onderzoek. Toch zien we een zekere onhelderheid en terughoudendheid wat dat betreft: ontwerpers kiezen er regelmatig voor om de pen te laten rusten of aan anderen te overhandigen. Of deze terughoudendheid in het ontwerpdeel van een ontwerpend onderzoek wenselijk is, zal per project verschillen (en ook afhangen van persoonlijke opvattingen), maar feit is dat er minder ‘klassiek’ ontwerp is terug te vinden in de geanalyseerde projecten, dan misschien verwacht zou worden. Dat betekent niet dat het instrumentarium van ruimtelijk ontwerp niet wordt ingezet: over de gehele breedte worden teken- en analysetechnieken gebruikt ten dienste van een inclusief gesprek, de toetsing van beleid of de vorming van meerstemmige en goed uitgeruste coalities. Ruimtelijk ontwerp wordt ook ingezet om het gesprek te faciliteren, niet enkel om de conclusies daarvan te verbeelden.

De maatschappelijke opgave staat centraal

Ontwerpend onderzoek op het gebied van de zorgzame leefomgeving spitst zich vanzelfsprekend voornamelijk toe op de sociale en maatschappelijke componenten van ruimtelijk ontwerp en op het vormen van sterke gemeenschappen. Veel van de geanalyseerde projecten vormen daarbinnen (een onderdeel van) een zoektocht naar de rol van ruimtelijk ontwerp, en van ruimtelijk ontwerpers, binnen de totstandkoming van die gemeenschappen. De trajecten Buurtsaam (*Overbos*, *Bleijerheide en Nulland*) en Panorama Lokaal (*Kookboek Mosterdhof* en *Waddenbuurt Commons*) gebruiken bijvoor-

beeld ‘klassieke’ ontwerpkracht (ruimtelijke analysetechnieken, voorstellen voor ruimtelijke ingrepen) om bestaande buurten gezonder en weerbaarder te maken, terwijl ontwerpinstrumenten op andere plekken worden ingezet om ongehoorde burgers bij planvorming te betrekken (*Onze Plek, Dat is niet Eerlijk!*), om ruimtelijke figuren aan te dragen als drager van een gemeenschappelijke identiteit (*De Fivel, De Peel*), of om misstanden aan te kaarten op een nieuw en zeer zichtbaar podium (*De Wachtkamer*). De gemene deler is hierbij dat de maatschappelijke betrokkenheid het handelen van het ontwerpteam beïnvloedt.

Terughoudendheid: suggestie in plaats van conclusie

Die beïnvloeding is sterk terug te zien in de vorm van de eindresultaten van een onderzoek. Die zijn in veel gevallen vrijblijvend: er worden eerder suggesties of handreikingen geleverd dan afgeronde (en daarmee gesloten) ontwerpvoorstellen. De belangrijkste reden daarvoor is de grote mate van participatie en co-creatie die wordt nagestreefd: de ontwerper wil zo veel als mogelijk de gemeenschap tot auteur van de eigen leefomgeving maken. Daarbij treedt een ontwerpteam op als gespreksleider, tolk of adviseur, die daartoe een ‘Startpakket’ of een ‘Kookboek’ of een ‘Caleidoscopische Blik’ (*Bleijerheide en Nulland, Kookboek Mosterdhof, De Peel*) aandraagt, waarin een synthese is te vinden van de stemmen en meningen van buurtbewoners en andere betrokkenen. Zonder uitzondering vormen deze producten een uitnodiging tot een vervolg (al dan niet met een blijvende betrokkenheid van het ontwerpteam) waarin plannen en ruimtelijke ingrepen wél concreet kunnen worden gemaakt. Het is belangrijk om op te merken dat deze voorzichtigheid, die ook is ingegeven door de wens om voorzichtig om te gaan met de relaties en coalities die tijdens het proces zijn opgebouwd, grotendeels door de ontwerpers zélf wordt opgezocht, en in minstens één geval expliciet als een grote kwaliteit van het ontwerpend onderzoek is benoemd door betrokkenen (*Kookboek Mosterdhof*). De terughoudendheid suggereert een belangrijke verschuiving: ruimtelijk ontwerp zélf is niet het doel van het onderzoek – dat is het bij elkaar brengen van betrokkenen, het versterken van coalities en het voeden van gesprekken/processen die in de eerste plaats over sociale thema’s gaan. Minder vrijwillig was de terughoudendheid van

ontwerpteams op grote schaal. De twee projecten op het landelijke schaalniveau (*Stel-dat-verkenning* en *OO Novex*) waren zodanig ingebed in (abstract en onuitgewerkt) beleid, en in delicate ambtelijke processen, dat er weinig ruimte voor ontwerp en stellingname was – ondanks de brede inzet van een groot aantal ontwerp bureaus.

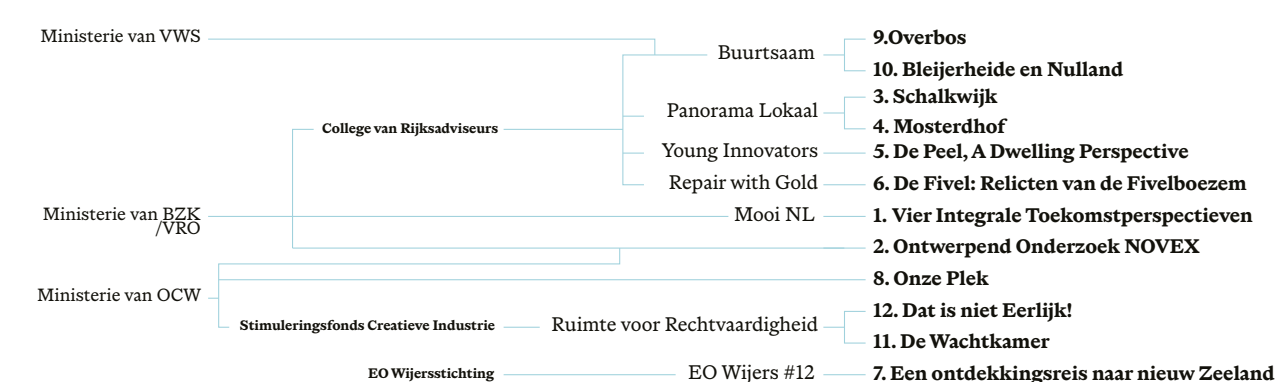
Wie houdt de pen vast?

Vanuit de wens om burgers zélf de regie over de vorm van de leefomgeving te geven, rijst een vraag die raakt aan de klassieke positie van de ontwerper: wie houdt er eigenlijk de pen vast? Is het de taak van de ontwerper om een synthese te maken van een veelvoud van factoren, inclusief de wensen en bedenking van bewoners en betrokkenen, en aan de hand daarvan een nieuwe ruimtelijke werkelijkheid te schetsen? Of is de ontwerper een gesprekspartner, die burgers inspireert en faciliteert bij het maken van een ontwerp? De geanalyseerde projecten tonen een veelvoud van verschillende antwoorden op die vraag. In veel gevallen wordt het proces ondersteund door een ruimtelijke analyse: buurten worden ontleed en verbeeld (*Panorama Lokaal* en *Buurtsaam*), de geologie en (cultuur) historie van landschappen wordt geanalyseerd (*De Fivel* en *De Peel*), de consequenties van beleidsmatige beslissingen worden gekarteerd (*Stel-dat-verkenningen, OO Novex*). In het project waarin met de meest ongebruikelijke doelgroep wordt gewerkt krijgt die ook de meeste tekenbevoegdheid: in *Dat is niet Eerlijk!* zijn (bijna) alle kaarten, analysetekeningen, ontwerpvoorstellen en impressies getekend door de meisjes die deelnamen aan de workshops. Dat het ontwerpteam volledig afstand doet van het eigenaarschap over het ontwerp is zowel indrukwekkend als inspirerend. Ontwerpers adresseren deze vraag al bij de vorming van samenwerkingsverbanden: om participatieve en sociale processen te kunnen doorlopen en organiseren wordt vaak samengewerkt met experts uit het sociale domein. Dat kan bijvoorbeeld gaan om experts in werken met kinderen (*Dat is niet Eerlijk!*) of antropologen (*Bleijerheide Nulland* en *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland*).

Emotie en empathie met de opgave

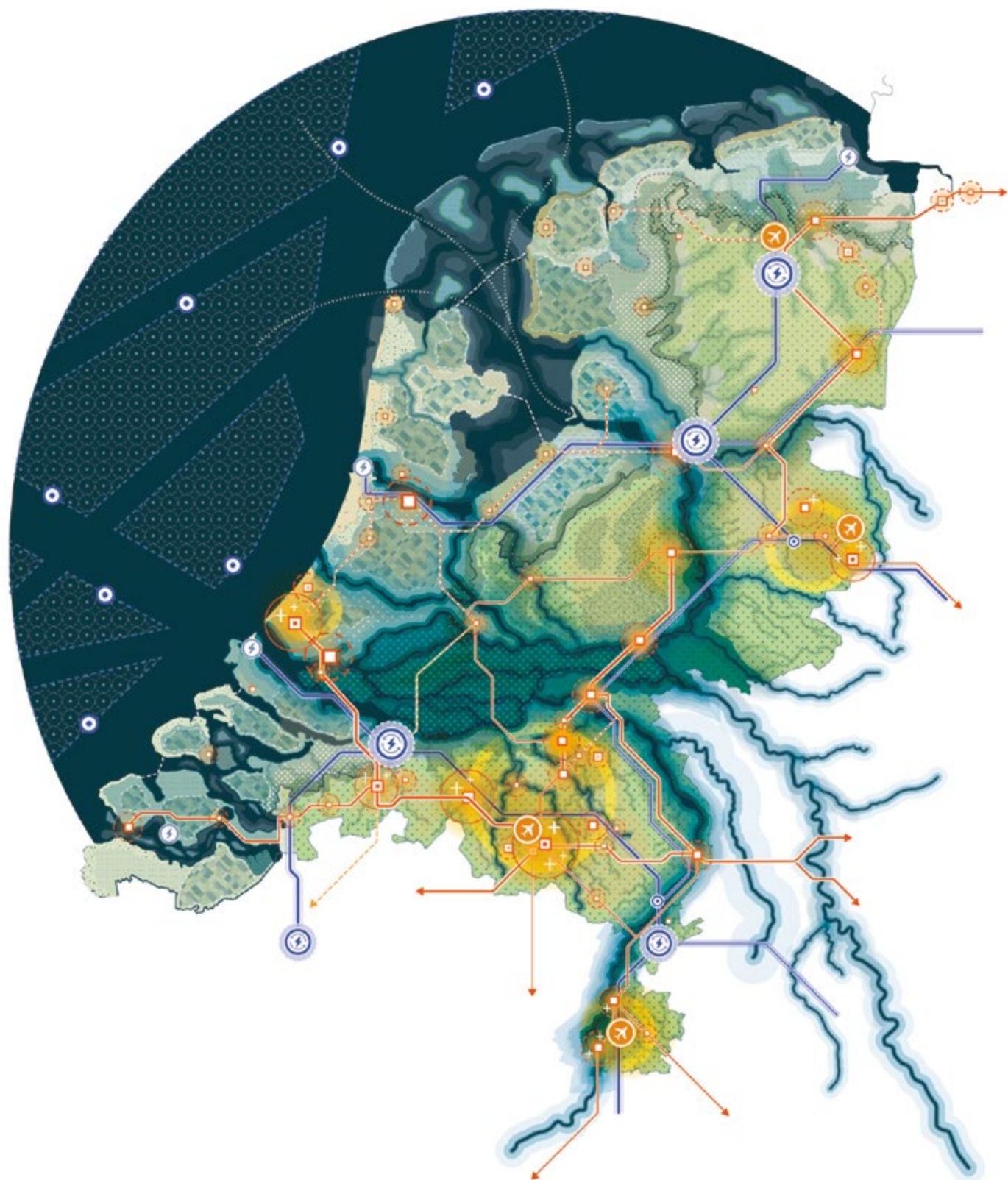
Een project dat een multidisciplinaire kijk op een ruimtelijke opgave weet te versmelten met een uitgesproken en tot de verbeelding sprekend ontwerpvoorstel is *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland*. In het ontwerpteam, dat bestaat uit landschapsontwerpers en antropologen uit Midden-Zeeland én daarbuiten, lijken alle benodigde expertises samen te komen: ontwerpkracht, kennis van sociale processen en sociaalmaatschappelijke positionering, lokale betrokkenheid én een frisse blik van buitenaf. Vanuit deze basis wordt met empathie en realiteitszin gewerkt: er wordt onderkend dat er ingrijpende veranderingen nodig zijn om de gemeenschap voor te bereiden op de gevolgen van klimaatveranderingen, maar óók dat die veranderingen heftige emoties zullen oproepen. In het project is bijzonder veel aandacht voor de emotionele kant van systeemverandering – de vijf stadia van de verandercurve van

Financiering- en opdrachtsstructuur van de 12 onderzochte projecten.

Kübler-Ross – waardoor er, verbazend genoeg, juist ruimte ontstaat voor een ruimtelijk ontwerp dat binnen een andere context als té radicaal of confronterend kan worden beschouwd. Op deze manier wordt het project, naast een ruimtelijk ontwerp dat een inhoudelijk-ruimtelijk gesprek voedt, óók onderdeel van een emotioneel proces.

Cases

Vier Integrale Toekomstperspectieven

Ontwerpteam
Flux Landscape Architecture

Locatie
Nederland

Opstellers stel-dat-verkenningen
Flux Landscape Architecture
FABRICations
PosadMaxwan strategy x design
Defacto urbanism
Generation.Energy
Vereniging Deltametropool

Periode
2023 - 2024

Opdrachtgever
Ministerie BZK /
Team Mooi Nederland

Het ontwerpend onderzoek *Vier Integrale Toekomstperspectieven* biedt een doorkijk naar Nederland in 2100 op basis van vier perspectieven:

- Pragmatisch Nederland: Benutten en versterken
- Metropolitaan Nederland: Specialiseren en concentreren
- Krachtige Regio's: Diversifiëren en regionaliseren
- Deltaland Nederland: Meebewegen en veranderen

Aan de hand van deze perspectieven zijn vier goed navolgbare verhaallijnen opgesteld die agenderen, samenhang brengen en prikkelen. De studie is verankerd in realisme: de verkenningen blijven 'binnen het wenselijke en het mogelijke'. Gezamenlijk spannen de perspectieven het ruimtelijk-bestuurlijk speelveld op. Het onderzoek werd (deels) gebaseerd op een serie 'Stel-dat-verkenningen' die tegelijkertijd met deze studie werden uitgevoerd door een reeks andere ontwerpbureaus.

Documentatie

Typering

Strategie, variantenstudie

Schaalniveau

Nederlandse delta en daarbuiten
(r: 100-300 km)

Planhorizon

Dichtbij (0-10 jaar)
Lange termijn (50 jaar en later)

Doel

Het belangrijkste doel van *Vier Integrale Toekomstperspectieven* is om ‘ruimtelijke kwaliteit centraal te stellen in de aanpak van maatschappelijke opgaven op korte én lange termijn’. Het doel is om ‘integrale toekomstbeelden te formuleren binnen een vooraf vastgesteld kader:

- Op hoofdlijnen bij elkaar brengen van de resultaten van de stel-dat-verkenningen.
- De hoeken van het speelveld verkennen, maar steeds binnen het wenselijke en mogelijke.
- Niet keuzes die al zijn gemaakt of richtingen die al zijn ingezet ter discussie stellen maar als uitgangspunt nemen.
- Niet kiezen tussen een van de varianten, maar toewerken naar een visie met onderdelen uit alle varianten.
- Alle vier de varianten geven op verschillende manieren invulling aan het concept ‘Heel Nederland’ uit de redeneerlijn voor de Nota Ruimte.
- Alle vier de varianten geven op verschillende manieren invulling aan de doelen die zijn gesteld t.a.v. bijvoorbeeld energieransitie, herstel van biodiversiteit, circulariteit, etc.
- Een narratief dat is opgebouwd vanuit het natuurlijke systeem.

Beoogd effect

Het beoogd effect van dit onderzoek is, in de woorden van Bram Willemse, associate partner bij Flux Landscape Architecture, ‘samenhang en overzicht brengen, en een beetje te prikkelen.’ Het project reikt, door middel van de uitwerking van de verschillende verhaallijnen in woord én beeld, een ruimtelijke speelveld aan zoals dat is opgespannen door lopend en gepland beleid. Het project laat de ruimtelijke

gevolgen van keuzes of beleidsmatige accenten zien, waardoor beleidsmakers worden uitgedaagd om opgaven te zien in relatie tot elkaar en tot het ruimtelijke domein. Naast de factor ruimte introduceert het onderzoek ook de factor tijd: middels tijdlijnen wordt geïllustreerd welke effecten bepaalde keuzes hebben op de (snelheid en mate van) ontwikkeling van Nederland.

Positionering

Dit ontwerpend onderzoek is een verhalende maar abstracte verkenning op (zeer) grote schaal, die past binnen de Nederlandse traditie van ruimtelijke visie- en planvorming op landelijk niveau. Binnen de grenzen van het onderzoek wordt geen directe verbinding gelegd met een tastbare werkelijkheid of een kleiner schaalniveau: het project richt zich op de vroegste stadia van beleidsvorming en het resultaat ervan is vooral bedoeld als discussiestuk. Het is uiteraard de bedoeling dat die schaalsprong op een later moment – bijvoorbeeld in vervolgonderzoeken – wél wordt gemaakt.

Het einddocument van het onderzoek bevat een waardevolle reflectie op de positionering binnen het landschap van ontwerpend onderzoek op nationale schaal. Hierin wordt het onderzoek binnen een groeiende reeks van landelijke toekomstvisies geplaatst. Veel van deze studies maken gebruik van een geïllustreerd narratief om ruimtelijke vraagstukken te agenderen, maar dit ontwerpend onderzoek onderscheidt zich van de meeste andere studies door het open en uitnodigende karakter van de resultaten, en door een expliciete nadruk op realiteitszin.

Ook de vier onderzochte perspectieven worden in een assenkruis (mondiaal-regionaal en economisch-natuurlijk) ten opzichte van andere, vergelijkbare studies gepositioneerd.

Methode(n)

De grote ruimtelijke opgaven op landelijk niveau worden verkend op basis van ruimtelijk thema (landbouw, natuur, verstedelijking, economie, energie, water), schaal (landelijk, metropolitaan, regionaal), en bestuur-

lijke houding (pragmatisme, concentratie, diversificatie, meebewegen). De vier onderzochte perspectieven vormen ieder een combinatie/cluster van deze eigenschappen op basis van een specifiek scenario: Pragmatisch Nederland / Metropolitaan Nederland / Krachtige Regio's / Deltaland Nederland. De perspectieven gaan wel uit van het behalen van dezelfde vijf doelen, zodat de uitwerkingen ervan met elkaar te vergelijken zijn en ieder perspectief voldoet aan een gedeeld ambitieniveau:

- Mitigerende maatregelen tegen klimaatverandering (1-2 meter zeespiegelstijging)
- Ruimte bieden voor toename aantal huishoudens (bijna 11 miljoen in 2100)
- Sterk herstel biodiversiteit
- Een klimaatneutraal Nederland
- Voldoende voedsel- en zoetwaterzekerheid

De verkenningen werden uitgevoerd rondom twee rondes van ontwerpate-liers (de eerste in juni/juli 2023, de tweede in september/oktober 2023). De start van de verkenning is een matrix op basis van eerder uitgevoerde ‘Stel-dat-verkenningen,’ waarin de vier perspectieven zijn gekruist met een vijftal thema's: landbouw/natuur, verstedelijking, economie, energie, en water. Die kruising levert 20 te onderzoeken deelgebieden op, ieder uitgewerkt in een themakaart. Door vijf themakaarten met elkaar te combineren ontstaat voor elk van de perspectieven steeds een integrale eindkaart. Die kaarten zijn eerst schetsmatig opgezet, en later preciezer gemaakt.

Het ontwerpteam heeft de matrix-oe-fening verder uitgediept in een viertal rijke verhaallijnen waarin de perspec-tieven worden toegelicht en geïllus-treerd. Dit gebeurt onder ander in collages waarin de hoofdbestanddelen van ieder scenario met elkaar worden gecombineerd en er suggestieve toekomstlandschappen ontstaan. Ook is er voor ieder perspectief een tijdlijn richting 2100 opgesteld waarin de verwachte ontwikkeling – langzaam maar gestaag of bijvoorbeeld juist schoksgewijs – inzichtelijk is gemaakt.

Bereikte resultaat

Het belangrijkste resultaat van het onderzoek wordt gevormd door een viertal rijke en navolgbare verhaallij-nen, die dienen als ondersteuning van beleidskeuzes en -vorming, en die het belang van het ruimtelijke domein daarin onderstrepen. Hoewel het onderzoek geen explicite keuzes maakt en ook geen voorkeur voor een specifiek scenario uitspreekt, leidt de vergelijking van de vier perspectieven wel tot belangrijke inzichten over, bijvoorbeeld, de aannemelijkheid van bepaalde ruimtelijke transformaties of de consequenties van bepaalde (ruimtelijke) keuzes. Ook legt de integrale benadering een aantal kantelmomenten bloot: momenten waarop cruciale beslissingen over een aantal belangrijke thema's min of meer tegelijkertijd moeten worden genomen. Er worden overeenkomsten en verschillen benoemd: '[d]e vier perspectieven laten zien dat een toekomstbestendig Nederland in 2100 ruimtelijk erg kan verschillen. Toch zien we in alle perspectieven een-zelfde soort verschuiving in het landgebruik. Er is namelijk (veel) meer ruimte nodig voor verstedelij-king, energieproductie en -transport, waterveiligheid, zoetwaterbeschik-baarheid en natuur. Dit gaat in alle perspectieven ten koste van land-bouw-areaal.' Aan de hand van deze conclusies zijn bouwstenen geformu-leerd, die zijn geordend in vier thema's: water&bodem en een drietal 'bewegingen'. Deze bouwstenen vormen een handreiking aan beleidsmakers:

1. Water en bodem
Waarschijnlijkheden:
 - Meer ruimte voor grote rivieren
 - Dikste veenpakketten worden vernat
 - Transformatie naar klimaat-robuuste beekdalen
 - Water vasthouden en infiltreren op hoge zandgrondenMogelijkheden:
 - Transformatie van het hele rivieren-gebied met het landschapsecologi-sche systeem als uitgangspunt
 - Nieuwe kwelzone door herstel diepe grondwaterstromen en vasthouden water op zandgronden

Onzekerheden:

- Met welke maatregelen garanderen wij onze waterveiligheid?
 - Hoe gaan we om met zoetwaterbe-schikbaarheid en toekomstbesten-dig landgebruik in de verziltende gebieden?
 - Wat wordt de toekomst van het Waddengebied en Zeeland wat betreft erosie en sedimentatie?
2. Naar een toekomstbestendige natuur en landbouw
Waarschijnlijkheden:
 - Hoogproductieve landbouw op meest vruchtbare gronden
 - Meer ruimte voor natuur langs de grote rivieren
 - Meer ruimte voor natuur langs beekdalen
 - Landbouw/landgebruik op de dikste veenpakketten verandertMogelijkheden:
 - Noord-zuidgerichte klimaatcor-ridors zoals langs de Noordzeekust
 - Kwelzone langs zand-klei grens, kustzone of oostelijke rivierzone inrichten als klimaatcorridor
 - Natuurlijke inrichting van grote rivierengebiedOnzekerheden:
 - Wat wordt de rol van droogmake-rijen in de landbouw/ grondstoffenketen?
 - Wat is de toekomst van de grondge-bonden landbouw op de (verdro-gende) zandgronden?
 - Toekomst van (het behoud van) de natuurtypen binnen Natura2000 gebieden?
 - Landbouwketen gericht voor nationale of internationale markt?

3. Naar een klimaatneutrale en circulaire samenleving
Waarschijnlijkheden:
 - Transformatie van fossiele naar groene industrieclusters (Port of Rotterdam en Eemshaven) en grootschalige aanlanding van WoZ en groene waterstof
 - Grootschalige inzet van de Noord-zee voor opwek elektriciteit en productie groene waterstof
 - Uitbreiding van energienetwerk tussen 2 clusters en het buitenland en gebruik oostzijde buisleidingen als waterstofbackbone
 - Vergroten netcapaciteit van het elektriciteitsnetwerk

Mogelijkheden:

- Grootschalige grondstoffenteelt op de Noordzee (zeewier)
 - Transitie van andere 3 industrieclus-ters (NZKG, North Sea Ports, Chemelot) naar circulaire clusters
 - Spreiding luchvaart, of verplaatsing naar hogere gronden in het oosten
- Onzekerheden:
- Verplaatsen of uitbreiden van de industrieclusters op de hoge gronden?
 - Zal het energienetwerk extra verzaard worden tussen Eemsha-ven-Zwolle, Amsterdam-Zwolle en Rotterdam-Chemelot door het oostwaarts verplaatsen van energieclusters?
4. Naar sterke steden, regio's en dorpen in heel Nederland
Waarschijnlijkheden:
 - Verdere verdichting in de Randstad
 - Groei Metropoolregio Eindhoven
 - Niet bouwen in de uiterwaarden van de grote rivieren
 - Doorontwikkelen hoge snelheid OV-verbindingen tussen Rand-stad-Eindhoven en clusters buitenlandMogelijkheden:
 - Verplaatsen groei steden naar ring rond Randstad in de steden: Zwolle, Enschede, Nijmegen, Tilburg
 - Niet bouwen in zones van bodem-daling, overstromingsgevaar en inklinking
 - Verbeteren verbondenheid clusters in oostelijke regio's (Hanzelijn, Lelylijn)Onzekerheden:
 - Hoe zullen grensregio's met minder dynamiek zich in de toekomst ontwikkelen?
 - Hoe worden deze laag dynamische regio's verbonden met andere delen van Nederland?

Doorwerking

Dit ontwerpend onderzoek heeft bewust een open einde. Het doel is om beleid (en beleidsmakers) op allerlei manier aan het denken te zetten en te prikkelen, zonder specifieke resultaten of vervolgstappen te benoemen.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Vier Integrale Toekomstperspectieven verbeeldt het ruimtelijk speelveld dat wordt opgespannen door ambtelijk beleid, dat nog altijd (te) vaak tot stand komt zonder dat de ruimtelijke consequenties ervan afdoende worden onderzocht. Dit project maakt de consequenties van politieke keuzes inzichtelijk, met als expliciete doel het verhogen van (ruimtelijk) bewustzijn in de eerste stadia van beleidsvorming. Er worden mogelijkheden en oplossingsrichtingen zichtbaar gemaakt: middels vier prikkelende perspectieven wordt beleidsmatige bewegingsruimte getoond en wordt het belang van het ruimtelijke domein onderstreept. Zo wordt ruimtelijk ordening en ontwerp als krachtige instrumenten binnen beleidsmatige vraagstukken gepositioneerd, waardoor beslissingen voortaan kunnen worden gemaakt vanuit een begrip van integraliteit en de kracht van gedegen ruimtelijke ordening en ontwerp.

Vier Integrale Toekomstperspectieven toetst de ruimtelijke bewegingsruimte binnen bestaand beleid, en introduceert zo ruimtelijke kwaliteit als bepalende factor op landelijk niveau.

Het programma Mooi Nederland stelt ‘ruimtelijke kwaliteit centraal door maatschappelijke opgaven in samenhang aan te pakken’. Een belangrijke voorwaarde voor het verwezenlijken van die ambitie is, volgens een presentatie waarin het programma uiteengezet wordt, ‘verstevenen van [de] inzet van ruimtelijk ontwerp als instrument.’ Dit project, en ook de stel-dat-verkenningen die veel van de input voor dit ontwerpend onderzoek verzorgden, vormen een eerste stap van die inzet. Middels het instrumentarium van ruimtelijk ontwerp worden in *Vier Integrale Toekomstperspectieven* vier verhaallijnen samengesteld die de grote transitieopgaven ontleden en vertalen naar handelingsperspectieven op gebiedsniveau. De nadruk ligt hierbij op de synthese van losse onderdelen, die grotendeels zijn ontleend aan de stel-dat-verkenningen, en het construeren van prikkelende en navolgbare narratieven. Hiermee wordt de ruimte beschreven die er ligt binnen bestaand beleid: ieder perspectief vormt een hoek van het parallellogram waarbinnen zich bestuurlijk mogelijke (of wenselijke?) toekomsten bevinden. Vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken kwam nadrukkelijk de vraag om niet sturend te zijn, zegt Bram Willemse, associate partner bij Flux Landscape Architecture, ‘want het was te vroeg in het proces en daarom wil je uit het politieke blijven’. Hij benadrukt dan ook dat het project is uitgevoerd ‘niet om een keuze te maken, maar om de hoeken van het speelveld te verkennen.’

De ruimte is de opgave

Het parallellogram toont ook op een abstracter niveau wat, op het hoogste beleidsmatige niveau althans, de opgave is: het omarmen van ruimte en ruimtelijk ontwerp zélf, al in de eerste fasen van het opstellen van de regels en ambities waarmee we vorm geven aan onze toekomst. Zowel *Vier Integrale Toekomstperspectieven* als de tegelijk uitgevoerde stel-dat-verkenningen zetten ontwerpkracht breed en prominent in om, in de woorden van Willemse, ‘samenhang en overzicht te brengen, en ook ministeries die misschien minder ruimtelijk denken te prikkelen’. Een belangrijk onderdeel daarvan is niet alleen inzichtelijk maken ‘wat mogelijk en wat [nog] onzeker is’, maar ook ‘de rijkdom laten zien van ruimtelijke ordening en ontwerp.’ Dat laatste element geeft *Vier Integrale Toekomstperspectieven* een bijna emancipatoire dimensie: net als een aantal andere ontwerpend onderzoek in dit werkboek – waaronder *OO NOVEX* – poogt ook

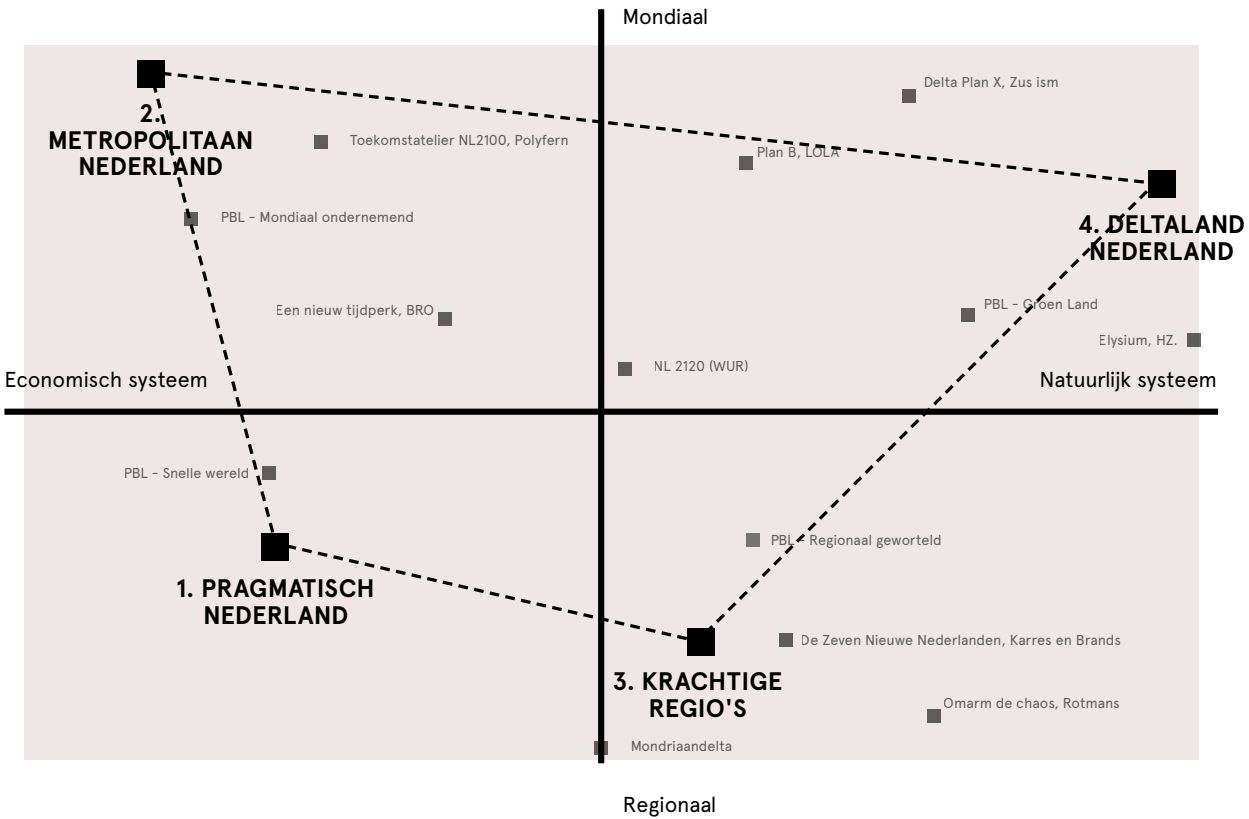
dit project om ruimtelijk ontwerp als bruikbaar instrument te introduceren binnen beleidsvorming.

Verhaallijnen, tijdlijnen en kantelpunten

Het ontwerpteam werd in eerste instantie gevraagd om een matrix in te vullen waarin bevindingen uit de stel-dat-verkenningen met elkaar werden gekruist. Het resultaat zou een even letterlijke als saaie verkenning van het beleidsmatige speelveld zijn. Om het project meer tot de verbeelding te laten spreken besloot het ontwerpteam om ‘weg te blijven uit hele strakke matrixen en verhaallijnen op te stellen,’ vertelt Willemse. Daarom heeft het team ‘vier goed navolgbare verhaallijnen gemaakt die zich op allerlei manieren laten uitleggen,’ en die daardoor uitnodigen tot adoptie en discussie. Hoewel de vraag om binnen de grenzen van bestaand beleid te blijven kan klinken als een beperking, benadrukt Willemse dat er wel degelijk veel vrijheid was binnen het project: ‘het mooie van voor een ministerie werken is dat je best de vraag nog mag veranderen.’ Daarnaast sluit het karakter van de opdracht aan op de rol die Willemse

(ook) wil spelen: ‘misschien is je rol als ontwerper [in dit geval] wel om te laten zien dat je, als je naar de nota ruimte kijkt, ook moet denken op ooghoogte en governance’. Daarbij heeft het geen zin om té precies te zijn over je doelen: ‘ik vind het een beetje cynisch om steeds *wat gebeurt hier nou eigenlijk mee* te vragen als ontwerper. Misschien heb ik wel mensen anders laten denken.’

Voor wie zich wil laten inspireren ligt er in ieder geval voldoende (en ook de juiste) stof: de verhaallijnen zijn uitgewerkt in kaarten, diagrammen impressies en tijdlijnen. Die tonen een opgave die veel rijker en diepgaander is dan alleen een ingevulde matrix had gedaan: binnen het parallellogram van beleid ligt plots een meeslepende, integrale en bovenal ruimtelijke opgave waarbinnen ook de factor tijd een belangrijke rol speelt. Het project is echter geen vrijblijvende oefening: er worden bijvoorbeeld óók een aantal cruciale kantelpunten geïdentificeerd, momenten waarop ‘keuzemomenten van verschillende thema’s bij elkaar komen.’

De vier perspectieven in de context van andere toekomstvisies voor Nederland

2 Proposing Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

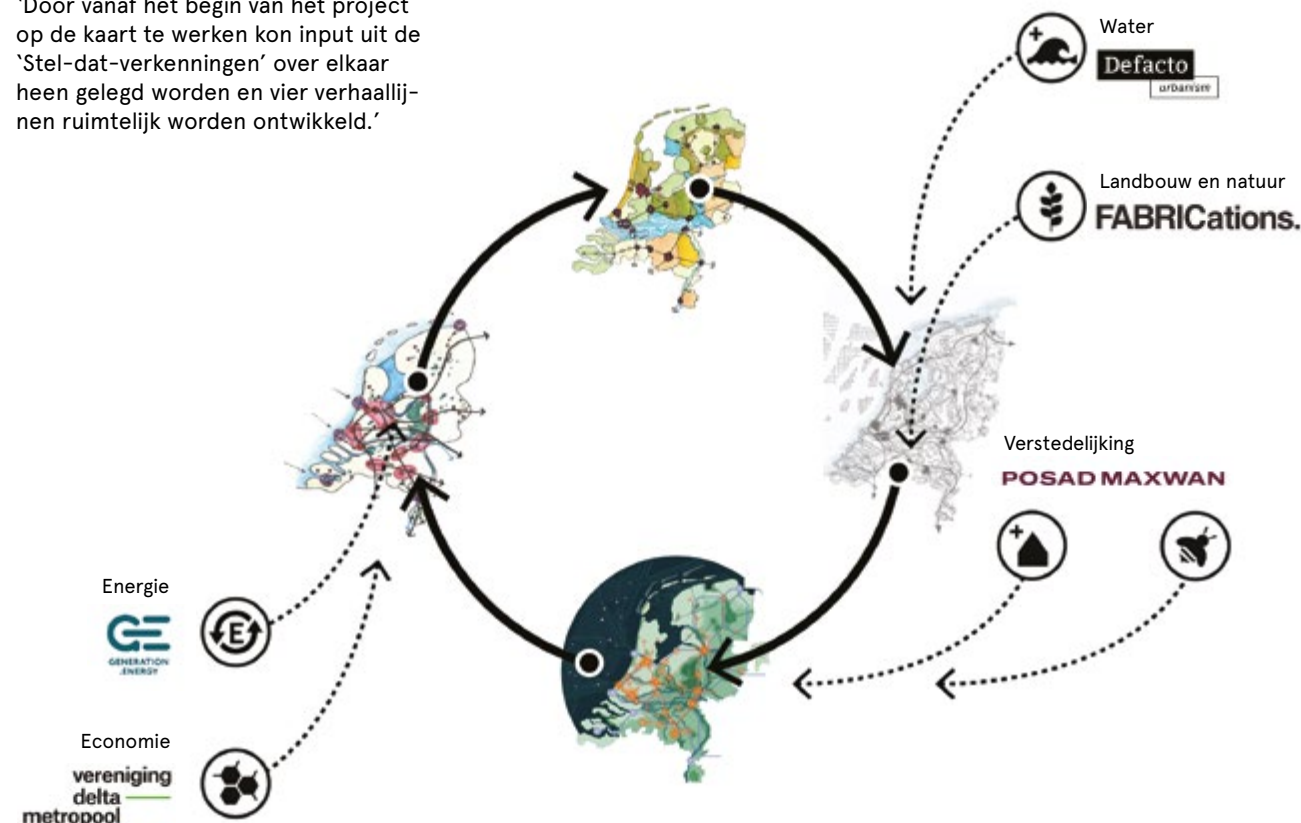
Vier Integrale Toekomstperspectieven poogt ruimtelijke ordening en kwaliteit tot verbindende factoren te maken binnen beleidsmatige processen. Het presentatiedocument reikt een viertal verhaallijnen aan waarmee politieke keuzes kunnen worden verkend en onderbouwd: Pragmatisch Nederland / Metropoli- taan Nederland / Krachtige Regio's / Deltaland Nederland. Die verkenning is afgebakend door de grenzen van bestaand beleid: er wordt gespeculeerd 'binnen het wenselijke en het mogelijke.' De geformuleerde verhaallijnen zijn uitgebreid ingekleurd, zowel in beeld als in tekst, en vormen daarmee uitnodigende en prikkelende discussiestukken. Een lijst met voorzichtige conclusies – waarschijnlijkheden / mogelijkheden / onzekerheden – biedt daarnaast een sterk en sturend raamwerk, dat abstracte onderwerpen van een ruimtelijke dimensie voorziet en dat de consequenties van (het niet tijdig nemen van) beslissingen ook in de tijd zichtbaar maakt.

De belangrijkste ambitie van *Vier Integrale Toekomstperspectieven* is, bekeken vanuit het perspectief van de ontwerper, een welkom gebaar: ruimtelijke ordening een meer centrale plaats geven in beleidsvorming, onder andere omdat daarmee de integraliteit van beleid kan worden gewaarborgd. Om de waarde van een ruimtelijke component in beslissingsstructuren op het hoogste schaal- en abstractieniveau te illustreren zijn in dit ontwerpend onderzoek vier narratieven uitgewerkt. Elk daarvan, zo legt Willemse uit, 'heeft een visie op economie, op wonen, op klimaatadaptatie: het zijn niet vier narratieven op verschillende thema's.' Samen maken de verhaallijnen ruimtelijke consequenties, en ook de (on)wenselijkheid van bepaalde keuzes, inzichtelijk. Ook worden er voorspellingen gedaan voor de ontwikkeling van ieder scenario: zo zal Deltaland Nederland een graduele groei kennen en om toewijding op de lange termijn vragen, en kan Metropolitaaan Nederland voor grote en snelle groei zorgen mits er zo spoedig mogelijk met de planvorming wordt begonnen. Daarnaast worden er

'Perspectief 1. Pragmatisch Nederland; met kleine fragmenten van landgebruik, harde grenzen en een steeds veranderende mix aan functies.'

'Door vanaf het begin van het project op de kaart te werken kon input uit de 'Stel-dat-verkenningen' over elkaar heen gelegd worden en vier verhaallijnen ruimtelijk worden ontwikkeld.'

prognoses – waarschijnlijkheden / mogelijkheden / onzekerheden – gedaan over de effecten van iedere strategie op de grote schaal, en worden er cruciale kantelpunten geïdentificeerd.

Geen keuze

Toch maakt *Vier Integrale Toekomstperspectieven* nadrukkelijk geen keuze tussen de uitgewerkte verhaallijnen. Dat is vanuit de complexiteit van politieke processen te verklaren, maar leidt tot de vraag of de kracht van ontwerpend onderzoek – dat óók sturend en stellingnemend kan zijn – hierdoor wel volledig wordt benut? Bram Willemse, die zegt 'niet beperkt te zijn door de opdrachtgever' is overtuigd van wel: 'een eerlijk en goed navolgbaar verhaal maken was onze rol. Een narratief dat iedereen moet kunnen vertellen, dat niet vastzit aan [het ontwerp-team]'. Hij benadrukt ook de effectiviteit van de gekozen aanpak: 'we hebben de ruimtelijke gevolgen van keuzes laten zien op verschillende schaalniveaus. Dat ging heel natuurlijk omdat we een rijke variatie aan beelden, ook op ooghoogte, hadden gemaakt. De discussies [tijdens het proces] verliepen heel goed.' Hij onderstreept daarnaast dat er in vervolgstudies wél

meer in de (stellingnemende?) diepte zal worden gedoken. 'Er zijn,' zo legt hij uit, 'al interessante vervolgoopdrachten gepresenteerd.' Of die door het ontwerpteam zélf of door anderen worden uitgevoerd maakt volgens hem niet zo veel uit. 'Je begint op de schouders van je voorganger en je geeft het stokje ook weer door aan een ander bureau. Je betrokkenheid is altijd een momentopname.'

Een opstap naar meer (integraliteit)

Ruimtelijke analyse en ontwerp hebben het unieke vermogen om uitdagingen en kansen in samenhang met elkaar te verbeelden en te beoordelen. Dat is in dit geval zeer goed gelukt: de rijk ingekleurde en geïllustreerde verhaallijnen maken het bijna onmogelijk om vraagstukken nog los van elkaar te zien. 'We hebben,' vertelt Willemse, 'gefocusd op het narratief, op verschillende schaalniveaus, en op de factor tijd.' Die brede en verhalende blik voldoet precies aan de vraagstelling, en een beetje meer: uitnodigen tot reflectie, dwingen tot integraliteit en het bewijs leveren dat ruimtelijke ordening en ontwerp ook heel vroeg in het proces waardevolle instrumenten zijn.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Vier Integrale Toekomstperspectieven richt zich expliciet op (de basis van) politieke besluitvormingsprocessen. Bij die focus hoort een bepaalde toon: ‘keuzes die al zijn gemaakt of richtingen die al zijn ingezet’ worden niet bevraagd. Dat de grenzen van bestaand beleid niet worden overschreden maakt het onderzoek een bruikbaar ambtelijk instrument, maar beperkt ook de mate waarop kritische of ideologische uitspraken (kunnen) worden gedaan. Zo wordt er bijvoorbeeld geen (expliciete) voorkeur uitgesproken voor één van de opgestelde verhaallijnen. Dat er geen ‘uitwerking naar een optimaal perspectief’ wordt gemaakt legt de verantwoordelijkheid voor een rechtvaardige implementatie van het gepresenteerde bij de politiek – een positie waarvan het ontwerpteam zich bewust is, en die in hun ogen niets afdoet aan de waarde van het project. Bram Willemse vat de beschouwende functie van het project kernachtig samen: ‘agenderen is net zo waardevol als nieuwe kennis ontwikkelen.’ Dat *Vier Integrale Toekomstperspectieven* een schat aan integrale, ruimtelijke inzichten presenteert – en hier en daar wel degelijk niet te missen voorzetten geeft – betekent op zijn minst dat het project het belang van het ruimtelijke onweerlegbaar aantoonst.

Embedded ontwerpend onderzoek

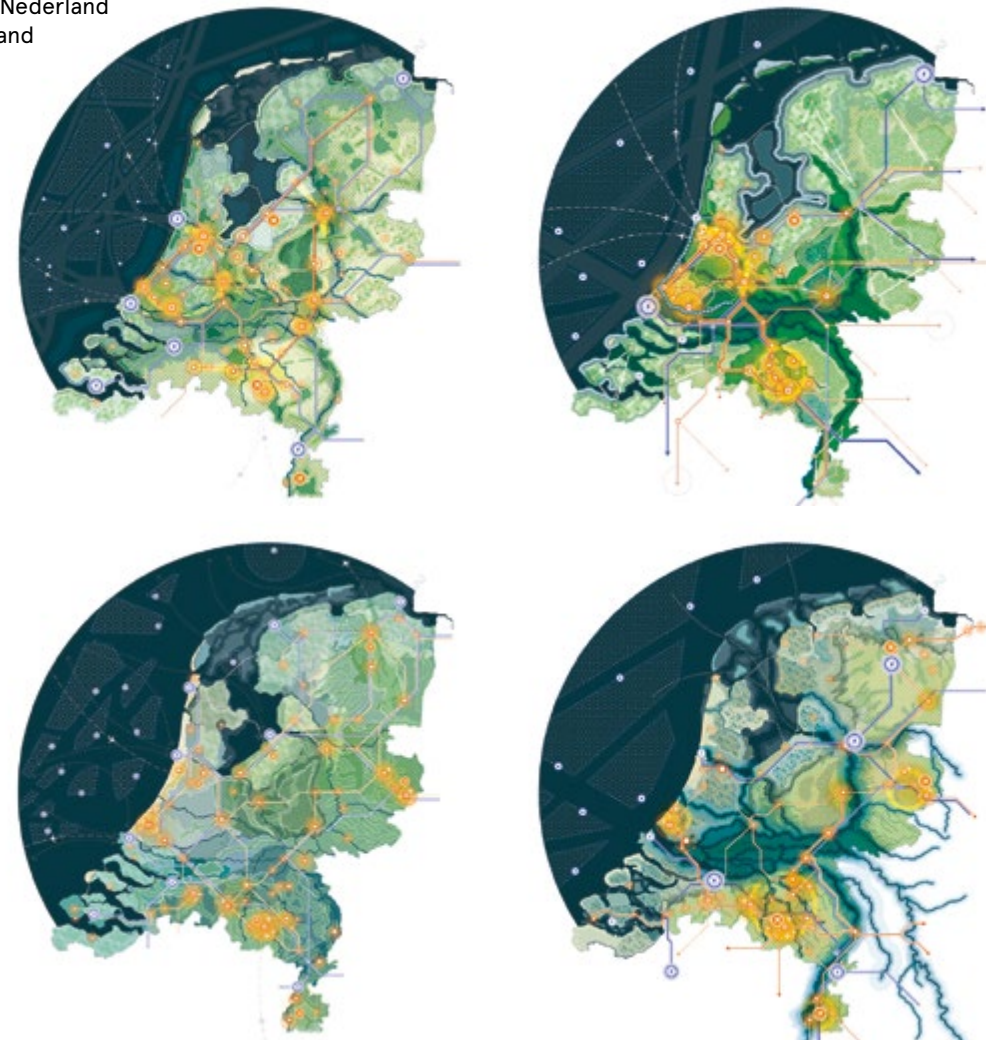
Het is niet ongebruikelijk dat ontwerpend onderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van een publieke opdrachtgever. Sterker nog: elf van de twaalf projecten in dit werkboek werden direct of indirect uitgevoerd in opdracht van, en met financiering vanuit, een ministerie. Deze projecten laten een grote verscheidenheid van (on)afhankelijkheid van de opdrachtgevende overheid zien: soms is ontwerpteams gevraagd om zich volledig vrij rondom een thema te bewegen, soms is een onderzoek onderdeel van een precair of pril proces dat om een bepaalde toon of vorm vraagt. *Vier Integrale Toekomstperspectieven* is een interessante *case study*: hoewel de toon van het project is afgestemd op een specifieke ambtelijke context kreeg het ontwerpteam bijzonder veel vrijheid bij het interpreteren – en zelfs herschrijven – van de uitvraag. Die vrijheid leidde, volgens Willemse, tot een breed gedragen eindproduct omdat er vanaf het begin consensus was over het doel: ‘het doel van ontwerpend onderzoek kan heel verschillend zijn. Het helpt om dat doel, als opdrachtgever maar ook als ontwerper, vooraf heel duidelijk te hebben.’

Willemse is bijzonder openhartig over de ongedefinieerde rol die *Vier Integrale Toekomstperspectieven* speelt, en vooral over de diffuse manier waarop het project rondgaat in de ambtelijke wereld waarvoor het is gemaakt. Hij is blij dat het eindproduct een open uitnodiging tot nadenken en overleggen is geworden: ‘wat er nou precies mee is gebeurd? Misschien heeft het iedereen wel een beetje vrijer laten denken, misschien is het input geweest voor de nota ruimte. Misschien heeft het mensen laten denken in tijdlijnen, over de positie van Nederland in Europa, of [over de toekomst van Nederland] op ooghoogte.’ Zijn uitspraken vormen een verfrissend contrast met die van sommige andere ontwerpteams, die juist aangeven behoefte te hebben aan een vastomlijnde implementatie van het ontwerpend onderzoek en een vooraf vastgelegd vervolgtraject. Ze bevrijden het ontwerpteam ook van de behoefte om een opdrachtgever tevreden te houden: ‘een eerlijk negatief advies is waardevoller dan een voorzichtig antwoord.’

De positie van het ontwerpteam

Willemse is even genereus als het gaat over een blijvende betrokkenheid van hemzelf of Flux Landscape Architecture bij een vervolg van *Vier Integrale Toekomstperspectieven*. Hij ziet een ruimtelijke opgave als een estafette waarbij veel verschillende (ontwerpende) partijen betrokken zijn. Dat betekent dat het belangrijk is om verhalen te maken die voor verspreiding of uitbreiding niet afhankelijk zijn van specifieke

De vier perspectieven: Pragmatisch
Nederland / Metropolaan Nederland
/ Krachtige Regio's / Deltaland
Nederland

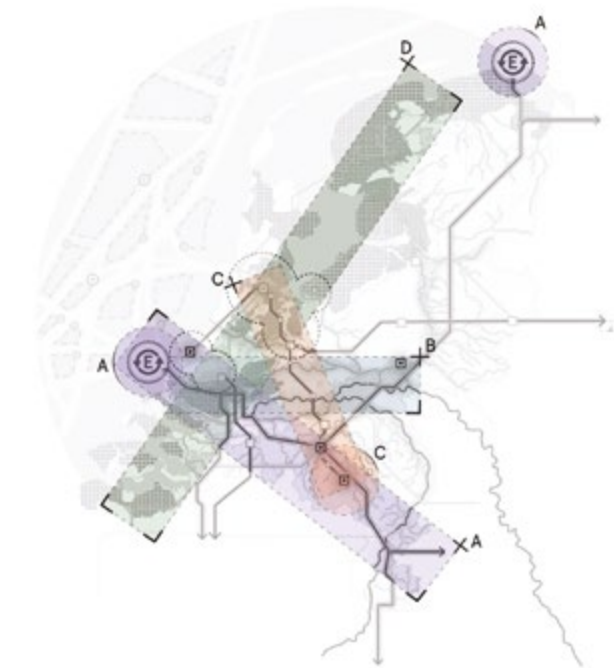

stemmen. Willemse gebruikt regelmatig de term navolgbaar om de verhaallijnen, die ‘door de verschillende beelden door veel mensen verteld kunnen worden,’ te omschrijven: het is nadrukkelijk de bedoeling dat Vier Integrale Toekomstperspectieven door veel verschillende mensen en op veel verschillende plekken wordt gedeeld. Dat vereist volgens Willemse ook een zekere flexibiliteit van de ontwerper zelf, die het narratief moet kunnen aanpassen aan een specifieke doelgroep of een specifieke moment. Maar, zegt Willemse, ‘we hebben als ontwerpers goede voelsprietten voor hoe we een verhaal op elke plek moeten vertellen.’

Een beetje stellingname

Een goed verstaander vindt wel degelijk serieuze stellingen en conclusies in Vier Integrale Toekomstperspectieven. Dat kan ook niet anders: wie de ruimtelijke opgaven in Nederland zó uitgebreid onderzoekt en verbeeldt identificeert onherroepelijk cruciale thema's en beslissingsmomenten. Dat gaat niet alleen over de dimensie ruimte: dat de vier verhaallijnen zijn uitgezet in de tijd introduceert een urgentie in bepaalde scenario's. Een olijsting van waarschijnlijke

heden, mogelijkheden en onzekerheden vormt de opmaat voor het laatste hoofdstuk, waarin een overzicht van keuzemomenten en kantelpunten – te beginnen met een stapeling van problemen rondom drinkwatervoorziening, netcongestie en woningnood in 2030 – een niet mis te verstane oproep tot daadkracht vormt. En ook de verhaallijnen zélf bevatten voorzichtige hints; over het perspectief Pragmatisch Nederland vraagt Willemse, waarschijnlijk net als de lezers van het einddocument, zich af ‘of je wel een monofunctioneel landschap kan blijven maken’ als je kijkt naar de (stapeling van) urgente vraagstukken waarvoor een oplossing moet worden gevonden. Wel zullen de meeste impliciete uitspraken en hints grotendeels binnen de muren van een beperkt aantal ministeries blijven: Willemse mag de uitgewerkte narratieven gebruiken in presentaties, maar ze mogen niet op de website van Flux worden gezet. Dat is misschien jammer voor de reikwijdte van het ontwerpend onderzoek, maar het onderstreept wél een belangrijk aspect van het project: het is klaarblijkelijk niet zó neutraal en voorzichtig van karakter dat het materiaal vrijelijk kan worden gedeeld.

Overlap van waarschijnlijkheden:

- A) Circulaire knooppunten
- B) Klimaatbestendig grote rivierengebied
- C) Verstedelijkings-as Randstad - Metropoolregio Eindhoven
- D) Vruchtbaar West Nederland

Ontwerpend Onderzoek NOVEX

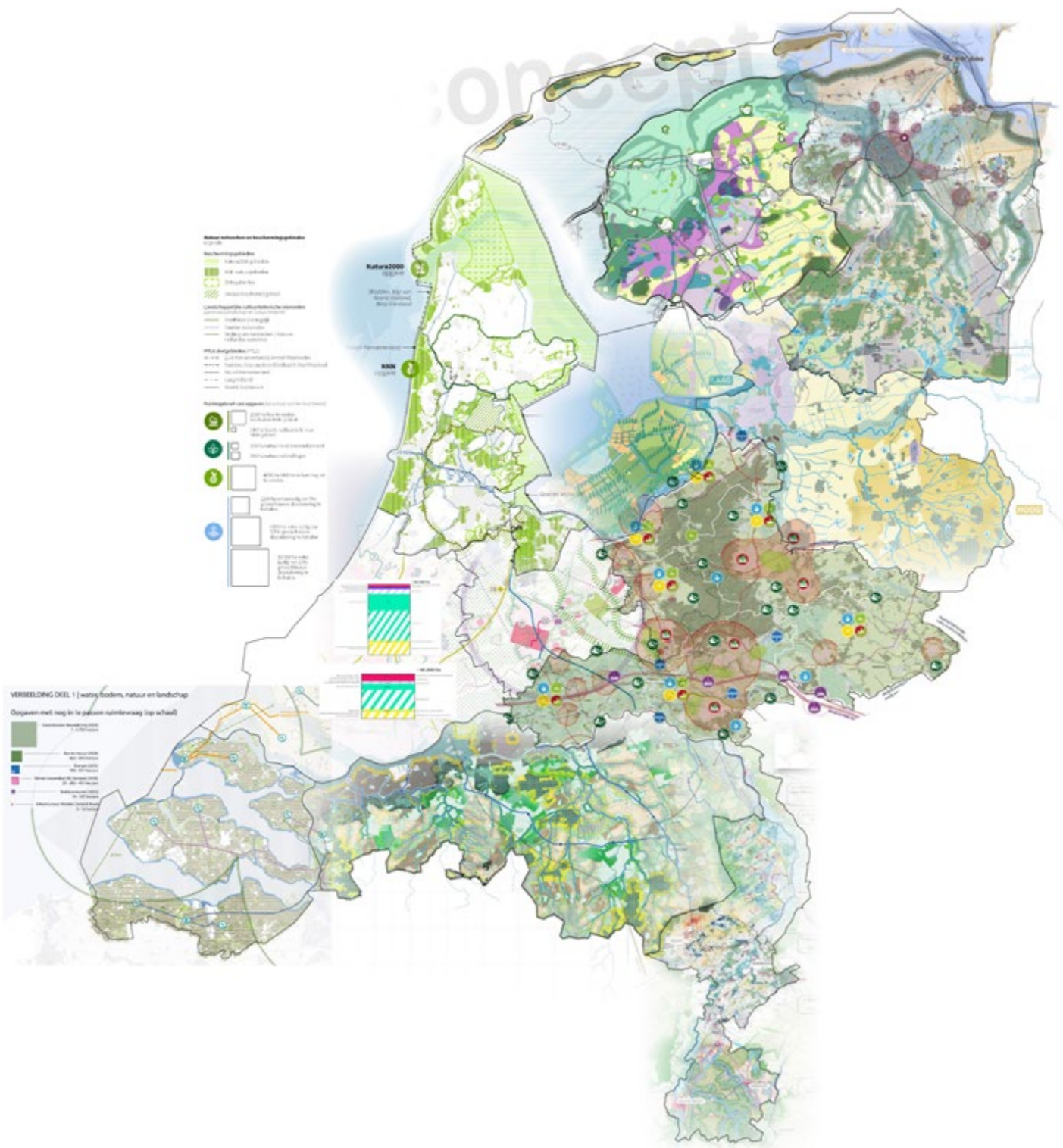
Ontwerpteam (fase 2)
Vereniging Deltametropool
Strootman Landschapsarchitecten
BURA en Bright
Studio Bereikbaar en Twynstra
Gudde

Locatie
Nederland

Periode
September 2021 - Augustus 2024

Opdrachtgever
Ministerie BZK

Ontwerpend Onderzoek NOVEX was een ontwerpend onderzoek in twee fasen. Eerst werden inventarisaties en -analyses van landelijk beleid vertaald in kaartmateriaal voor vijf afzonderlijke landsdelen. Vervolgens werden de resulterende kaarten aaneengeregen om prangende vraagstukken en knelpunten (zogenoemde ‘Hot Topics’) te identificeren. *OO NOVEX* was een grootschalig en langdurig onderzoek, zeker in vergelijking met andere binnen dit thema geanalyseerde projecten. In een intensief traject, waarbij een groot aantal ontwerp bureaus en alle twaalf provincies betrokken waren, werd op uitnodiging van het ministerie van BZK twee jaar lang onderzocht hoe landelijke en provinciale bestuurslagen beter kunnen samenwerken en, daaropvolgend, hoe landelijke noden (beter) kunnen landen in de afzonderlijke landsdelen. Vereniging Deltametropool speelde tijdens het traject de rol van adviseur, sparring-partner en gespreksleider.

Collagekaart perspectief 1: Landbouw en Natuur (Beeld: Strootman Landschapsarchitecten)

Documentatie

Typering Strategie, kartering	sommige gevallen überhaupt mogelijk maken, van een constructieve maar tegelijkertijd realistische dialoog.
Schaalniveau Regio (r: 10-30 km) Nederlandse delta en daarbuiten (r: 100-300 km)	
Planhorizon Middellange termijn (25-50 jaar) Lange termijn (50 jaar en later)	
Doel ‘Het doel van het <i>Ontwerpend Onderzoek NOVEX</i> was om het gesprek tussen Rijk en provincies over de ruimtelijke opgaven te faciliteren en aan te jagen. Om zo eenduidig en begrijpelijk mogelijk te laten zien wat de provinciale uitwerkingen van het Startpakket betekenen – a) voor het landelijk beeld en b) voor uitwerking ervan op de nationale, regionale en lokale schaal.’	Positionering <i>OO NOVEX</i> zet ontwerpkracht in om a) verschillende bestuurlijke lagen beter met elkaar te laten communiceren, b) conflicten en hiaten in beleid en ambities zichtbaar te maken en c) de meest prangende vraagstukken op landelijk niveau te identificeren. Dat is in de eerste plaats een oefening in inventarisatie en kartering in dienst van een constructieve dialoog. Dat <i>OO NOVEX</i> een analyserend onderzoek is gericht het faciliteren van een proces, betekent dat het een project rondom participatie kan worden genoemd, op een schaalniveau waarop die term misschien niet direct voor de hand ligt, en waarop alle betrokken stakeholders logischerwijs bij de overheid werken.
<i>OO NOVEX</i> ondersteunde Rijk en provincies bij het toetsen en afstemmen van (de uitvoering van) beleid en ambities met een ruimtelijke component. Dat de verantwoordelijkheid voor die uitvoering, deels door decentralisatie, eerst vanuit Den Haag naar de provincies werd verschoven maar her Rijk recentelijk de regie weer wilde overnemen maakte een goede samenwerking tussen de twee bestuurslagen bijzonder belangrijk. Het eerste onderdeel van deze doelstelling was het per provincie (via een opdeling van Nederland in vijf landsdelen) inventariseren en analyseren van de consequenties van landelijk beleid zoals dat was gebundeld in het Startpakket van minister De Jonge. Vanuit deze inventarisatie kon worden gewerkt aan een vervolgoel: de benoeming en prioritering van vraagstukken op landelijk niveau.	Het ontwerpend onderzoek was niet alleen wat betreft schaal maar ook wat betreft uitvoering omvangrijk: er waren een groot aantal ontwerp bureaus, evenals een groot aantal vertegenwoordigers van provincie en Rijksoverheid, bij het project betrokken. Die (organisatorische maar vooral ook politieke) complexiteit gaf het project een extra dimensie die in de meeste andere projecten die zijn geanalyseerd niet is terug te zien. De resultaten van <i>OO NOVEX</i> zijn daardoor (meestal in negatieve zin) beïnvloed: het project werd vroegtijdig beëindigd, en de voortgang werd ook tijdens het (behoorlijk lange) proces een aantal keer onderbroken vanwege praktische of beleidsmatige beren op de weg. Daar staat tegenover dat <i>OO NOVEX</i> zonder een onprettige omstandigheid misschien wel nooit had plaatsgevonden:
Beoogd effect Het beoogde effect van <i>OO NOVEX</i> is een verbeterde dialoog tussen beleidsmakers en -uitvoerders in verschillende lagen van de overheid. Het verkrijgen van inzicht in de (soms zeer grote) incongruenties tussen beleidsmatige doelstellingen op landelijk niveau en werkelijke ruimtelijke mogelijkheden is cruciaal onderdeel voor het voeren, en in	Methode(n) <i>OO NOVEX</i> vertrekt vanuit het Startpakket dat minister De Jonge in december 2022 opstelde: het project verkent ‘de vraag van het ministerie van BZK aan de provincies hoe zij de ruimtelijke inrichting van hun grondgebied (tot 2050) voor zich zien, met alle ruimtelijke vraagstukken van ministeries en nationale programma’s. Een belangrijk onderdeel van het

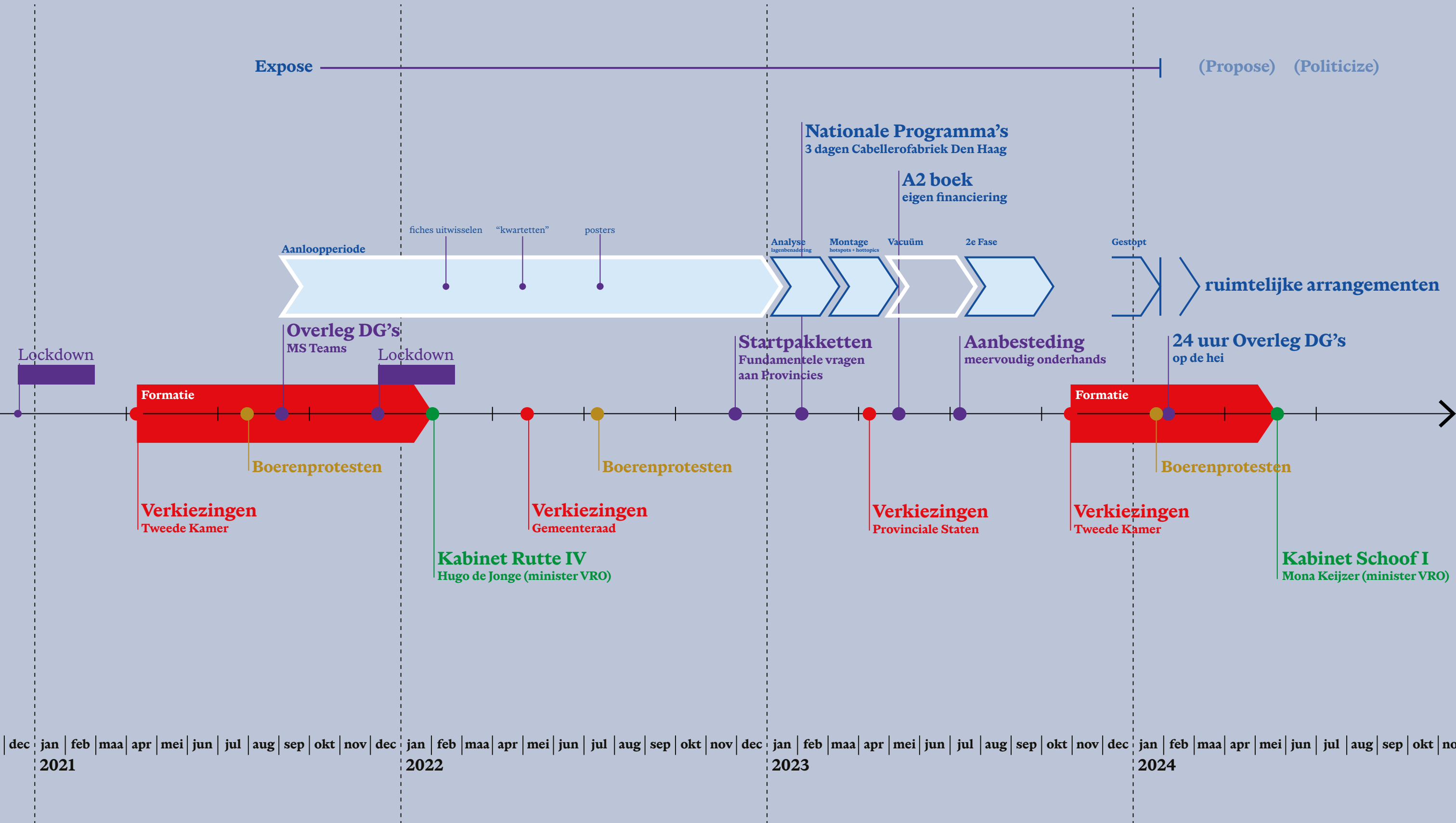
project was het initiëren (en in sommige gevallen repareren) van een constructieve dialoog tussen het Rijk en ambtenaren in de provincies. Dit laatste maakte het noodzakelijk om bestuurders nauw bij het traject te betrekken: ‘in verschillende work-shops in alle delen van het land werden tussentijdse bevindingen gepresenteerd, besproken en aangescherpt.’	<i>OO NOVEX</i> kende twee fasen. In de eerste fase werd Nederland opgedeeld in vijf landsdelen. Per landsdeel werd, aan de hand van drie perspectieven (1: landbouw en natuur, 2: ordenende netwerken voor energie en economie, 3: leefbare steden en regio’s), een inventarisatie en analyse van (de ruimtelijke gevolgen van) bestaand en gepland beleid gemaakt. Voor iedere laag werd steeds een specifiek ontwerp bureau aangesteld, dat uitzicht en verbeeldde ‘wat er in de desbetreffende provincie speelde, afgezet tegen het Rijksbeleid op dezelfde onderwerpen.’
Deze oefening werd in een serie ateliers geanalyseerd. Uit deze analyse kwamen een tiental ‘Hot Topics’ naar voren: ‘onderwerpen die op de schaal van een of meerdere provincies om verdieping vroegen.’ Deze Hot Topics, verbeeld in een tiental Beeldverhalen, vormden de basis voor verdiepingssessies waarin Rijk, provincies, Nationale Programma’s samen op zoek gingen naar handelingsperspectieven binnen specifieke regionale casussen.	In de tweede fase werden de bevindingen uit de eerste fase per perspectief op elkaar gelegd en aan elkaar geregen. Dit resulteerde in drie sets landelijke kaarten – één collagekaart en schetskaarten voor de korte (2030-2035) en middellange (2030-2050) termijn) – waarop de landelijke contouren, als een soort <i>cadavres exquis</i> van de per landsdeel opgestelde perspectieven, verschijnen. Deze oefening werd (vanwege regelgeving rondom aanbestedingen) uitgevoerd door een drietal ontwerp bureaus die ook in de eerste fase betrokken waren. Aan de hand van de kaartensets werden per perspectief vraagstukken, vragen aan het Rijk, bespreekpunten

en conclusies geformuleerd, en konden zowel aanwezige als ontbrekende stukken kennis en beleid gedetailleerd worden geïdentificeerd.	Bereikte resultaat Waarschijnlijk liggen de belangrijkste resultaten van <i>OO NOVEX</i> in de verbindingen die tijdens het traject zijn gelegd tussen de nationale en de provinciale schaal. Dat gaat zowel over samenhangend beleid als over samenwerking tussen verschillende lagen van de overheid. Het project poogt een dialoog te herstarten die was beëindigd door het terugtrekken van het Rijk uit de ruimtelijke ordening, het sluiten van het ministerie van VROM en de politieke (maar onjuist gebleken) constatering dat Nederland ‘af’ was. Dit betekende dat er vóór aanvang van <i>OO NOVEX</i> al enige jaren geen vertaalslag meer was gemaakt van plannen uit Den Haag (in dit geval het Startpakket) naar de ruimtelijke werkelijkheid in de provincies die voor de uitvoering van die plannen verantwoordelijk zijn gemaakt. Al die tijd bestond er ook geen noemenswaardige dialoog tussen beide bestuurlijke schaalniveaus.
Ook van belang is het inzicht dat de provincies, voornamelijk in fase 1, hebben verkregen in hun ruimtelijke verantwoordelijkheden en lopende beleid. <i>OO NOVEX</i> beschrijft tot in detail waar de provincies staan met betrekking tot de belangrijkste ruimtelijke opgaven.	De resultaten van het ontwerpend onderzoek hebben gediend als prikkelende aanzetten tot overleg: de soms confronterende of provocerende resultaten werden samengebracht in een boek op A2-formaat waarin alle analysekaarten waren gebundeld. Die bundel vormde voor de provincies een directe aanleiding om vragen te stellen aan het Rijk, en om (een gebrek aan) eigen lopend beleid kritisch te analyseren. Naast het gemaakte kaartmateriaal werd een lijst met een tiental Hot Topics, ruimtelijke vraagstukken die met hoge prioriteit moeten worden opgepakt, opgesteld. De lijst is als volgt:

– Zoetwaterbeschikbaarheid – Zonering van natuurnetwerken – Uitvoering energie strategieën in relatie tot andere regionale opgaven – Bereikbaarheid op regionaal schaalniveau – Bestaande gebouwde voorraad in relatie tot woningbouw en transitieopgaven – Perspectief op de landbouw vanuit integraal water- en bodemsysteem – Samenhangende keuzes voor de nationale en regionale energiesystemen – Economische strategieën voor de toekomst – Toekomst van het Stedelijk Netwerk Nederland – Groen groeit mee in en om de stad	De Hot Topics zijn uitgewerkt in een serie Leporello’s, met het idee dat iedereen deze onderwerpen in heel korte tijd moet kunnen begrijpen. De conclusies van <i>OO NOVEX</i> werden verder nog samengevat in een uitgewerkte publicatie, waarin ook analyses van het proces en alle Nationale Programma’s zaten.
Doorwerking Het is niet eenvoudig om eenduidig te zijn over de doorwerking van het project. Dat betekent niet dat er geen doorwerking is: zo werk(t)en een groot aantal ontwerp bureaus, in opdracht van verschillende provincies, aan de verdere verdieping van specifieke tijdens het traject benoemde thema’s of vraagstukken. De provincies zijn daarnaast ook zélf, als dan niet in dialoog met Den Haag, aan de slag gegaan met de resultaten van <i>OO NOVEX</i> , vooral in de provinciale omgevingsvisies, die aan de hand van de bevindingen uit het project werden geüpdatet of vernieuwd. Ook zijn er kleine successen geboekt op het gebied van betere afstemming en samenwerking, maar op dat gebied is er nog veel winst te behalen.	‘Rijk en provincies gaan de komende periode op basis van de Ruimtelijke Voorstellen die er nu liggen, voorsorteren op de Ruimtelijke Arrangementen: afspraken tussen Rijk en provincies richting uitvoering. Naar verwachting zal duidelijk worden dat er na

deze eerste ronde van inventarisatie en verkenning van richtingen nog meerdere rondes nodig zullen zijn.’	‘Hierna zijn twee dingen nodig. Ten eerste moeten de drie perspectieven waarmee gewerkt is op elkaar gelegd worden. De dwarsverbanden die deze stapeling zal tonen, missen nu nog, net als de inzichten die hieruit volgen. Ten tweede moet er nog afgedaald worden naar het niveau van de regio’s. Het Ruimtelijk Voorstel van de provincie Gelderland, bijvoorbeeld, laat goed zien hoe dit gedaan kan worden. Hier ligt een belangrijke schakel. De partijen op regionaal, gebiedsniveau moeten de transitieopgaven aanpakken op een beperkt grondoppervlak. Oefenen hoe dit moet is een logische volgende stap, waarin ook maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers een stem krijgen.
---	--

Tijdlijn

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Ontwerpend Onderzoek NOVEX omvatte een bijzonder uitgestrekt traject, waarin vooraleerst de werking van een gelaagde (en delicate) beleidsmatige structuur werd getoetst. Het project richtte zich specifiek op de wisselwerking tussen twee schaal- en beleidsniveaus: de schaal van het land, waarop ingrijpende politieke beslissingen worden genomen, en dat van de provincie, waar de verantwoordelijkheid voor de implementatie van die beslissingen ligt. Middels ontwerpend onderzoek werden nog onbekende gevolgen en (on)mogelijkheden zichtbaar, werden hiaten in kennis en communicatie geïdentificeerd, en werden gesprekken tussen schaalniveaus opgestart. De waarde van het project ligt in een verbeterde afstemming, maar OO NOVEX, en zeker ook de hobbelige voortgang en het abrupte einde daarvan, vormen een (onbedoelde?) aanklacht tegen beleidsvorming zonder inachtneming van ruimtelijke factoren of ontwerp.

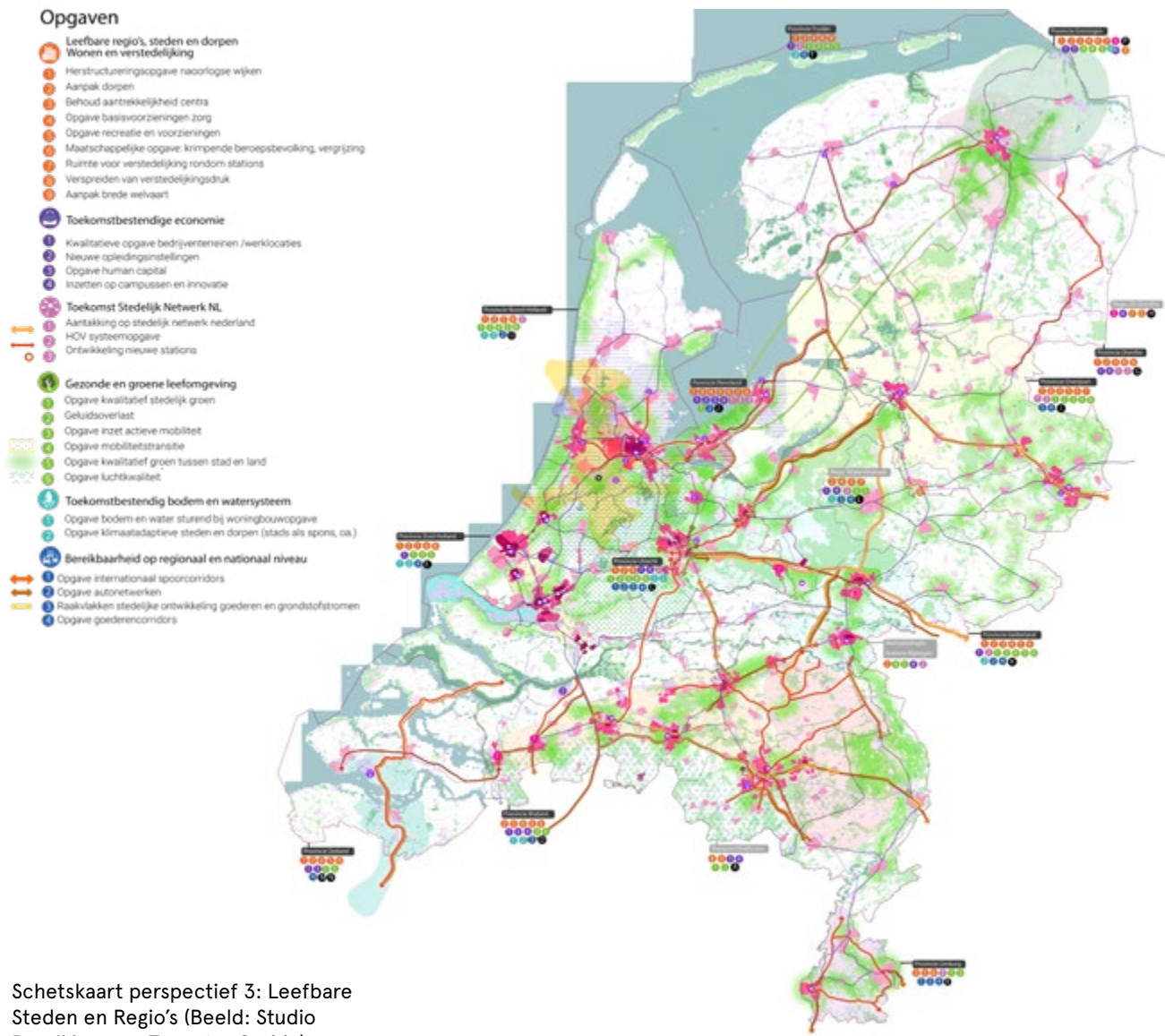
Ontwerpend Onderzoek NOVEX onderzoekt de wisselwerking tussen twee schaalniveaus: dat van landelijk beleid en de uitwerking daarvan op de schaal van de provincie.

Wie de opdracht van een ontwerpend onderzoek leest, weet meestal ook wat de opgave is die dat onderzoek zichtbaar moet maken. Dat is in dit geval in ieder geval deels waar: OO NOVEX heeft als doel om een constructief gesprek tussen het Rijk en de provincies in gang te zetten, waarin discrepanties tussen landelijk beleid en lokale implementatie kunnen worden opgespoord, besproken en aangepakt. Dat gebeurt middels een karteringsoefening, waarin ruimtelijk beleid eerst per landsdeel en later per provincie (vaak voor de eerste keer) wordt ingetekend. De opgave, zo lijkt het, is dus deels ruimtelijk en deels organisatorisch van aard. OO NOVEX bewijst dat verbeeldend en agenderend ontwerpend onderzoek een goede communicatie tussen verschillende afdelingen van de overheid kan opleveren, maar óók dat er nog veel te winnen is – zowel wat betreft *known unknowns* als wat betreft onverhoopte uitdagingen.

Communicerende vaten (?)

Het startpunt van OO NOVEX is het Startpakket, een serie beleidsmaatregelen dat werd samengesteld onder leiding van minister Hugo de Jonge. Het Startpakket volgde op een decennium waarin het ministerie van VROM werd opgeheven en alle ruimtelijke ordening bij de provincies was neergelegd. Die hadden, soms met weinig budget en capaciteit, plannen opgesteld die werden genegeerd door het Rijk, dat plots de regio weer kwam ‘herpakken’ en acteerde alsof er niets gebeurd was. Dat het tijd kostte om het vertrouwen vanuit de provincies in het Rijk en daaraan verbonden organisaties te herstellen is dus niet verrassend. Dat het Startpakket niet op tijd gereed was en bij aanvang nog schoonheidsfoutjes bevatte hielp niet mee. Een belangrijke reden voor deze vertraging was de coördinatie van opgaven tussen alle ministeries, een oefening die al lang niet meer was uitgevoerd maar in dit geval noodzakelijk werd geacht.

Het ontwerpend onderzoek, dat in eerste instantie bestond uit het op kaarten intekenen van het pakket aan voorgestelde maatregelen, legde daarnaast vrijwel meteen een serie ruimtelijke conflicten bloot. Soms waren de verschillen tussen het vastgelegde beleid en de werkelijke ruimtelijke mogelijkheden, die in veel gevallen nooit eerder op elkaar waren afgestemd, zodanig groot dat kaartmateriaal tijdens vergaderingen niet mocht worden getoond om gevoelige politieke processen niet te beschadigen. De vooraf al

Schetskaart perspectief 3: Leefbare Steden en Regio's (Beeld: Studio Berekbaar en Twynstra Gudde)

bekende conclusie hiervan is dat er op het gebied van communicatie en het verstrekken van middelen – de provincies hebben heel erg veel nieuwe verantwoordelijkheden gekregen maar beschikken in veel gevallen niet over de budgetten die passen bij het uitvoeren daarvan – nog veel te winnen valt, maar dat OO NOVEX zeer uitgebreid en per provincie in kaart heeft weten te brengen op welke thema's er hiaten in kennis en/of middelen zijn.

Een onvoorziene opgave

Er kwam tijdens OO NOVEX ook een onverwachte organisatorische opgave aan het licht. De tijdlijn van het project zit vol met obstakels, lange kabinetsformaties, protesten en andere vervelende verrassingen die het moeilijk maakten om een onderzoekstraject van deze omvang en aard naar behoren in te richten. Haperingen tijdens het traject, die wellicht te maken hebben met de mate van politieke complexiteit en het

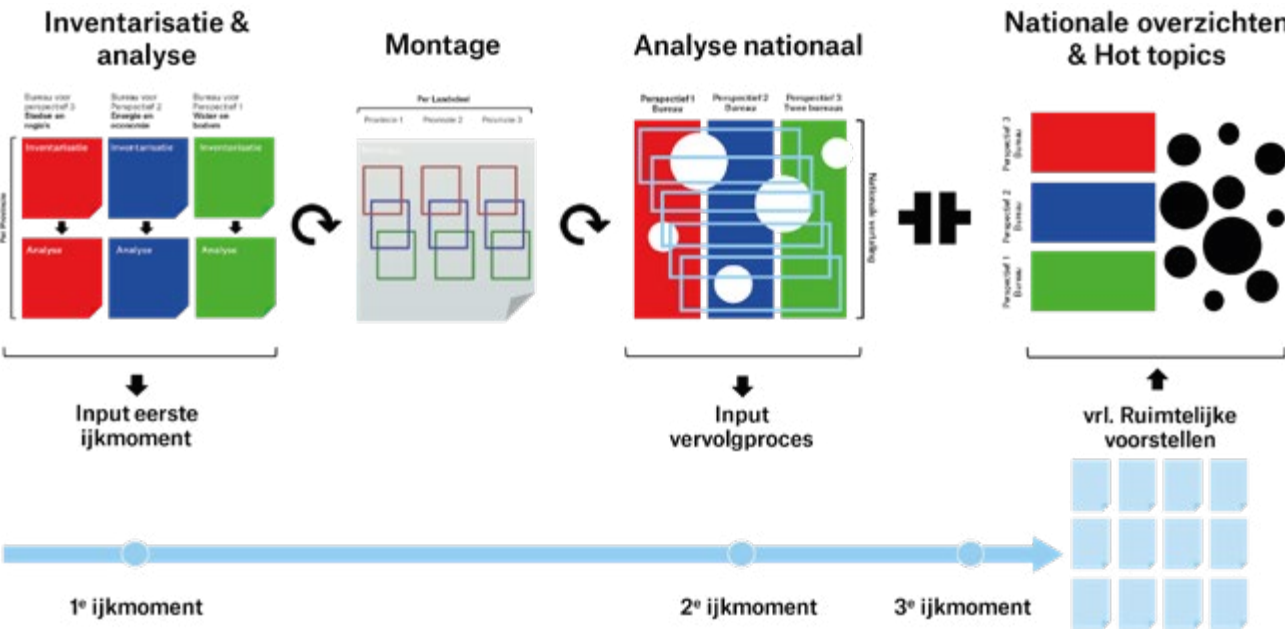
feit dat het Rijk in zekere zin is verleerd om te denken van ruimte en/of ruimtelijke kwaliteit, frustreerden de voortgang en zorgden voor oponthoud en discontinuïteit. Dat was van invloed op de resultaten – niet in de laatste plaats omdat het project een vroegtijdig einde kende. De verborgen opgave, die OO NOVEX ontstijgt, is dan ook het inrichten van een overheid die het vertrouwen en het doorzettingsvermogen heeft om, ook op de hele grote schaal en ook als het om complexe of gevoelige vraagstukken gaat, ontwerpend onderzoeken op continue basis te steunen en financieren. *Trust the process*. Wat dat betreft zijn de doelstelling in *Stel dat verkenning & Mooi NL*, het eerste ontwerpend onderzoek dat in dit werkboek wordt omschreven, veelbelovend: dat onderzoek heeft als belangrijke doelstelling om ruimtelijke kwaliteit, en ruimtelijk ontwerp, een centrale plek te geven in beleidsvorming.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

De nadruk van *OO NOVEX* ligt in eerste instantie op het initiëren van een gedegen dialoog tussen het Rijk en de provincies, die afzonderlijk van elkaar beleid maakten. Hierdoor is het project eerder een verkennend dan een ontwerpend onderzoek: *OO NOVEX* is eerder een kartering dan een ontwerp oefening. De bijdrage van de ontwerpers is beperkt tot analyse en inventarisatie, hoewel er wel ontwerp instrumenten zijn ingezet om hiaten in kennis en/of afstemming bloot te leggen. Die bijdrage was vaak al voldoende voor het opstarten van lastige maar cruciale gesprekken: de betrokken overheden waren in veel gevallen nog niet klaar voor échte ontwerp oefeningen. Hierbij moet worden opgemerkt dat *OO NOVEX* (nog) niet het einde heeft gekregen dat het verdient, en dat veel van de benoemde thema's en 'Hot Topics' verder worden uitgediept in vervolgoedragen waarin meer ruimte is voor creatieve inbreng en ontwerpkracht.

Soms is ontwerpend onderzoek ook een beetje relatietherapie. Dat is zeker zo op de schaal van wijk of buurt, waar ontwerp teams als onderdeel van hun opdracht vaak de taak krijgen om burgers, gemeenten en andere partijen gebroederlijk om de tekentafel te krijgen. Maar ook op grotere schaal, en op een hoger abstractieniveau, is het voeren van een gesprek soms een hoofddoel. *OO NOVEX* ontwikkelde in essentie een methode voor het bij elkaar brengen van beleidsmakers en -uitvoerders: de ruimtelijke oefeningen die zijn gemaakt dienen vooraleerst als startpunt voor een gesprek. Dat was geen eenvoudig opgave, niet alleen omdat de materie complex is, maar ook omdat de opgaven waarvoor het Rijk de provincies stelde volgde op een periode van belabberde afstemming, waarbij er steeds meer werk maar niet meer middelen richting het provinciale niveau werd geschoven. Dat leverde een begrijpelijke terughoudendheid op. Gedurende het traject van dit ontwerpend onderzoek vroeg dit om afstemming en bijsturing om het grote aantal betrokkenen vanuit het Rijk, de provincies en de ontwerp teams niet alleen aan tafel te krijgen maar ze daar ook te houden.

Schema werktraject Ontwerpend Onderzoek NOVEX

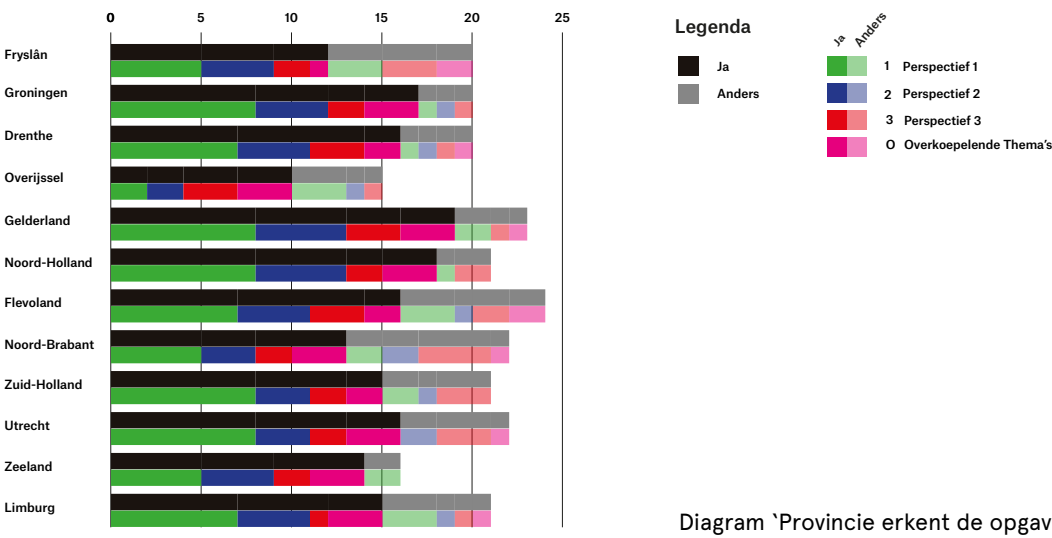

Diagram 'Provincie erkent de opgave'

Een bescheiden rol voor ontwerp

Het speculatieve, verkennende deel van het ontwerpend onderzoek bleef hierdoor bescheiden. Ontwerp teams die uit enthousiasme begonnen met het ontwerpen van oplossingen voor de ruimtelijke conflicten die ze tegenkwamen werden tegengehouden: té veel ruimtelijke geestdrift zou het proces in dit prille stadium kunnen beschadigen. De teams, in eerste instantie verdeeld over vijf landsdelen, beperkten zich voornamelijk tot het in kaart brengen van de elementen uit het Startpakket. Op die manier werd de kluwen van maatregelen, wetgeving en beleidsambities die zich over het land had uitgespreid in beeld gebracht. Dat maakte het mogelijk om vervolgens in kaart te brengen in hoeverre provincies al aan de sla waren gegaan met het aanpakken van de grote hoeveelheid ruimtelijke opgaven die ze geacht worden op te lossen. Daarmee inventariseerde *OO NOVEX* niet alleen de ruimtelijke stand van zaken, maar gaf het onderzoek ook per provincie inzicht in de operationele stand van zaken: in hoeverre was de ruimtelijke kluwen overal al ontward? Rond welke thema's ontbrak er nog kennis of was er nog onduidelijkheid vanuit het Rijk? En welke thema's had nog niet iedereen voldoende op de radar? Dit overzicht is een belangrijke stap voorwaarts: het gaf zowel de provincies als het Rijk de mogelijkheid om gerichte vragen te stellen, elkaar te wijzen op verantwoordelijkheden, en bovenal met elkaar in gesprek te blijven.

Door hun positionering binnen het project raakten de betrokken ontwerpers het vermogen om actief en sturend te acteren grotendeels kwijtraakten. Toch bewijst hun brede en langdurige inzet (er waren in totaal 19 ontwerp bureaus bij *OO NOVEX* betrokken) dat beeldingskracht, ook in een vroeg en/of abstract bestuurlijk stadium, een belangrijke rol kan spelen bij het openen en in stand houden van gesprekken over ruimte en ruimtelijke kwaliteit. Zelfs tegen een politieke achtergrond die processen kwetsbaar maakt en de voortgang soms bemoeilijkt.

Het vervolg

OO NOVEX is een project dat, om verschillende redenen, gevoelig bleek voor politieke schommelingen en waarvan het traject vooraf niet duidelijk was vastgelegd. Toch lijkt de ontwikkelde strategie te hebben gewerkt: projectcoördinator Jutta Hinterleitner noemt het project in een artikel op Gebiedsontwikkeling.nu 'een dappere poging de stand van zaken van de Nederlandse ruimtelijke ordening in kaart te brengen.' Ze stelt: 'de resultaten – ontstaan in de vrije ruimte die dit proces creëerde – mogen er zijn, in al hun verscheidenheid en met al hun tekortkomingen.' Het ontwerpend onderzoek heeft dan ook onmiskenbaar gezorgd voor gesprekken en samenwerkingen die, hoe verbazingwekkend dat ook mag klinken, vóór *OO NOVEX* nog niet bestonden. En hoewel de enorme hoeveelheid (kaart)materiaal die is geproduceerd voor buitenstaanders (lees: iedereen die niet direct betrokken is bij ruimtelijke planvorming op landelijk of provinciaal niveau) schier ondoordringbaar is, en absoluut nog een slag verbeelding en/of uitwerking op regionale schaal kan gebruiken, zijn de uitkomsten van het ontwerpend onderzoek ook in die zin indrukwekkend.

Aan die extra slag, die bedoeld was als onderdeel van *OO NOVEX* maar die er om bestuurlijke redenen nooit kwam, wordt inmiddels in samenwerkingsverbanden tussen provincies en ontwerpers gewerkt. De Hot Topics zoals die zijn geïdentificeerd zijn ook nog altijd even hot – en worden nu, in programma's die schatplichtig zullen zijn aan de in *OO NOVEX* ontwikkelde kennis en methoden, verder aangepakt.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Ondanks een soms confronterende lijst met levensbelangrijke Hot Topics is de toon van *OO NOVEX* eerder diplomatiek dan alarmerend. Een constructief gesprek, waarbij partijen met uiteenlopende belangen betrokken zijn, mag niet worden gefrustreerd: ‘(h)et document is een poging tot duiding: agenderend, schetsmatig en bedoeld als een steuntje in de rug voor iedereen, die vanaf hier de benoemde thema’s en vraagstukken verder wil verkennen en uitwerken.’ Omwille van deze ambitie werd intensief bijgestuurd: de opdrachtgevers waren, voor én achter de schermen, steeds actief betrokken. Het diplomatieke element beperkte de vrijheid van de ontwerpteams: die werden teruggefloten als hun werk té speculatief werd. Ook werd de financiering van het project gefrustreerd door *dealmaking* en onkunde, waardoor ruimte voor inhoudelijke vraagstukken ontbrak en het traject voortijdig ten einde kwam. Wat rest is een onderzoek dat wacht op een robuuste nieuwe manier van samenwerken en een ondersteunende infrastructuur, maar dat nu al een waardevolle les voor ontwerpers en opdrachtgevers is.

Observatiekaart perspectief 3:
Leefbare Steden en Regio's (Beeld:
Studio Bereikbaar en Twynstra Gudde)

De banden tussen *OO NOVEX* en het politiek-ruimtelijke debat zijn overduidelijk: geen enkel van de in dit werkboek besproken projecten lag verder ingebed in politieke processen. *OO NOVEX* is, net als *Stel dat verkenning & Mooi NL*, een ontwerpend onderzoek dat niet alleen in opdracht van een ministerie is uitgevoerd, maar waarvan de resultaten specifiek voor politici en beleidsmakers zijn bedoeld. Daarmee nemen deze twee projecten – al dan niet toevallig ook de meest uitgebreide en groots opgezette trajecten in dit werkboek – en vrij unieke positie in: omdat ze zo vanzelfsprekend onderdeel van beleidsmatige processen zijn hoeft er niet worden gezocht naar manieren waarop de resultaten een breder debat of plan- of beleidsvorming beïnvloeden. Dat de ontwerpteams binnen *OO NOVEX* eigenlijk geen kritische positie kunnen innemen – al kunnen de geïdentificeerde ruimtelijke conflicten en de gevonden hiaten in kennis en communicatie wel als kritiek worden opgevat – heeft daar mee te maken: het project moet voorzichtig acteren, anders breken de lijntjes die met veel inspanning gelegd zijn, en die in zichzelf hoofddoelen waren.

Ontwerpend onderzoek, bestuurlijke wispelturigheid en de ambtelijke machinerie
Tegelijkertijd legt het doorlopen traject een aantal complicaties bloot, die in zichzelf een kritische reflectie op de relatie tussen overheid en ruimtelijke kwaliteit vormen. Hoewel de grote waarde van (de beoogde doelen van) *OO NOVEX* moeilijk over het hoofd te zien is, kreeg het project in alle fasen te maken met obstakels en politieke wispelturigheid. Dat begon al met de conceptie: *OO NOVEX* had waarschijnlijk niet bestaan zonder twee bijzondere omstandigheden. De eerste was het opstellen van het Startpakket, de poging van minister de Jonge om alles rondom ruimtelijke ordening voor het eerst sinds lange tijd te bundelen. En de tweede bijzondere omstandigheid was de Coronapandemie, waarbinnen ineens de bestuurlijke denk- en samenwerkingsruimte ontstond waarin een (omvangrijk) ontwerpend onderzoek vorm kon krijgen. Toch waren er vooral minder leuke verrassingen. Het project lag tussen de twee fasen in ongewild stil door regelgeving rondom het verlenen van vervolgoopdrachten, en het eindigde bijzonder abrupt te midden van een lange en moeizame kabinetsformatie. En er waren meer omstandigheden die de resultaten van het project wellicht hebben beïnvloed: de broze relatie tussen Rijk en provincies, het feit dat het Rijk pas recentelijk weer aandacht heeft voor ruimtelijke kwaliteit en ruimtelijk ontwerp (zie ook *Stel dat verkenning & Mooi NL*), schommelingen in de hoogste politieke kringen, en een mismatch tussen de ambte-

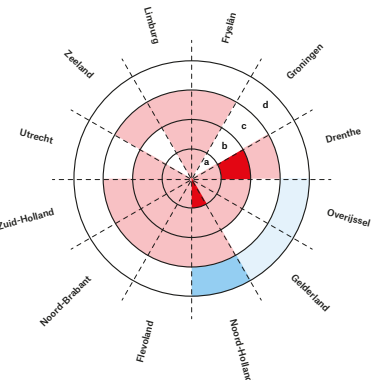
lijke machinerie en de noodzaak om het ijzer van ontwerpend onderzoek te (blijven) smeden als het heet is. Al deze factoren hebben één gemene deler: ze zijn het gevolg van de nabijheid van project en politiek. Dicht bij het vuur, zo lijkt het, kunnen ontwerpend onderzoekstrajecten niet onafhankelijk van invloeden van buitenaf worden uitgevoerd, zeker als ze uitgebreid zijn en lang duren, vatbaar voor. Hoewel deze zaken alleen indirect iets te maken hebben met de inhoud van het onderzoek, is het nuttig om de context te schetsen omdat de ervaringen uit *OO NOVEX* kunnen bijdragen aan een verbeterde inbedding van ontwerpend onderzoeken op de hogere bestuurlijke niveaus. Daarbij zijn opdrachtgevers, begeleiders én uitvoerders van ontwerpend onderzoek gebaat.

Een vervolg voor *OO NOVEX* buiten *OO NOVEX*
OO NOVEX is nog niet is afgerond: volgens projectcoördinatoren Jutta Hinterleitner en Paul Gerretsen Nederland heeft volgens hen ‘nog iets tegoed’. Door het abrupte einde van *OO NOVEX* is het bijvoorbeeld nog niet gelukt om de afzonderlijk geanalyseerde en geïllustreerde thema’s voldoende op elkaar te projecteren. Dat was wel de bedoeling: alleen door alle kaarten aan elkaar te rijgen kan er volledig inzicht worden gekregen in de ruimtelijk samenhang. Ook werd de grote hoeveelheid materiaal uit de uitgewerkte perspectieven nog niet voldoende samengevat. Er wordt, buiten *OO NOVEX* om, wél op een aantal plaatsen verder gewerkt aan specifieke regionale vraagstukken, waarmee het project in sommige provincies het vervolg lijkt te krijgen dat het verdient.

Creëren van gezondere leefomgeving met toegang tot groen en met minder verharding

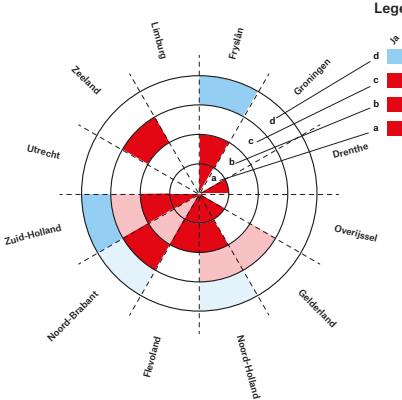
Voldoende ruimte voor bedrijvigheid in de stad

Stem uitbreiding elektriciteitsnet af op ontwikkelingen van andere ruimtelijke functies

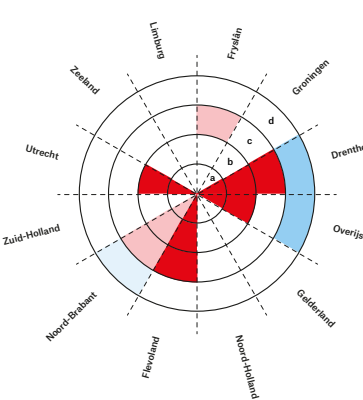

Passende huisvesting staat onder druk

Legenda
IP
a
b
c
d
Provincie heeft vragen aan het Rijk
Provincie brengt denkriching/opgave in kaart
Provincie heeft een denkriching/wil in praktijk brengen
Provincie erkent de opgave

Versterken van het Stedelijk Netwerk Nederland

Radar-diagrammen 'Overkoepelende Thema's' per provincie.

Panorama Lokaal: Waddenbuurt Commons

Ontwerpteam
AP+E
Studio dmau
Waag Futurelab

Locale Opdrachtgevende Coalitie
Gemeente Haarlem
Woningcorporatie Pré Wonen
Wijkraad Molenwijk

Opdrachtgever
College van Rijksadviseurs
Ministerie BZK
Ministerie LNV
Ministerie IenM
Ministerie OCW
Aedes
Staatsbosbeheer
Architectuur Lokaal

Locatie
Schalkwijk, Haarlem

Periode
Januari 2020 – September 2020
(+ vervolgtraject)

In het kader van de ontwerpprijsvraag Panorama Lokaal werkten 21 teams aan voorstellen voor zeven over het land verspreide locaties. De prijsvraag werd voorbereid en begeleid door het College van Rijksadviseurs, met als doel om lokale coalities te vormen, ontwerpkracht te koppelen aan opgaven in bestaande buurten, en kennis over een specifiek soort opgave te ontwikkelen. De prijsvraag richtte zich op sociale en ruimtelijke verbeteringen in wijken aan de rand van de stad uit een specifieke periode (de jaren '60, '70 en '80). Hierbij stond de kwestie van de voortschrijdende tijd centraal: hoe passen we wijken die zijn gebouwd vanuit idealistische maar tijdgebonden perspectieven aan op huidige én toekomstige woon- en leefwensen? We kijken in het kader van dit onderzoek naar twee winnende inzendingen. De eerste daarvan is *Waddenbuurt Commons*, een ontwerpend onderzoek in de gelijknamige buurt in de Haarlemse Schalkwijk.

Documentatie

Typering Strategie, alternatievenstudie	lijke ruimtelijke ingrepen kunnen leiden: wijkcoalities van professionals en bewoners enerzijds, en samenwerkingen tussen die wijkcoalities en ontwerpteams anderzijds. Het was nadrukkelijk de bedoeling om ontwerpteams, middels een kort maar intensief ontwerptraject, voor een langere periode te binden aan een specifieke opgave – een opzet die op veel plekken ook daadwerkelijk is geslaagd.
Schaalniveau Gebouw, leefomgeving (r: 10-30 km)	<i>Waddenbuurt Commons</i> presenteert een pakket van ingrepen dat een inspirerend alternatief biedt voor grootschalige sloop, in de vorm van een ruimtelijke uitwerking van een vooruitstrevende sociaal-ruimtelijke filosofie. Het beoogde effect van deze prikkel is het opstarten van een gesprek over de toekomst van de wijk, te beginnen met een herwaardering van het bestaande en de heroverweging van de bestaande (sloop)plannen.
Planhorizon Dichtbij (0-10 jaar) Middellange termijn (25-50 jaar)	
Doel Omdat <i>Waddenbuurt Commons</i> een onderdeel is van het prijsvraagtraject Panorama Lokaal is het doel van het project tweeledig. Het eerste doel is evident: het verbeteren van de leefomstandigheden in een wijk door middel van ruimtelijke ingrepen die (in fysieke en sociale zin) vertrekken vanuit het bestaande en die de sociale weerbaarheid vergroten. Het tweede doel is meer algemeen: middels Panorama Lokaal wordt kennis en kunde ontwikkeld omtrent een integrale ontwerpbenadering, en wordt gezocht naar manieren om verschillende opgaven in de wijk aan elkaar te koppelen. Hierbij wordt specifiek gewerkt in/aan bestaande wijken in stadsranden die gebouwd zijn in een specifieke periode.	Positionering Panorama Lokaal richt zich op het ontwikkelen van samenwerkingsvormen en ontwerpmethoden waarmee de leefkwaliteit in (bestaande) wijken uit de jaren '60 en '70 in stadsranden kan worden verbeterd. Voor het ontwikkelen van een instrumentarium dat is toegespitst op dit specifieke type opgave is experimenteren binnen goed afgebakende kaders cruciaal. Het vinden en voorbereiden van die opgaven was dan ook een volwaardig onderdeel van het traject: ook de opgaven zelf werden geselecteerd aan de hand van een prijsvraag.
Het belangrijkste lokale doel van Waddenbuurt Commons is het ontwikkelen van een aantrekkelijk alternatief voor grootschalige sloopplannen in de wijk, onder andere omdat die plannen grote fysieke (en sociale) schade kunnen aanrichten. Hieraan gerelateerd is het doel om aan te tonen dat de voorgestelde ontwerpfilosofie, die zich richt op lokale economie, ecologie, sociale verwevenheid en weerbaarheid, een bruikbaar en waardevol ruimtelijk instrumentarium biedt dat ook in andere wijken kan worden toegepast.	Panorama Lokaal focust op de wijk, een schaalniveau dat voor ontwerpers en bewoners vanzelfsprekend is maar dat (nog) niet echt bestaat als bestuurlijke entiteit. Dat er in dit werkboek meerdere projecten zijn die hetzelfde schaalniveau opzoeken – de twee projecten uit het traject Buurtsaam en uiteraard ook <i>Waddenbuurt Commons</i> – is een indicatie dat de buurt een belangrijke rol speelt binnen de zorgzame leefomgeving. Dat lijkt logisch: juist op het niveau van de wijk of buurt komen veel aspecten van gezond, sociaal en zorgzaam samenleven samen: ontmoeten,
Beoogd effect Het beoogde effect van het project is meerledig: er is een lokale (wijkverbetering en -organisatie) en een meer algemene (kennisvorming en toetsing) component te onderscheiden, waarbij het uitvoeren van de voorgestelde verbeteringen uiteraard buiten de scope van Panorama Lokaal liggen. Het belangrijkste beoogde effect is dan ook het vormen van samenwerkingsverbanden die tot daadwerke-	

bewegen, (mantel)zorgen, spelen, kletsen, enzovoorts.

Methode(n)
Het College van Rijksadviseurs heeft het traject van Panorama Lokaal intensief voorbereid: omdat een van de hoofddoelen was om nieuwe vormen van samenwerking te initiëren tussen burgers, (lokale) overheden en ontwerpers was het formuleren van de opgave even belangrijk als het uitvoeren van het ontwerpend onderzoek zelf. Dat vereiste het vormen van een ‘ontvangende’ coalitie, om een goede inbedding van de gemaakte plannen te garanderen. Panorama Lokaal begon met een prijsvraag-vóór-de-prijsvraag: een proces van matchmaking waarin coalities van gemeenten, burgers en andere betrokken partijen werden uitgedaagd om met prikkelende studielocaties en -vragen te komen. Dat proces leverde uiteindelijk zeven geschikte locaties op, waarvoor het College van Rijksadviseur samen met de geselecteerde buurtcoalities een ontwerpopgave opstelden.

Deze aanpak had een aantal voordelen. Ten eerste zorgde het voor een goede start van een nieuwe en hopelijk duurzame samenwerking tussen burgers en overheden. Ten tweede zorgde het ervoor dat de ontwerpteams binnen een korte tijdsspanne (de originele drie maanden werden verlengd naar zes in verband met de coronapandemie) effectief konden werken, en dat er bruikbare resultaten konden worden geboekt. En ten derde garandeerde deze aanpak dat er al vóór aanvang van de prijsvraag een mandaat was waarmee de ontwikkelde ontwerp-oplossingen na afloop van Panorama Lokaal ook daadwerkelijk konden worden uitgewerkt en geïmplementeerd. De vroegtijdige verankering van een vervoltraject, die in de Mosterdhof ook tot een langdurige betrokkenheid van het ontwerpteam heeft geleid, is een waardevol – maar, getuige *Waddenbuurt Commons*, niet onfeilbaar – aspect dat bij veel ontwerpend onderzoeken ontbreekt.

Dat Panorama Lokaal een prijsvraag was, waarbij steeds drie ontwerpteams

op dezelfde locatie werkten, leverde ook complicaties op. Hoewel het CRa in alle fases intensief bij het proces betrokken wilde zijn, was (al te veel) bemoeienis tijdens de looptijd van de prijsvraag niet mogelijk, hoewel dat vanuit het perspectief van de opdrachtgever wellicht wenselijk was. Ook uitgebreide participatieve processen met de buurt bleken door de coronapandemie niet mogelijk, hoewel het oorspronkelijk wel de bedoeling was dat alle teams hun eigen proces met de buurt zouden organiseren. Of dat het proces bemoeilijkte, of dat de extra vrijheid die dit de ontwerpers gaf juist een zegen was, zal per locatie en per ontwerpteam hebben verschild.

Zoals meer ontwerpend onderzoeken in dit werkboek kwam ook Waddenbuurt Commons onder speciale omstandigheden tot stand: zowel de context van een kort en intens prijsvraagtraject als de coronapandemie hebben de uitkomsten van het ontwerpend onderzoeken beïnvloed. Er waren (deels door het College van Rijksadviseurs georganiseerde) gesprekken met buurtbewoners en de lokale basisschool gepland, maar die konden helaas niet doorgaan. Er werd wel (digitaal) met een klein aantal sleutelfiguren in de wijk gesproken: de directeur van de basisschool, een zeer bij de buurt betrokken bewoonster, Okrah Donor van de jeugdgroep Triple Threat, en Riet Ooms, de voorzitter van de wijkraad. Deze gesprekken hebben in grote mate bijgedragen aan het ontwikkelde perspectief en de inhoud van het ontwerpend onderzoek.

Bereikte resultaat
Dit project heeft een overtuigende case-study geleverd van een alternatief voor de sloop-nieuwbouw van een bestaande wijk, gebaseerd op een economisch model dat in de huidige tijd een mooi alternatief biedt voor de standaard ontwikkelmodellen. Deze benadering kan ook in andere wijken van toepassing zijn en de geleerde lessen kunnen worden meegenomen buiten de context van deze concrete casus.

Doorwerking
Waddenbuurt Commons heeft, hoewel het de winnende inzending was van een prijsvraag waarbij de gemeente intensief betrokken was, helaas geen vervolg in de wijk gekregen: daarvoor waren de al bestaande plannen té vergevorderd. Wel heeft het ontwerp-team een verder ontwerpend onderzoek op iets grotere schaal uitgevoerd: *Schalkwijk Commons*. Dat onderzoek kijkt naar sociaal-ruimtelijke verbeteringen en kansen voor transformatie aan de randen van Schalkwijk.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Waddenbuurt Commons verbetert een wijk door 'de dreiging van sloop om te zetten naar een kans voor de buurt.' Het ontwerpteam ontwikkelde een voorstel dat bestaande plannen voor de wijk – waaronder de ingrijpende sloop van een groot aantal gebouwen – in vraag stelt: het ontwerp stelt een alternatieve strategie voor waarin wordt uitgegaan van het behouden en versterken van het bestaande. Veel gebouwen op de slooplijst krijgen bijvoorbeeld een sociale en/of gemeenschappelijke functie. Alleen op strategische plekken wordt er plaats gemaakt: daar ontstaat een openbaar domein vol groen en kwaliteit. Dat nieuwe domein wordt de ruggengraat van een wijk vol met sociaal programma en ontmoeting. De voorgestelde ingrepen tonen de waarde én de noodzaak voor ruimtelijke strategieën die voortbouwen op de potenties van buurtbewoners en het bestaande stedelijke landschap.

Waddenbuurt Commons is een ontwerpend onderzoek in de Waddenbuurt, een onderdeel van het Haarlemse Schalkwijk.

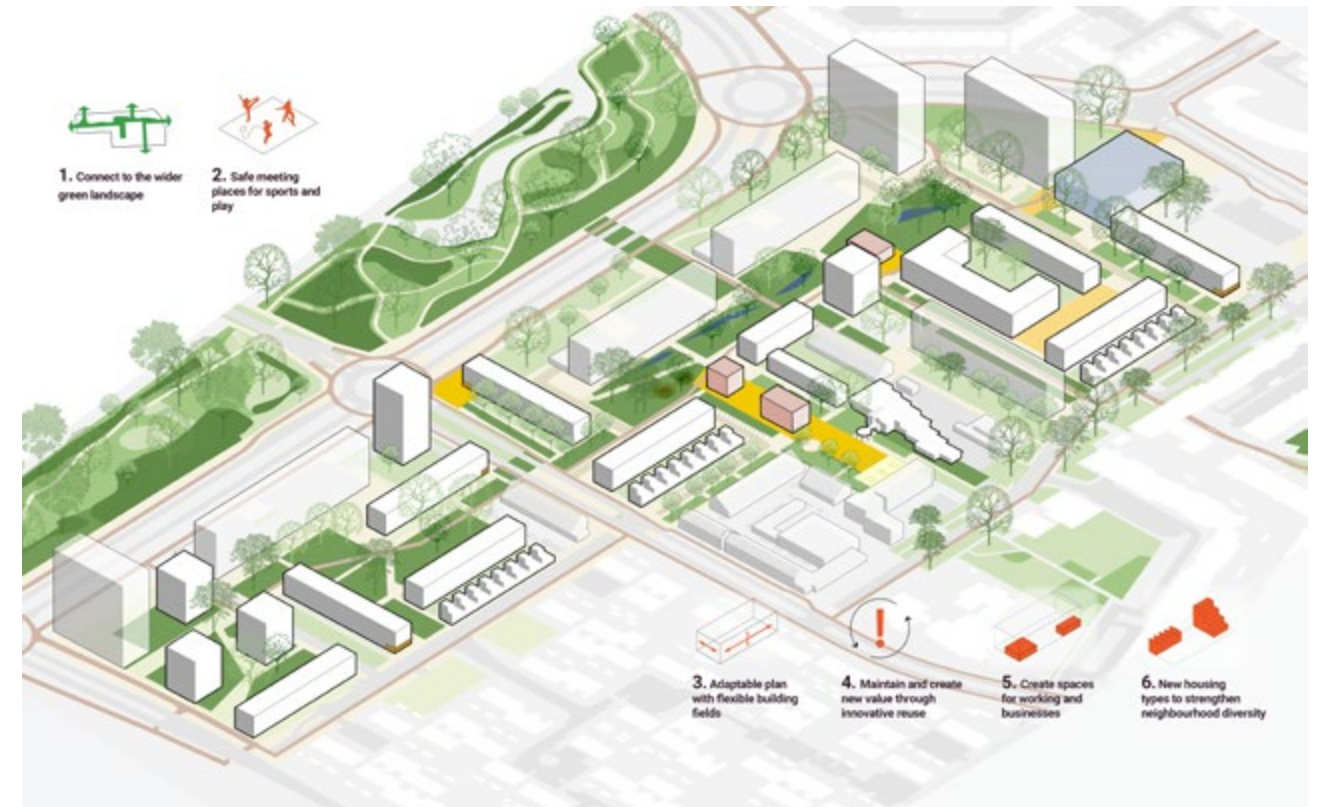
Geen sloop-nieuwbouw

De Waddenbuurt in de Haarlemse Schalkwijk is een typisch Nederlandse wijk: uniforme bebouwing, in één keer gebouwd in de tweede helft van de vorige eeuw op basis van een sterke en overtuigende sociale en ruimtelijke visie. In 2019, bij de start van Panorama Lokaal, lagen er plannen om het leven in de wijk op een vergelijkbaar drastische manier te veranderen als het was begonnen: een enorme sloop-nieuwbouwope- ratie van in totaal 400 woningen zou de Waddenbuurt klaarstomen voor een nieuwe eeuw. Die operatie was voorgesteld in 2014 maar er was bij aanvang van Panorama Lokaal (en ook op het moment van schrijven in de laatste maanden van 2025) nog niet begonnen met de sloop. *Waddenbuurt Commons* zocht naar alternatieven voor deze rigoureuze ingreep, die behalve honderden woningen ook een aanzienlijk deel van de identiteit, de historie en het culturele en maatschappelijke kapitaal van de wijk zou doen verdwijnen. Want: waarom slopen en opnieuw beginnen als je ook stapsgewijs en voorzichtig kan werken aan transformatie? Is het écht nodig om het kind met het badwater weg te gooien? Of zijn er misschien manieren van wijkvernieuwing die voortbouwen op het bestaande?

De ruimtelijke opgave is een sociale opgave

Deze vragen zijn niet uniek voor de Waddenbuurt: overal in Nederland staan wijken die ooit perfect functioneerden maar die nu, om allerlei redenen, toe zijn aan een serieuze upgrade. In de zoektocht naar antwoorden op nieuwe – en snel veranderende – woonvragen is het gemakkelijk om te vergeten dat niet de gebouwen, maar de bewoners de reden zijn om de leefomgeving aan te passen. De opgave is éerst sociaal en dan pas ruimtelijk, en de aanpak van het ontwerpteam van *Waddenbuurt Commons* onderkent dat. Dat begint met de samenstelling van het team: dat bestaat uit twee ontwerpbureaus en een 'futurelab' dat is gespecialiseerd in sociaal ontwerp en sociale innovatie. Die samenstelling maakte het mogelijk om vanuit de sociaal-ruimtelijke dimensie te werken aan alternatieven voor sloop-nieuwbouw in de Waddenbuurt.

Ook voor Panorama Lokaal zelf werd een duidelijk omkaderde opgave geformuleerd, die wél vertrok vanuit het ruimtelijke. De prijsvraag richtte zich op het transformeren van een specifiek type leefomge-

Schematische opzet van Waddenbuurt Commons

ving: bestaande woonwijken in stadsranden, die zijn gebouwd in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw. De organisatie koos uiteindelijk zeven locaties middels een procedure waarin gemeenten een casus moesten pitchen, en die in essentie ook al een prijsvraag was. Op iedere locatie was de opgave min of meer hetzelfde: om de wijk toekomstklaar te maken moet de leefomgeving gezonder en aantrekkelijker worden.

De burger eigent zich de buurt toe...

In dit werkboek zijn twee winnende inzendingen voor Panorama Lokaal opgenomen: *Waddenbuurt Commons* en *Kookboek Mosterdhof*. Die projecten zijn zeer verschillend, maar hebben wel gemeen dat het voorstellen zijn waarin veel ruimte is voor de inbreng van buurtbewoners. Die kunnen zich, middels de ontwikkelde voorstellen, de buurt toe-eigenen en krijgen ook (mede)zeggenschap over de invulling en de vorm van die buurt. Die aanpak staat in schril contrast met de originele opzet van de onderzochte buurten, die in de meeste gevallen star en 'perfect' werden opgeleverd. Dat het moeilijk kan zijn om in te grijpen in de rigide structuur van dergelijke buurten maakt sloop-nieuwbouw aantrekkelijk vanuit het perspectief van de gemeente, maar wie kijkt vanuit de buurtbewoner zelf kan aanknopingspunten vinden voor een diverse, stapsgewijze transformatie. De opgave ligt dan ook in het ontsluiten, of het ontsluitbaar maken, van het perspectief en de creativiteit van de buurt.

...maar de ontwerper schept de voorwaarden

Waddenbuurt Commons omarmt zo'n stapsgewijze en bewonersgerichte strategie, maar onderkent ook dat het grootste schaalniveau, waartoe de infrastructuur behoort die programmatische en ruimtelijke initiatieven op kleinere schaal mogelijk maakt, buiten het bereik van buurtbewoners zelf ligt. Daar, en in de begeleiding van buurtbewoners bij het vormgeven en verwezenlijken van gewenste ruimtelijke ingrepen, ligt nog altijd een belangrijke taak voor de ontwerper.

2 Proposing

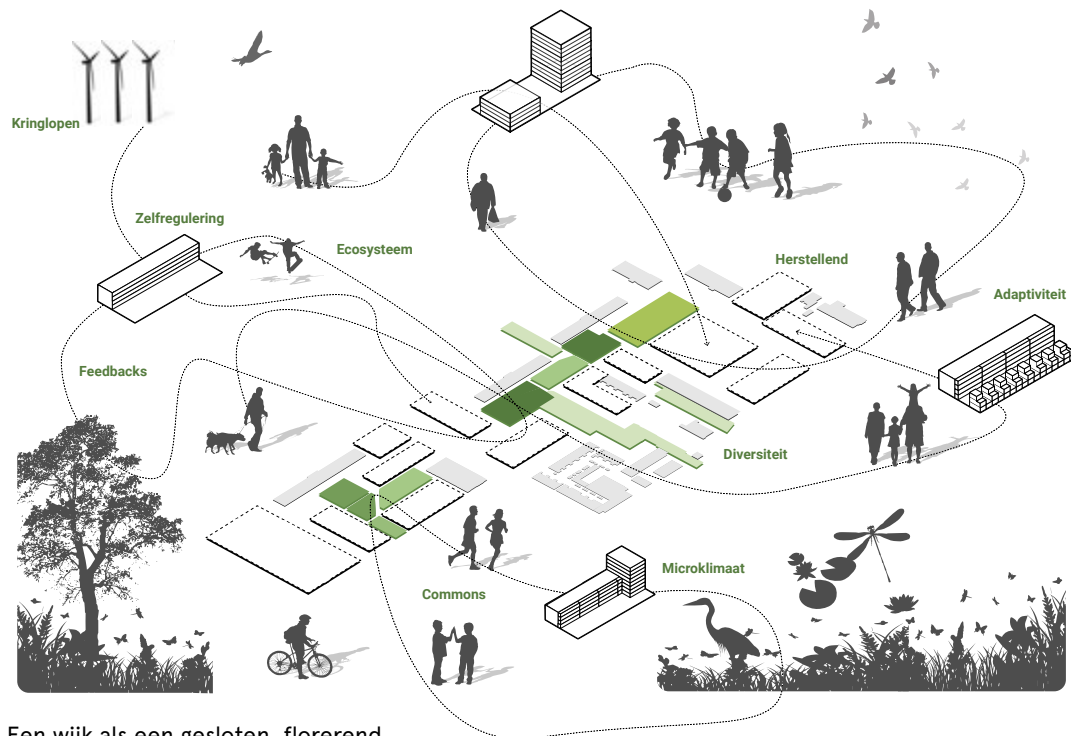
Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Waddenbuurt Commons vloeit voort uit een heldere en sturende filosofie die een aantal belangrijke (sociaal-) duurzame thema's onder de paraplu van *permacultuur* schaaft. Die metafoor lijkt zich uitstekend te lenen voor de transfer van sociale waarden naar het ruimtelijke domein: zowel in ecologische als in sociale zin is het waardevol om te werken vanuit het behouden en versterken van waarde – ruimte, kapitaal, kennis, diversiteit, verbanden, netwerken voor ontmoeting en zorg – binnen een gemeenschap. Denken vanuit deze strategie werd mogelijk door te werken in een multidisciplinair team.

Het project past in een groeiende verzameling van studies rondom ruimte in gemeenschappelijk gebruik én in gemeenschappelijk bezit. Die ruimte – de *common* – vormt, ook hier, de beoogde kern van een weerbare, inclusieve en zorgzame gemeenschap.

Een nieuw vocabulair

Waddenbuurt Commons stelt een tweetal termen centraal die in zeer korte tijd gemeengoed zijn geworden in progressieve gesprekken rondom sociaal-ruimtelijke opgaven: *common* en *permacultuur*. Samen vatten deze termen het voorstel van *Waddenbuurt Commons*, dat een combinatie vormt tussen een 'normaal' ruimtelijk ontwerp en een strategie voor zelfbeschikking en -ontplooiing, vrij aardig samen: het ontwikkelde voorstel gaat uit van een basis van collectief eigenaarschap (de *common*) en van het behouden en voortbouwen op bestaande en inheemse waarden (zoals *permacultuur* dat als in ecologische zin doet). Het ruimtelijke ontwerp, dat zich bedient van gangbare ruimtelijke instrumenten, staat in dienst van deze twee principes. Het voorstel omschrijft daarnaast een proces dat qua schaal en tempo aansluit op de gehanteerde filosofie: gebouwen die op de sloopleist staan worden behouden en één voor één gerenoveerd. Een van de meest centraal gelegen gebouwen krijgt een nieuwe sociaalmaatschappelijke invulling: het

Een wijk als een gesloten, florerend ecosysteem

Het Commons College 'provides space for education and exchange allowing the residents to invest in their own neighbourhood.'

Commons College 'provides space for education and exchange allowing the residents to invest in their own neighbourhood.' Een diagram uit het voorstel vult het vocabulair aan met andere, gerelateerde termen: kringlopen / zelfregulering / ecosysteem / feedbacks / commons / microklimaat / diversiteit / herstellend / adaptiviteit. Het diagram schetst een wijk als een gesloten en florerend ecosysteem: weerbaar, zelfstandig, sociaal, productief en bovenal gezond.

Een mengsel van methoden

Het ruimtelijke voorstel van *Waddenbuurt Commons* bedient zich van een mengsel van methoden waarmee de inpassing van het gevraagde nieuwe programma en de sociale transformatie van de wijk zorgvuldig kunnen worden uitgevoerd. Transformatie en optop-pen vinden plaats waar dat kan; sloop en sloop-nieuw-bouw waar er geen andere opties zijn, of waar plaats moet worden gemaakt voor een nieuw openbaar domein. Dit mengsel maakt het voorstel niet alleen precies, maar ook lenig: het plan kan zowel program-matisch als ruimtelijk worden aangepast mocht dat wenselijk zijn. Die lenigheid ontbreekt, volgens Daryl Mulvihill van studio dmau, nog grotendeels in plannen voor naoorlogse wijken: daar vinden welis-waar vaak een heleboel tijdelijk sociale activiteiten plaats, en is ook ruimte voor beginnende bedrijven en ondernemers, maar uitsluitend op plekken en in gebouwen die wachten op een al vastgelegde sloop. Op die manier ontstaat er – letterlijk – geen ruimte voor een buurt om ook op de lange termijn voor zichzelf te zorgen.

Permaculture urbanism

Die zelfredzaamheid is de kern van *permaculture urbanism*, een principe dat tijdens het ontwerpproces werd ontwikkeld door het ontwerpteam. Daarbij speelde Waag Commons Lab, en meer specifiek onderzoeker Socrates Schouten, een belangrijke rol: door te blijven vragen *waarom* het ontwerpteam eigenlijk wilde ingrijpen in de Waddenbuurt bleven de sociale waarden en ambities steeds op de voorgrond. Met *permaculture urbanism* is er een filosofie ontstaan die niet alleen in de Waddenbuurt, maar ook op andere plekken inzetbaar is. En ook in Schalkwijk zélf kreeg de filosofie een vervolg: zo werkte het ontwerp-team, met dank aan de enthousiast geworden stadsar-chitect Willem hein Schenk, aan het vervolgonderzoek *Schalkwijk Commons*, waarin werd gekeken naar kansen voor transformatie in de randen van Schalkwijk..

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Dit ontwerpend onderzoek introduceert al in de titel een systeemverandering op het niveau van de eigendomsstructuur: de *common* is een juridische constructie waarin een gemeenschap, en niet een private partij of een overheid, eigenaar is van gronden en/of gebouwen. De ‘meent’, een wat verstoft begrip, is een (oud-)Hollandse vorm van zo’n *common*. De boodschap van Waddenbuurt Commons is duidelijk: de oplossing voor het weerbaar en zorgzaam maken van buurten en gemeenschappen ligt voor een belangrijk deel in nieuwe structuren van (collectief) eigenaarschap.

Het traject Panorama Lokaal, waarvan Waddenbuurt Commons onderdeel is, adresseert vergelijkbare thema’s. Het traject smeedt coalities op een schaalniveau dat voor ontwerpers en bewoners vanzelfsprekend is, maar dat bestuurlijk (nog) onvoldoende bestaat. Dat is waardevol, want juist op de schaal van wijk of buurt komen aspecten van gezond, sociaal en zorgzaam samenleven – ontmoeten, bewegen, zorgen, spelen, bijkletsen, organiseren – samen.

Impressie van het nieuwe openbare domein in de Waddenbuurt.

Een ideologisch voorstel

Meer nog dan een ruimtelijk voorstel schotelt *Waddenbuurt Commons* ons een ideologische en essentiële uitdaging voor: wat zijn eigenlijk de precieze doelen van een ruimtelijke ingreep? En welke structuren – ruimtelijk, maar zeker ook sociaal, financieel en beleidsmatig – zijn er nodig om die doelen te verwzenlijken? In het verlengde hiervan liggen een aantal vragen voor de ontwerper, waar *Waddenbuurt Commons* een overtuigend bevestigend antwoord op formuleert: kan het herontwerpen van structuren van eigendom en (zelf)organisatie óók onderdeel zijn van een ruimtelijk ontwerp? En moet een ontwerp ook de kaders waarin het totstandkomt bevragen als daar een aanleiding voor is? Het project stelt een nieuwe vorm van collectief eigendom voor, en biedt een bijzonder sterk alternatief voor de vergaande sloopplannen van woningcorporatie Pré Wonen en de gemeente. Dat betekent dat het, zowel op de schaal van de Waddenbuurt als in bredere zin een waardevolle bijdrage aan het discours kan leveren, en kan dienen als startpunt voor een reflectie op de positie van de ontwerper in relatie tot (werken aan) de zorgzame leefomgeving.

Alsnog slopen

Daar moet wel een kanttekening bij worden geplaatst: ondanks de ambitie van het College van Rijksadviseurs, en ondanks een voortraject gericht op coalitievorming en verankering, kreeg het project geen vervolg: de gemeente Haarlem heeft de in *Waddenbuurt Commons* voorgestelde ingrepen niet opgenomen in de plannen voor de wijk. Dat betekent dat de geplande sloop in de wijk doorgaat, en ook dat het ontwerpteam na afloop van Panorama Lokaal niet meer betrokken is bij de toekomst van de wijk. Wel mocht het team, zoals gezegd, in Schalkwijk werken aan een project vanuit een vergelijkbare filosofie.

Commons en permaculture urbanism als nieuwe norm?

Dat de structuur van de *common*, dat niet alleen in Nederland maar zeker ook in omliggende landen een veelvuldig gebruikte term is, een rol gaat spelen in de Nederlandse stad van de eenentwintigste eeuw lijkt inmiddels vanzelfsprekend. *Waddenbuurt Commons* hoeft in dat opzicht geen lans te breken – of dat op zijn minst niet alleen te doen – maar het ontwerpend onderzoek is wél een inspirerend voorbeeld van de inzet van het principe ten behoeve van wijkverbetering. Daarmee voldoet het project volledig aan de doelstelling vanuit Panorama Lokaal om strategieën te ontwikkelen voor de verbetering van bestaande wijken uit de jaren ’70 en ’80 van de vorige eeuw. *Wadden-*

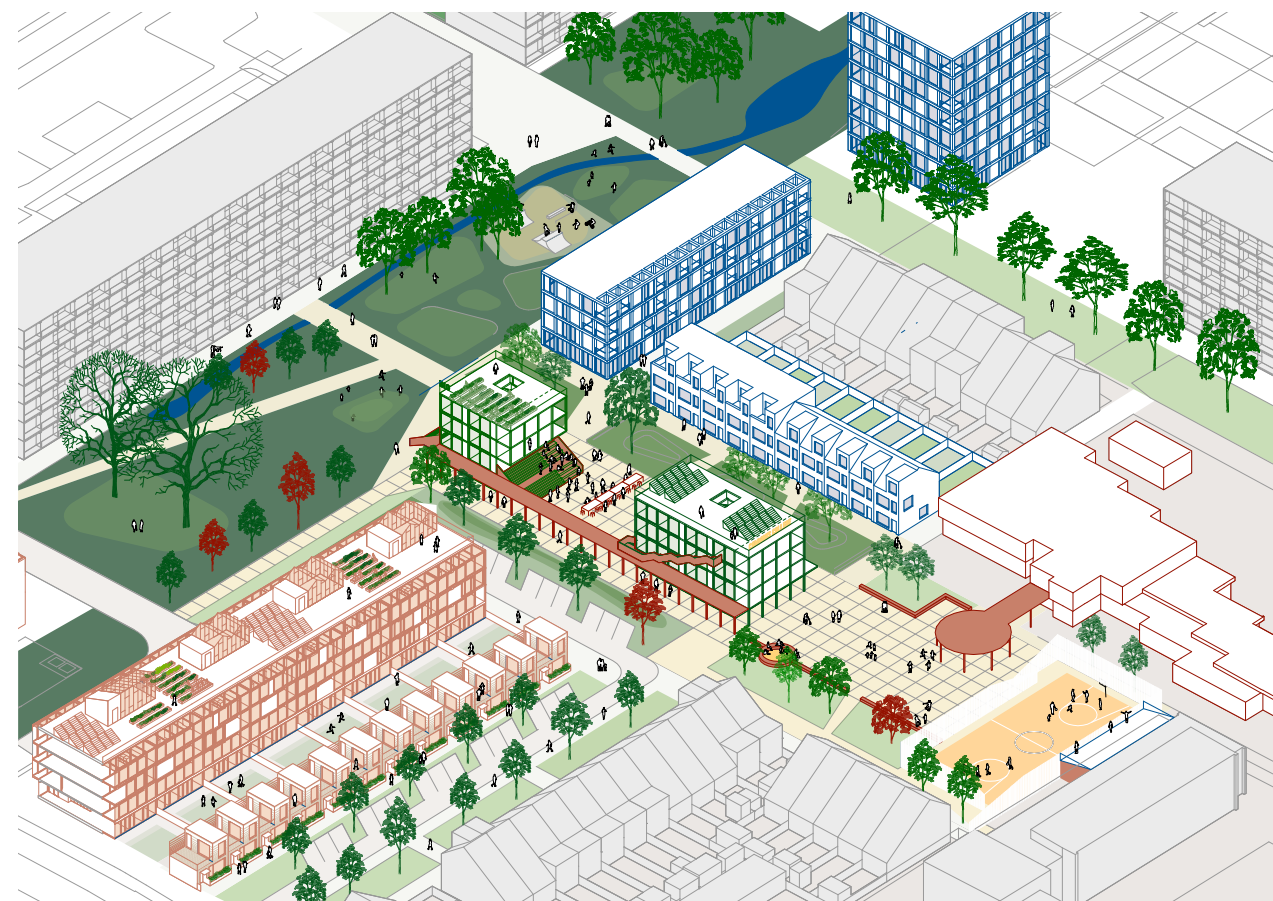
buurt Commons vormt dan ook een belangrijk referentieproject in het verdere debat rondom deze wijken. Het project is, als ruimtelijke uitwerking van de *common*, daarnaast een verrijking van het doorlopende onderzoek naar allerlei vormen van collectief eigenaarschap van het Commons Lab van Waag Futurelab.

Met het begrip *permaculture urbanism* werd wél een nieuw stedenbouwkundig principe ontwikkeld. Dat principe bundelt een aantal bekende begrippen onder een uit de ecologie en landbouw ontleende metafoor. Dat begrip vormt daarmee een bruikbare toevoeging aan het stedenbouwkundige lexicon: de grondbeginselen van behoud van, en voortbouwen op, het bestaande zijn bijzonder waardevol in een hedendaags gesprek over de gezonde leefomgeving. Dat komt niet in de laatste plaats doordat een (zuiver en eerlijk toegepaste) vervlechting van stedenbouwkundige, sociale en ecologische principes de basis kan vormen voor een nieuwe, multidisciplinair begrip van ruimte-

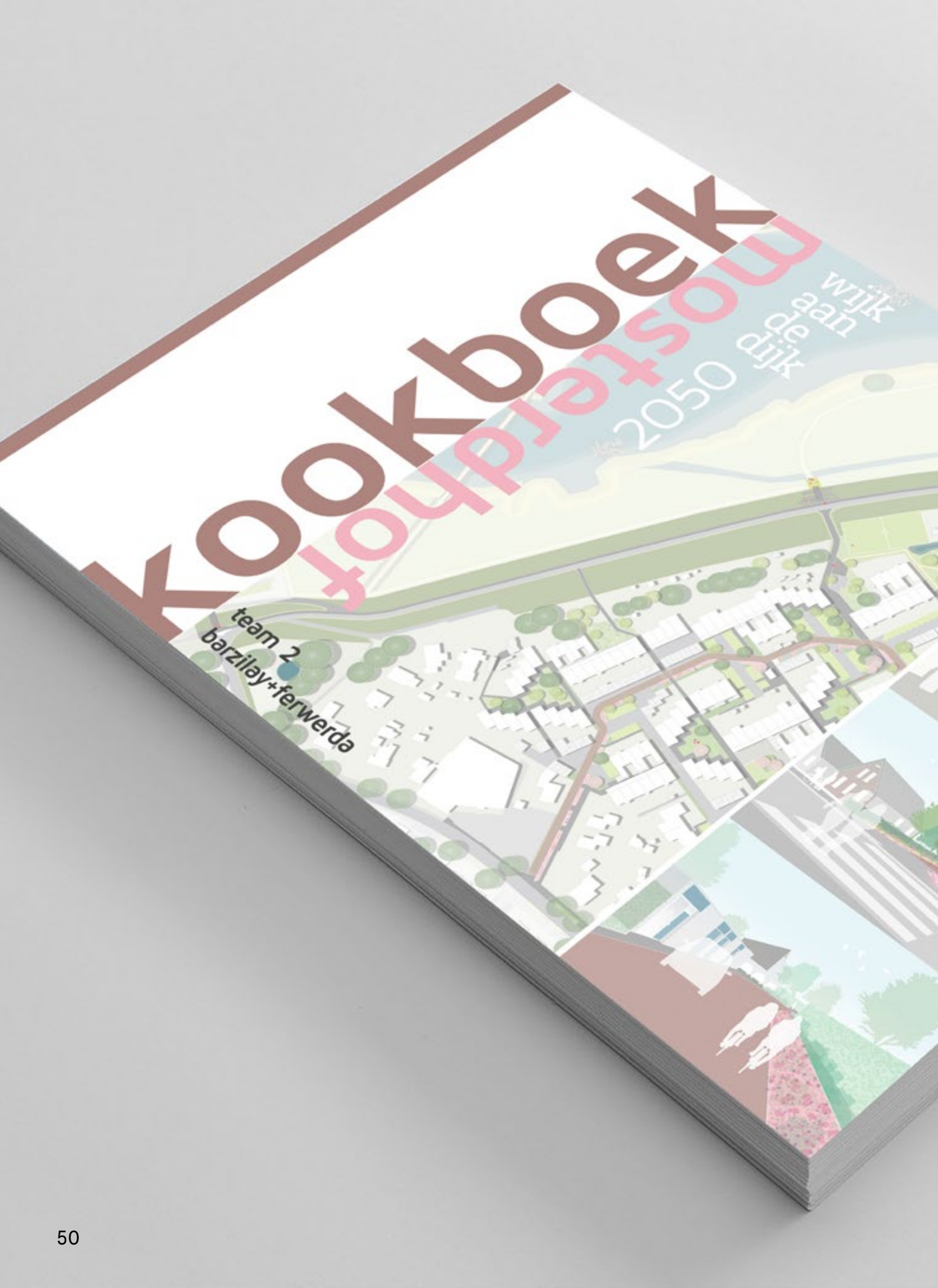
lijke opgaven in het algemeen, en van de zorgzame leefomgeving in het bijzonder.

De schaal van de buurt

Ten laatste vormt *Waddenbuurt Commons*, samen met de andere inzendingen van Panorama Lokaal, en net als een aantal andere ontwerpend onderzoeken in dit werkboek, een bijzonder sterk argument voor de schaal van de buurt als vertekpunt voor (werken aan) de zorgzame leefomgeving. Dat dat schaalniveau in bestuurlijke zin niet wordt vertegenwoordigd is zowel een kans als een uitdaging. Het maakt ruimte voor de ontwikkeling van nieuwe, vanuit de buurt en buurtbewoners georganiseerde en gestuurde principes, maar het maakt de verankering van nieuwe voorstellen in bestaande ambtelijke besturen of processen niet evident. *Waddenbuurt Commons* is een sprekend voorbeeld van allebei deze kanten van werken het niveau van de buurt.

Axonometrie van het Commons College en het nieuwe openbare domein.

Panorama Lokaal: Kookboek Mosterdhof

Ontwerpteam
Barzilai+Ferwerda
Veenbos en Bosch
Endule
Diep

Opdrachtgever Panorama Lokaal
College van Rijksadviseurs
Ministeries BZK
Ministerie LNV
Ministerie IenM
Ministerie OCW
Aedes
Staatsbosbeheer
Architectuur Lokaal

Lokale Opdrachtgevende Coalitie
Gemeente Westervoort
Vereniging Mooi Mosterdhof
Woningcorporatie Vivare
Waterschap Rijn en IJssel
Energiebespaarhuis.nl
Han van Ardenne Architects
Provincie Gelderland
Rivierklimaatpark IJsselpoort

Locatie
Mosterdhof, Westervoort

Periode
Januari 2020 - September 2020
(+ vervolgtraject)

In het kader van de ontwerpprijsvraag Panorama Lokaal werkten 21 teams aan voorstellen voor zeven over het land verspreide locaties. De prijsvraag werd voorbereid en begeleid door het College van Rijksadviseurs, met als doel om lokale coalities te vormen, ontwerpkracht te koppelen aan opgaven in bestaande buurten, en kennis over een specifiek soort opgave te ontwikkelen. De prijsvraag richtte zich op sociale en ruimtelijke verbeteringen in wijken aan de rand van de stad uit een specifieke periode (de jaren '60, '70 en '80). Hierbij stond de kwestie van de voortschrijdende tijd centraal: hoe passen we wijken die zijn gebouwd vanuit idealistische maar tijdgebonden perspectieven aan op huidige én toekomstige woon- en leefwensen? We kijken in het kader van dit onderzoek naar twee winnende inzendingen. De tweede is *Kookboek Mosterdhof*, een ontwerpend onderzoek in de wijk Mosterdhof in het Gelderse Westervoort.

Documentatie

Typering Strategie, visie of perspectief	een meer algemeen (kennisvorming en toetsing) component te onderscheiden. Daadwerkelijke ruimtelijke verbeteringen zijn expliciet een ambitie – zowel van het ontwerpteam als van het College van Rijksadviseurs – maar liggen buiten de scope van het (behoorlijk korte) traject van Panorama Lokaal. Een belangrijk element van deze ambitie is het vormen van samenwerkingsverbanden die tot de uitvoering van gemaakte plannen kunnen leiden.
Schaalniveau Gebouw, leefomgeving (r: 0,3-3 km)	Het was daarnaast nadrukkelijk de bedoeling om ontwerpteams voor een langere periode te binden aan opgaven. Die opzet is op veel locaties, en ook in Mosterdhof, daadwerkelijk geslaagd.
Planhorizon Dichtbij (0-10 jaar) Middellange termijn (25-50 jaar)	
Doel Omdat <i>Kookboek Mosterdhof</i> , net als het project <i>Waddenbuurt Commons</i> dat ook onderdeel is van dit werkboek, onderdeel is van het (prijsvraag)traject Panorama Lokaal is het doel van het project tweeledig. Er is een lokaal en een meer algemeen doel: het eerste is het verbeteren van de leefomstandigheden in de wijk Mosterdhof middels ruimtelijke ingrepen die vertrekken vanuit het bestaande (in fysieke en sociale zin) en die de sociale weerbaarheid vergroten. Het tweede doel is meer algemeen: middels Panorama Lokaal wordt kennis en kunde ontwikkeld omtrent een integrale ontwerpbenadering, en wordt gezocht naar manieren om verschillende opgaven in de wijk aan elkaar te koppelen. Hierbij wordt specifiek gewerkt in/aan bestaande wijken in stadsranden die gebouwd zijn in een specifieke periode.	Positionering Panorama Lokaal richt zich op het ontwikkelen van samenwerkingsvormen en ontwerpmethoden waarmee de leefkwaliteit in (bestaande) wijken uit de jaren '60 en '70 in stadsranden kan worden verbeterd. Voor het ontwikkelen van een instrumentarium dat is toegespitst op dit specifieke type opgave is experimenteren binnen goed afgebakende kaders cruciaal. Het vinden en voorbereiden van die opgaven was dan ook een volwaardig onderdeel van het traject: ook de opgaven zelf werden geselecteerd aan de hand van een prijsvraag.
<i>Kookboek Mosterdhof</i> biedt wijkbewoners een handelingsperspectief: het project verkent en ontwikkelt methoden waarmee bewoners hun woningen en de gedeelde ruimte in de wijk kunnen aanpassen aan hun eigen wensen. Het doel is in de eerste plaats dan ook het faciliteren van een door de bewoners zélf in te vullen proces van samenwerking en toe-eigening middels de verbeelding van ruimtelijke mogelijkheden. Het ontwerpteam stelt zich terughoudend op: naast een aantal voorgestelde ingrepen op de schaal van de wijk als geheel, die buiten de invloedssfeer van de wijkbewoners ligt, staat het gemaakte werk bijna volledig in dienst van <i>empowerment</i> van de bewoners.	Panorama Lokaal focust op de wijk, een schaalniveau dat voor ontwerpers en bewoners vanzelfsprekend is maar dat (nog) niet echt bestaat als bestuurlijke entiteit. Dat er in dit werkboek meerdere projecten zijn die hetzelfde schaalniveau opzoeken – de twee projecten uit het traject Buurtsaam en uiteraard ook <i>Waddenbuurt Commons</i> – is een indicatie dat de buurt een belangrijke rol speelt binnen de zorgzame leefomgeving. Dat lijkt logisch: juist op het niveau van de wijk of buurt komen veel aspecten van gezond, sociaal en zorgzaam samenleven samen: ontmoeten, bewegen, (mantel)zorgen, spelen, kletsen, enzovoorts.
Beoogd effect Ook het beoogde effect van het project is meerledig: er is een lokale (wijkverbetering en -organisatie) en	<i>Kookboek Mosterdhof</i> loopt nadrukkelijk vooruit op een vervolgetraject

waarin de voorstellen, samen met de buurt en de wijkcoalitie, verder worden uitgewerkt. Er wordt expres geen volwaardig en uitgewerkt ontwerp gepresenteerd: volgens het ontwerpteam was de tijd te kort, en het contact met de buurt te oppervlakkig, om écht te gaan ontwerpen. Daarmee komt er ruimte voor de sociale en participatieve elementen van wijkverbetering, twee thema’s waarop ook de samenstelling van het ontwerpteam was afgestemd. Dat bleek, gezien de positieve reacties uit de buurt en het succesvolle vervolgetraject, een bijzonder goede keuze. De voorzichtigheid van *Kookboek Mosterdhof* is terug te zien in andere projecten, hoewel de redenen voor een terughoudende aanpak per ontwerp-team en per project verschillen.

Methode(n)
Niet alleen het traject van *Kookboek Mosterdhof*, maar ook dat van Panorama Lokaal zelf werd met zorg vormgegeven. Omdat het initiëren van nieuwe vormen van samenwerking tussen burgers, (lokale) overheden en ontwerpers een van de hoofddoelen was werd de prijsvraag intensief voorbereid. Om de juiste opgaven te vinden, inclusief gemotiveerde coalities van opdrachtgevers, begon Panorama Lokaal met een prijsvraag-vóór-de-prijsvraag: een fase van matchmaking waarin allianties van gemeenten, burgers en andere partijen werden uitgedaagd om met prikkelende studielocaties en -vragen te komen. Dat proces leverde uiteindelijk zeven geschikte locaties op, waarvoor het CRa en de lokale opdrachtgevers gezamenlijk een ontwerpopgave formuleerden.

Deze aanpak had een aantal voordelen. Ten eerste zorgde het voor een goede start van een nieuwe – en hopelijk duurzame – samenwerking tussen burgers, ontwerpteams en overheden. Ten tweede zorgde het ervoor dat de ontwerpteams binnen een korte tijdsspanne van zes maanden effectief konden werken, en dat er daardoor bruikbare resultaten konden worden geboekt. En ten derde garandeerde deze aanpak dat er al vóór aanvang van de prijsvraag een

mandaat was waarmee de winnende inzendingen na afloop van Panorama Lokaal ook daadwerkelijk konden worden uitgewerkt en geïmplementeerd. De vroegtijdige verankering van een vervolgetraject, die in het geval van *Kookboek Mosterdhof* ook tot een langdurige betrokkenheid van het ontwerpteam heeft geleid, is een waardevol aspect dat bij veel ontwerpend onderzoeken ontbreekt.

Kookboek Mosterdhof zelf onderscheidt zich van andere projecten in dit werkboek door een zorgvuldig op het DNA van de wijk afgestemde aanpak. Er zijn vier schaalniveaus onderscheiden, waarvoor voorstellen zijn ontwikkeld die steeds aansluiten op de ruimtelijke en organisatorische mogelijkheden. Op de schaal van de wijk en de verbinding van wijk en omgeving is de gemeente aan zet om de hoofdontsluiting van de wijk en de openbare ruimte te verbeteren. Op de schaal van de woonhoven wordt een proces van ‘hoftafelgesprekken’ voorgesteld, waarin hofbewoners gezamenlijk, en met ondersteuning van gemeente en ontwerpers, kunnen werken aan nieuwe invullingen voor de directe woonomgeving. En op de schaal van de individuele woning werd ondersteuning bij het opstellen van een individueel woonplan aangereikt, inclusief isolatie-berekeningen en mogelijkheden voor de collectieve inkoop van materialen. Daarbij hoort ook een reflectie, inclusief suggesties, op de beeldkwaliteit van de wijk en hoe die zo veel als mogelijk kan worden behouden, nu het bezit versnipperd is en de uniformiteit van het originele ontwerp daardoor in het gedrang komt.

Bereikte resultaat
Kookboek Mosterdhof is op verschillende vlakken een succesvol ontwerpend onderzoek – ondanks obstakels zoals de coronapandemie en de Russische inval in Oekraïne. Dat de prijsvraaginzending op veel steun vanuit de buurt mocht rekenen was een opmaat naar een behoorlijk succesvolle uitvoering: veel elementen uit het *Kookboek* zijn (min of meer) zoals gepland gerealiseerd. Dat heeft inmiddels al geleid tot een steeds

positiever beeld van de wijk, die als in zichzelf gekeerd buitenbeentje in het toch wat traditionele en dorps Westervoort lange tijd een slechte reputatie had. Daarnaast liggen er een aantal elementen (waaronder het woonplan) die buurtbewoners ook in de toekomst nog kunnen helpen bij het aanpassen van hun woning of het toe-eigenen van de openbare ruimte in de wijk. Een belangrijk instrument voor blijvende buurtorganisatie is het online platform Mooi Mosterdhof, dat binnen het project is gerealiseerd als *online community* voor de wijk. Dit platform werd eerst door het ontwerp-team en later door de buurt beheerd. Tot slot was het project voor het ontwerp-team zelf een leerzame oefening in integraal werken.

Doorwerking
In Mosterdhof zelf is er, tot eind 2025, gebouwd en getransformeerd vanuit het *Kookboek*, dat na het prijsvraagtraject werd vertaald naar een uitvoeringsagenda waarin ongeveer 90% van de inhoud van het *Kookboek* is opgenomen. Op de schaal van de wijk en die van de hoven is de buitenruimte ingrijpend verbeterd. Dat proces is nog niet helemaal voltooid: er liggen nog ruimtelijke kansen rondom een noodzakelijke dijkverzwaring en de verduurzaming van private woningen. Daarnaast was er aandacht voor het project op verschillende (lokale) platforms, zoals het Centrum voor Architectuur en Stedenbouw Arnhem (CASA) en het platform Mooi Mosterdhof. Ook won het ontwerpend onderzoek in 2024 de Gelderse Prijs voor Ruimtelijke Kwaliteit, en werd de openbare buitenruimte in 2023 geselecteerd als Groen Icoon van Gelderland.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Kookboek Mosterdhof is een ontwerpend onderzoek voor én met de buurt. Het project reikt buurtbewoners, onder andere vanuit een gedegen ruimtelijke analyse, de instrumenten aan voor de toe-eigening van de leefomgeving en het toekomstbestendig maken van hun woning. Zo kunnen bewoners zelf werken aan een gezondere en meer weerbare wijk. Het einddocument bundelt een serie van grote en kleine ingrepen – ingrediënten – op verschillende schalen, en presenteert die in een inspirerend Kookboek. Dat document toont dat een belangrijke kans in veel bestaande woonwijken ligt in het ontketenen van de drang naar, en het verborgen talent voor, zelfbeschikking. Ook de gemeente is uiteraard aan zet, maar met het Kookboek – en met een klein beetje hulp van de nog altijd bij de wijk betrokken ontwerpers – kunnen bewoners hun woning én hun wijk volledig naar hun hand zetten.

Kookboek Mosterdhof is een ontwerpend onderzoek in de wijk Mosterdhof in Westervoort.

Het ruimtelijke, het sociale en het oorspronkelijke
Kookboek Mosterdhof is een ontwerpend onderzoek dat stevig steunt op twee poten. De eerste is een ruimtelijke analyse, die verbeterpunten in de hoofdstructuur van de wijk en de verbinding met de directe omgeving identificeert. De tweede is een sociale analyse, waarin de zorgen en de wensen van buurtbewoners worden gekoppeld aan participatieve strategieën op kleinere schaal (woonhoven en woningen). Gezamenlijk omschrijven deze analyses een structuur van drager en invulling: de gemeente is verantwoordelijk voor het verbeteren van de drager, en de bewoners zelf voor de invulling daarvan. Zo ontstaat een strategie die voortbordurt op de ruimtelijke en ideologische kwaliteiten van de wijk, en die bestaat uit twee elementen die gezamenlijk een volwaardig antwoord bieden op de ruimtelijke opgaven die zijn aangetroffen. Architect Marcel Barzilay, die vanuit het inmiddels opgesplitste Barzilay+Ferwerda betrokken was bij het project, benadrukt daarnaast hoezeer het originele ontwerp de inhoud van *Kookboek Mosterdhof* heeft beïnvloed: ‘we konden echt aansluiten bij het DNA, de visie en het verhaal van die wijk.’ De (her)waardering van wijken uit de jaren ’70 en ’80, die specifiek onderwerp waren van Panorama Lokaal, was het ontwerpteam op het lijf geschreven: Barzilay legt uit dat in Mosterdhof, voor wie weet hoe die wijk moet worden gelezen, een schat aan architectonische en sociale principes huist. ‘Het is belangrijk om die periode te kennen om te verstaan wat je ziet,’ legt hij uit, omdat de architectuur er subtieler is dan we tegenwoordig gewend zijn – ‘nu zou je alles veel extremer vormgeven.’

Bewust onaf

Kookboek Mosterdhof is bewust geen volledig uitgewerkt ontwerp. Niet alleen was de tijd die er binnen Panorama Lokaal was onvoldoende om een volwaardig ontwerp te maken, maar er was ook nog niet voldoende gesproken en ontworpen met de bewoners. Het ontwerpteam veranderde een nood in een deugd: juist omdat er een onvoltooid ontwerp – maar wel een voltooide strategie! – is gepresenteerd, biedt het project een veelheid aan aanknopingspunten voor een vervolg met de buurt. Een belangrijk uitgangspunt voor deze aanpak is dat oplossingen voor een sociaal-ruimtelijke opgave, in ieder geval in woonwijken, deels liggen in het maken van verbindingen tussen de bewoner en de leefomgeving. Dit betekent dat de

Inrichtingsplan openbare ruimte (uit: Kookboek Mosterdhof).

positie van de ontwerper, en de manier waarop hij of zij moet opereren binnen het ontwerpproces, deels opnieuw moet worden uitgevonden. Barzilay noemt, met een gepaste knipoog naar de ontstaansperiode van de Mosterdhof, de opbouwwerker uit de ’70s als voorbeeld. Het is belangrijk om te erkennen dat ruimtelijke plannen niet in een vacuüm kunnen worden gemaakt: ontwerpkracht in dit geval ingezet om buurtbewoners de middelen te bieden die ze nodig hebben om zelf aan de slag te kunnen. Dat het voorstel zeer goed is ontvangen door de buurt bewijst dat het ontwerpteam met deze aanpak absoluut de juiste toon heeft gevonden.

De ontwerper als opbouwwerker

Het is dapper om een ‘onaf’ plan te presenteren in een prijsvraag, en het is terecht dat de redenen daarvoor op waarde zijn geschat. Dat roept vragen op: bewijst de waardering van de jury (waarin ook een wijkbewoner en de oorspronkelijke ontwerper van de wijk zaten) dat de ontwerper zichzelf meer als opbouwwerker moet opstellen? Moeten we niet veel vaker ‘onafte strategieën’ maken, en werken als ‘verbinder’ tussen overheid en burger? Barzilay geeft in ieder geval aan

dat de ‘positie en het vertrouwen dat we kregen in onze intermediaire rol’ cruciaal waren voor het slagen van het project.

Er zijn in dit werkboek meer projecten te vinden – *Buurtsaam: Overbos* en *Waddenbuurt Commons* bijvoorbeeld – die een uitgewerkt antwoord op de opgave ontwijken, of die zich richten op participatieve processen, zoals *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* en *Dat is niet Eerlijk!*. Dit gebeurt meestal om de verantwoordelijkheid voor ruimtelijke beslissingen (deels) bij de bewoner te leggen.

Een multidisciplinaire gesprekspartner

De brede samenstelling van het ontwerpteam maakt werken vanuit brede kennis en ervaring mogelijk: er is, naast ontwerpkracht, ook specialistische kennis over participatie, sociaal-maatschappelijke kwesties, circulariteit, en een toekomstbestendige leefomgeving voorhanden. Barzilay legt uit dat het team heel bewust gekozen is: het juiste – en prijsvraagwinnende – perspectief op een opgave begint met het verzamelen van de juiste mensen met de juiste expertise.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

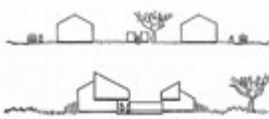
Kookboek Mosterdhof is ‘geen vastomlijnd plan, maar geeft een visie (...) om tot een flexibele en duurzame ontwikkeling van de wijk te komen.’ Het is daarmee een ruimtelijke leidraad voor een lang participatief proces: de waaier aan ingrepen die wordt gepresenteerd voedt de ambities van de buurt en nodigt zowel de gemeente als buurtbewoners uit tot het nemen van initiatief. Het kookboek presenteert ‘ingrediënten en gangen’ in plaats van kant-en-klare recepten, een benadering die past in een groeiende collectie van dienende projecten die het nemen van belangrijke (ontwerp)beslissingen buiten de kaders van het project legt. Daar zijn in dit geval twee goede redenen voor. De eerste is dat ‘elke prijsvraag te beperkt is voor een uitputtend plan,’ de tweede dat een proces waarin de ontwerper zich als begeleider en inspirator opstelt in veel gevallen de beste strategie is om een zorgzame leefomgeving te vormen vanuit ruimtelijke én sociale doelstellingen.

Een ‘gewoon’ plan...

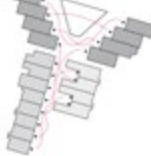
Kookboek Mosterdhof stelt een strategie voor die voortbouwt op de opzet van de wijk en de ideologische basis daarvan. Het project omarmt de kwaliteiten van het oorspronkelijke ontwerp en formuleert remedies voor de tekortkomingen die het verstrijken van de tijd aan het licht hebben gebracht. Ook kansen en uitdagingen vanuit de aangetroffen situatie – zoals een versnipperde eigendomssituatie – zijn onderdeel van een strategie die ‘niet overschat wat op korte termijn kan, maar ook niet onderschat wat er op lange termijn mogelijk is.’ Dat mengsel van realiteitszin en ambitie landt vanwege een gedegen ruimtelijke analyse, en ook vanwege twee werksessies met bewoners waarin geluisterd werd en ideeën konden worden getest, op de juiste plaatsen. Het resultaat is een integraal voorstel dat de juiste thema’s adresseert, passende methoden aan ieder schaalniveau koppelt (en op iedere schaal ook kijkt naar beslissers en tijdspaden) en een aanpak richting de uitvoering van de voorstellen omvat. Ondertussen is gebleken dat de metafoor van het kookboek ‘ook zo in de praktijk heeft gewerkt,’ vertelt Barzilay, en dat is een waardevolle les: ‘de aanpak, de opzet en de positie van het ontwerpteam zijn echt iets om te delen.’

1970: een locatie voor de nieuwste uitbreidingswijk in de groei regio Arnhem-Western: goed verbonden en aan de rivier

afzetten tegen het wederopbouw-functionarisme: een stedenbouwkundig motief gericht op de voetganger

een diverse, gemengde wijk, gericht op ontmoeting en ontmoetingsruimte

de hofjes gekoppeld tot een (bijna) alles verbindend voetpadennetwerk

de achterkanten om de hofjes zijn ‘vergeten’ als ontwerpogave. De beleving vanuit de auto en de parkeerpleinen werd een niet-geordende wereld van garages en schuttingen

de opzet van de wijk is niet leesbaar voor de bezoeker die de wijk met de fiets of auto benadert

het ontwerp reageert niet en legt geen verbinding met zijn context en vormt daarmee een in zichzelf gekeerde wereld

bij realisatie is een tweedeling ontstaan:
1. premie-verhuur woningen (met verbeterde materialisering en indeling) langs aantrekkelijke randen
2. woningwet-woningen binnen de ring

Analyse van de bestaande wijk (uit: Kookboek Mosterdhof).

De hofjes: keuzemenu voorhofgenoten, de wijktafels en de gemeente (uit: Kookboek Mosterdhof).

...met een twist

In de driehoekige woonhoven komt het meest participatieve aspect van *Kookboek Mosterdhof* tot uiting. Er wordt een proces van toe-eigening voorgesteld dat begint met een *hoftafelgesprek*, waarin wordt besloten óf, en in welke vorm, omwonenden de regie over hun hof in handen willen nemen. Vervolgens volgt een gesprek over een aantal belangrijke thema’s: programmering van activiteiten / uitvoering van werkzaamheden / onderhoud en beheer / financiering. Het Kookboek geeft een aantal voorbeelden van mogelijke inrichtingen van het hof, maar stelt tegelijkertijd dat er wel vijftig ‘smaken’ te bedenken zijn. Bij deze open aanpak hoort een coachende rol voor het ontwerpteam, die bewoners begeleidt bij het proces van toe-eigening en organisatie. Flexibiliteit vormt de kern van *Kookboek Mosterdhof*. Die kwaliteit wordt omschreven in zes kernwaarden: veerkracht / inzetten op duurzame participatie / niet in beton gegoten / dansen tussen de schalen / aansluiten bij wat er is / onze aanpak is realistisch! Deze waarden worden ondersteund met ontwerpkraft – suggesties voor de hoven, maar bijvoorbeeld ook voorgestelde ingrepen in de ontsluiting van de wijk – en technische expertise, zoals in rekentabellen voor de verduurzaming van woningen. Ook hierbij hoort een specifieke positie van het ontwerpteam, dat hier een rol aanneemt die kan worden omschreven als ‘ruimtelijke en technische adviseur.’ Die positie vroeg in eerste instantie om blijvende betrokkenheid bij de wijk, legt Barzilay uit, maar inmiddels heeft de Vereniging van de Wijk – die samen met de gemeente in ieder geval tot 2027 budgethouder is – het stokje overgenomen. Alle nieuwe rollen die het ontwerpteam moest spelen, en ook de verscheidenheid van schaalniveaus en thema’s die het tegenkwam, gaven het project een steile leercurve: ‘het echte integrale werken hebben wij als team tijdens het proces geleerd,’ aldus Barzilay.

Een snoer van (deel)projecten

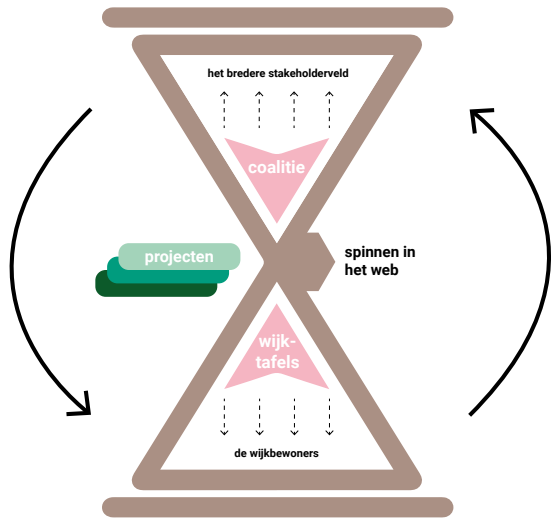
Kookboek Mosterdhof stelt een stapsgewijs proces van transformatie en toe-eigening voor, waarvan het tempo in realiteit door zowel burgers als (financiële en beleidsmatige) omstandigheden wordt bepaald. De uitvoering van de plannen, die grotendeels heeft plaatsgevonden zoals vooraf bedacht, gebeurde middels een groot aantal kleinere projecten, waarvan de laatste de aanleg van een ontmoetingsplek aan de dijk zal zijn. Inmiddels is het zwaartepunt van de aanpak in Mosterdhof verschoven van het ruimtelijke naar het sociale domein, en wordt er gewerkt aan thema’s als verbinding, maatschappelijk werk en schuldenproblematiek. Voor dit traject bleef teamlid Diep nog een tijd aangehaakt. Er is heel erg veel gelukt in Mosterdhof: de hofjes, de ontsluitende ring en het parkeren, ambities op het gebied van biodiversiteit, een kwart van de woningbezitters heeft een gepersonaliseerd projectplan voor verduurzaming gekregen. Maar niet alles verliep soepel, vertelt Barzilay: de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne bemoeilijkten bijvoorbeeld de participatie en de collectieve inkoop van materialen voor de verduurzaming van woningen. En ook op het gebied van bestuur en planning liep er wel eens iets spaak. Geplande werken aan het riool, die zouden zorgen voor mooie meekoppelkansen, bleken toch niet nodig; het integrale karakter van het Kookboek sloot niet altijd aan op financiering vanuit verkokerde organisaties; de ontmoetingsplek aan de dijk zal nog wel eens lastig te realiseren kunnen blijken omdat ‘dijkversterking eigen wettelijke procedures heeft die niet te vatten zijn in het raamwerk van Panorama Lokaal.’ Maar al met al is het Kookboek een groot succes, grotendeels door wat Barzilay omschrijft als ‘de introductie van heel zachte waarden in een proces dat miljoenen kost.’ Een gevolg van zo’n flexibele (en experimentele) is dat het eindresultaat onvermijdelijk niet exact lijkt op wat er op papier is gezet.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Kookboek Mosterdhof predikt terughoudendheid: het stelt ontwerpkracht (deels) in dienst van participatie en co-creatie. Het Kookboek kan in eerste instantie worden gelezen als een document waarin weinig knopen worden doorgehakt: geen grote ontwerp-Ingrepen, geen ronkende oneliners over welke toekomst we moeten willen – maar juist daardoor is het een sterk statement over de rol van de ontwerper in het zorgzamer en weerbaarder maken van een buurt of gemeenschap. Het project bevraagt de verstandhouding tussen ontwerper, opdrachtgever en bewoner: voor wie werkt de architect of stedenbouwkundige eigenlijk? Behartigt hij of zij per definitie de belangen van wie er betaalt, of ligt dat ingewikkelder? Wie neemt er uiteindelijk de beslissingen? En wat is er precies nodig om die beslissingen kundig te kunnen nemen? De antwoorden op die vragen zullen per casus verschillen, maar dat de bewoners van Mosterdhof zélf bijzonder blij waren met de resultaten van het project, en dat de meeste voorstellen uit het Kookboek inmiddels zijn uitgevoerd, bewijst dat in dit geval voor de juiste methode is gekozen.

Structuur voor veerkrachtig organiseren (uit: *Kookboek Mosterdhof*).

Nieuwe strategie, oude idealen

Wie door de ooghalen kijkt zou kunnen denken dat *Kookboek Mosterdhof* een product is van het buurtactivisme uit de jaren '70 of '80 van de vorige eeuw. Vanuit dat perspectief bekeken lezen delen van het Kookboek als een manifest waarmee de buurt bezit van zichzelf kan nemen – *power to the people*. Barzilay zelf noemt de opbouwwerker van een halve eeuw geleden als metafoor in een gesprek waarin het ontwerpteam ook als coach, als intermediair, en als (duurzaamheids-) expert wordt besproken. In zekere zin updatet het project dan ook het idealisme waarmee buurten als Mosterdhof ooit zijn ontworpen: hechte gemeenschappen in buurten waar ontmoeten, wandelen en spelen vanzelfsprekend zijn. Barzilay legt uit dat deze thematiek al een rol speelde bij het samenstellen van het ontwerpteam omdat hij al een vermoeden had 'wat voor soort team er nodig zou zijn': er is vanaf het begin gezorgd dat alle benodigde kennis en kunde aanwezig was.

Kookboek Mosterdhof is geen ouderwets plan. Integendeel: als onderdeel van Panorama Lokaal, draagt het bij aan de ontwikkeling van methoden waarmee we typische opgaven in de stadsrand kunnen aanpakken, en kunnen werken aan nóg eens vijftig jaar progressief en collectief woonplezier. Integraal denken en samenwerken in brede coalities van opdrachtgevers en multidisciplinaire ontwerpteams staan hierbij centraal.

'Het succes van de kleine gemeente'

Mosterdhof bleek het perfecte petrischaaltje om de technieken van *Kookboek Mosterdhof* in te ontwikkelen en te toetsen. Dat komt deels door wat Barzilay 'het succes van de kleine gemeente' noemt: dat de lijnen er kort zijn en de ambtenaren van verschillende afdelingen elkaar daardoor goed kunnen vinden schept 'mogelijkheden om integraal te kunnen werken en drempels van thematische belangen te kunnen nemen'. Daarnaast kon het projectteam rekenen op langdurige steun vanuit de gemeente: 'vooral de doorzettingskracht van de opdrachtgever was heel belangrijk'. Barzilay heeft het in het gesprek sowieso regelmatig over de randvoorwaarden die ervoor zorgden dat *Kookboek Mosterdhof* een succes werd, iets dat ook in andere gesprekken – in *Buurtsaam: Overbos* ging het zelfs ook over de voordelen van werken in en met een kleine gemeente – naar voren komt. Het is een indicatie van de kwetsbaarheid van ontwerpend onderzoek, en de grote stap die er steeds nodig is om van een papieren plan naar een tastbaar resultaat te komen.

De positie van de ontwerper: het proces

Het ontwerpteam leerde een aantal belangrijke lessen tijdens het project. De belangrijkste was waarschijnlijk dat de manier waarop ontwerp bureaus aan het werk worden gezet niet altijd aansluit op de rol die ze moeten spelen: ontwerpers werken eigenlijk altijd vanuit een *prestatieverplichting*, terwijl een *inspanningsverplichting* beter aansluit op de participatieve processen waar ze onderdeel van zijn. Barzilay verheldert het verschil: '[ontwerpers] werken naar vaste doelen (SO, DO, enzovoorts), en daarop organiseer je de participatie ook. Maar het was een ontdekking dat de participatieadviseurs per uur factureren.' Dat verschil impliceert een dynamische houding en een organisch proces, waarbij zachte waarden voorrang krijgen op het behalen van vooraf vastgestelde en harde doelen.

Een tweede les gaat over communicatie. Het is belangrijk om de buitenwereld op de hoogte te houden van wat er gebeurt, ook al zijn de plannen nog niet klaar. Barzilay merkte dat vooral de gemeente huiverig was voor het delen van *work in progress*, maar radiostilte

kan bijzonder schadelijk kan zijn voor de voortgang en het vertrouwen. Tegelijkertijd is ook té veel contact niet prettig: omdat het Kookboek een integraal plan is maar de financiering voor de deelonderwerpen niet, en voor ieder thema participatie verplicht was, werden de bewoners van Mosterdhof op een gegeven moment volledig overvraagd.

Mede door externe factoren – de coronapandemie, de oorlog in Oekraïne – duurde het twee jaar om te komen tot een DO. In die tijd, geeft Barzilay aan, 'is er wel *goodwill* verdwenen'. Dat is vervelend: methoden zoals het Kookboek zijn voor hun succes grotendeels afhankelijk van de energie in de buurt. Buurten zullen steeds vaker een plek aan de vergader- en tekentafel krijgen, en *Kookboek Mosterdhof* laat zien dat daar serieuze successen te behalen zijn. Of dan toch in een *bepaald type* buurt, zegt expert Marcel Barzilay: 'er zit veel meer smaak in de bloemkoolwijk dan je denkt, en die smaak kan je gebruiken bij het transformeren van de wijk.'

Openbare buitenruimte: Mosterdhof (uit: *Kookboek Mosterdhof*).

De Peel – A Dwelling Perspective

Ontwerpteam
Atelier Fischbach
Anna Maria Fink
Elza Bérzina

Locatie
De Peel, Brabant en Limburg

Periode
eind 2021 – begin 2022

Opdrachtgever
College van Rijksadviseurs
Provincie Noord-Brabant
Provincie Limburg
(i.h.k.v. Young Innovators 2021)

De Peel – A Dwelling Perspective is een poëtische en emotieve schets van een uniek historisch landschap vanuit het perspectief van bewoners en gebruikers – de *dwellers*. Het onderzoek verkent persoonlijke narratieven en vormt vanuit daar een open uitnodiging tot reflectie en een gesprek over ruimte dat verder gaat dan de pragmatische en grootschalige aanpak die zo vaak de standaard is. Een brede verkenning – kaartmateriaal, archiefbeelden, kunst, gesprekken met bewoners en experts – leidt tot de aaneenhechting van beelden tot een fictief landschap. Zo verkent *De Peel – A Dwelling Perspective* de emotionele dimensie van landschappen en tradities die inmiddels (bijna) verdwenen zijn, maar nog altijd tot de verbeelding spreken. Dit project was onderdeel van het traject *Young Innovators 2021* van het College van Rijksadviseurs, waarbinnen jonge ontwerpers worden gekoppeld aan opdrachtgevers met een actuele ruimtelijke vraag of uitdaging.

Documentatie

Typering

Perspectief

Schaalniveau

Regio (r: 10-30 km)

Planhorizon

Dichtbij (0-10 jaar)

Middellange termijn (25-50 jaar)

Lange termijn (50 jaar en later)

Doel

Het belangrijkste doel van *De Peel* – *A Dwelling Perspective* is de introductie van een nieuw perspectief op de (cultuur)landschappelijke figuur van De Peel. Dit perspectief vertrekt vanuit de persoonlijke ervaring van de bewoner/gebruiker/bezoeker – de *dweller's perspective* – en omvat onder andere cultuur, traditie, historie, industrie, landbouw, en bovenal de persoonlijke ervaringen van mensen die in en om de Peel wonen en werken. De studie nodigt uit tot een voortdurend gesprek over (en in!) de Peel (gezet op of rondom het Veldlaken waarop het project is samengevat), en tot het maken van toekomstplannen waarvan de unieke ruimtelijke kwaliteiten van de regio een integraal onderdeel zijn. Het gaat daarbij vooral over het benoemen en bevragen van bestaande, verloren en potentiële kwaliteiten.

Als onderdeel van het programma *Young Innovators 2021*, een initiatief van het College van Rijksadviseurs, beoogt dit project nog een tweede doel: talentontwikkeling. Dat betekent dat deze studie ook *in zichzelf* een doel heeft, onafhankelijk van de effecten en/of resultaten in relatie tot de buitenwereld. Dit is een belangrijk gegeven, dat de vorm van zowel de studie als de presentatie daarvan (deels) verklaart.

Beoogd effect

De Peel – A Dwelling Perspective beoogt een grondige verankering van de identiteit, de geschiedenis en de emotionele betekenis van het landschap en haar gebruik in ruimtelijke beslissingen over de Peel. Die verankering moet een verschuiving van accent in de planvorming teweegbrengen: de afgelopen eeuw zijn de betekenis en de ruimtelijke

identiteit van de Peel als uniek veenlandschap grotendeels verdwenen. Het ontwerpend onderzoek eindigt met een suggestie voor de manier waarop die verschuiving plaats kan vinden: door gesprekken te voeren op een speciaal daarvoor ontworpen laken dat in het landschap uitgespreid kan worden. Dat laken is ‘(e)en instrument voor een proces dat complexiteit en druk benadert vanuit de kwaliteit van het bestaande en de verbeeldingskracht die is geworteld in de liefde voor een cultuurlandschap – het ‘Peel-zijn’.

Positionering

Het project positioneert in een behoorlijk unieke hoek van dit werkboek. *De Peel – A Dwelling Perspective* is een artistiek-emotieve beschouwing van een specifiek cultuurlandschap, aan de hand van een waaier van onderzoeksinstrumenten: een analyse van historisch kaartmateriaal, locatiebezoek en -fotografie, studie van satellietbeelden, interviews met bewoners en experts, een studie naar kunst over de Peel. De bevindingen die deze beschouwing oplevert worden naast elkaar en zonder elkaar te beïnvloeden gepresenteerd. Hierdoor ontstaat een veelzijdig en open narratief dat bestaat uit afzonderlijke maar toch aan elkaar gerelateerde fragmenten, dat ruimte laat voor nieuwe toevoegingen en aanknopingspunten biedt voor fantasieën over de toekomst. Het einddocument – een *vademecum* als een verzameling van ‘toestanden, verhalen en ervaringen’ – dient als startpunt voor een gezamenlijke en inclusieve planvorming waarin de *genius loci* een bepalende rol speelt.

De Peel – A Dwelling Perspective is in zekere zin een ingetogen project: de ontwerper spreekt voornamelijk middels een zorgvuldig gecureerde selectie van beelden, stemmen en geschiedenissen, en doet zelf geen uitspraken over een (al dan niet wenselijke) toekomst. Het *vademecum* observeert en suggereert samenhang zonder verbindingen of verhaallijnen expliciet te maken, terwijl het fictieve landschap op het Veldlaken een decor vormt voor planvorming in plaats van het middelpunt daarvan. Het project

trekt het gesprek zowel het echte als het narratieve landschap in – beiden scheppen een persoonlijk vertrekpunt voor planvorming. Dat de stem van de ontwerper op de achtergrond blijft creëert daarbij niet alleen ruimte voor die van de bewoners, experts en kunstenaars die in het onderzoek worden opgevoerd, maar óók voor die van de toeschouwer of andere bij de toekomst van de Peel betrokken partijen.

Methode(n)

Dit ontwerpend onderzoek past een serie van onderzoeks- en analysetechnieken toe, die in het *vademecum* zonder toelichting in sequentie worden gepresenteerd. Die techniek van associatie en suggestie vanuit een brede analyse versterkt de boodschap van het project.

Het belangrijkste element van het onderzoek was een serie (ongeveer twaalf) wandelingen door de Peel met bewoners en experts. Zij bieden het *dweller's perspective*: het perspectief op ooghoogte dat de kern van het betoog van het project vormt. Verder omvat het project:

- Satellietfoto's
- Interviews met Peelbewoners
- Analyse historisch beeldmateriaal
- Archief- en literatuuronderzoek
- Analyse (historisch) kaartmateriaal
- Verkenning kunst uit/over de regio
- Documentatie van locatiebezoek

Deze waaier wordt op twee manieren gepresenteerd: afzonderlijk, in een chronologisch geordend presentatiedocument, en als collage in de vorm van een luchtbeeld van een fictief maar onmiskenbaar Peel-achtig landschap met daaromheen een vocabulaire van locatiespecifieke begrippen dat tijdens het onderzoek is ontwikkeld. Boodschap en techniek gaan hand in hand: de gekozen onderzoeks- en presentatievormen sluiten aan bij de uitnodigende boodschap van het project.

Bereikte resultaat

De resultaten van het ontwerpend onderzoek waren wisselend: enerzijds is er een inspirerend traject doorlopen, dat heeft geleid tot een mooi

eindproduct (zowel inhoudelijk als in vorm. Daarnaast speelde het project een sleutelrol in de ontwikkeling van (de signatuur en werkmethodiek) van Atelier Fischbach – waarmee het hoofddoel van het traject *Young Innovators 2021* is bereikt. Anderzijds er, na het einde van het project, (te) weinig gebeurd: het Veldlaken was (en is) dan wel regelmatig onderdeel van tentoonstellingen en lezingen in het culturele circuit, maar het is vooralsnog maar twee keer gebruikt als *dialogue-instrument* in een gesprek over de Peel. Één van die gesprekken vond daadwerkelijk in het landschap zelf plaats, maar hierbij was de beoogde doelgroep (planvormingsacteuren zoals bij de Nationale Omgevingsvisie betrokken ambtenaren) niet betrokken.

Doorwerking

Er was vanuit het project zelf geen vervolgetraject gepland, en ook zoiets als een implementatiefase was geen onderdeel van de samenwerking van *Young Innovators 2021*. De doorwerking van het project kent daarom twee kanten: enerzijds kreeg het op bestuurlijk vlak niet het gewenste vervolg (terwijl het project dat wel verdiende), anderzijds kreeg de studie, en dan vooral het Veldlaken als synthese van onderzoek en product-ontwerp, veel aandacht op (culturele) podia buiten de Peel.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

De Peel – A Dwelling Perspective wil ‘aanleiding bieden voor het formuleren van nieuwe vragen en het ontwikkelen van andere perspectieven’ op (de toekomst van) De Peel en de gemeenschap die haar bewoont, bezoekt en bewerkt. Dat gebeurt door ‘het ontwikkelen van een ‘caledoscopische blik’ die het planmatige kijken naar het landschap zou moeten verruimen.’ Het onderzoek ontsluit de *genius loci* van De Peel, en benadrukt de waarde daarvan binnen planvorming. De angst dat de unieke en verbindende identiteit van het landschap (verder) wordt aangetast door ondoordachte ruimtelijke ingrepen, of dat die door verwaarlozing aan kracht verliest, borrelt onder het oppervlak van de poëtische verzameling van beelden en teksten die de kern vormt van het project. *De Peel – A Dwelling Perspective* bevraagt hiermee onze houding ten opzichte van de historie en de identiteit van (cultuur)landschap, en bewijst de waarde van ontwerpen vanuit het perspectief van die identiteit in ruimtelijke maar vooral ook maatschappelijke zin.

De Peel – A Dwelling Perspective onderzoekt de landschappelijke figuur van de Peel in Noord-Brabant en Limburg.

De Peel – A Dwelling Perspective is in veel opzichten een uitzonderlijk ontwerpend onderzoek. Hoewel er een opdrachtgever was – de provincies Noord-Brabant en Limburg, in samenwerking met het College van Rijksadviseurs – en ook een locatie, was er eigenlijk geen opgave anders dan de vraag ‘wat kenmerkt de Peel?’ Vanuit die open uitnodiging, en gebruikmakend van de vrijheid die het traject *Young Innovators* bood, is een ontwerpend onderzoek ontstaan dat de ziel van de Peel probeert te vinden, te beschrijven, en centraal tracht te zetten in gesprekken over de (ruimtelijke toekomst van de regio. Daarmee verkent het project een thematiek die sterk contrasteert met de in Nederland gangbare pragmatische en afstandelijke ruimtelijke planvorming, die is toegespitst op kwantificatie en optimalisatie. *De Peel – A Dwelling Perspective* geeft geen antwoorden en neemt geen afstand: het benadert een natuur- en productielandschap, dat door ontwikkelingen in de afgelopen eeuwen bijna onherkenbaar is veranderd, juist vanuit emotie en artistieke en draagt een manier van kijken aan die is ontleend aan een begrip wat werd ontwikkeld door de antropoloog Tim Ingold: *the dweller’s perspective*. Dat betekent dat dit ontwerpend onderzoek een opgave blootlegt waarvan we vaak niet eens beseffen dat die er is totdat het te laat is: het waarderen en koesteren van persoonlijke ruimtelijke ervaringen, en van individuele (en soms zeer innige) relaties tussen mensen en het landschap waarin ze wonen en werken. Die ambitie is een rode draad in het werk van landschapsarchitect Anna Fink, die het onderzoek uitvoerde: ‘leren houden van een plek is een [type] ontwerpend onderzoek dat ik als heel essentieel zie.’

De Peel is een zieke patiënt

Het einddocument van *De Peel – A Dwelling Perspective* neemt de lezer mee op een verkenningstocht door het verleden en het heden van de Peel, een voormalig veengebied dat door ontginning, bebouwing, groot-schalige landbouw en industrialisatie zodanig is aangetast en versnipperd dat het nauwelijks nog als een samenhangende regio te herkennen is. Het document is een rijke verzameling losse beelden(serie) en quotes die door de bundeling betekenis en samenhang krijgen, en die expres zo min mogelijk lijkt op de ambtelijke gebiedsvisies en ambitiedocumenten waarin de toekomst van een plek gewoonlijk wordt vastgelegd. Middels het project, en middels de persoonlijke verhalen van de mensen die tijdens het onderzoek werden geïnterviewd, spreekt een landschap dat,

zo zegt landschapsarchitect Anna Fink, ‘eigenlijk niet mag bestaan als het niet productief is.’ De pijnlijke diagnose is dat de Peel, net als veel andere plekken in Nederland, lijdt aan hyperindustrialisatie die bizarre situaties oplevert – de Peel kent een enorm intensieve bio-industrie ‘maar als je er doorheen reist zie je geen enkel dier’ – en ervoor heeft gezorgd dat, volgens Fink, ‘het leven en het werk niet meer met de grond verbonden lijken.’ *De Peel – A Dwelling Perspective* probeert die situatie zichtbaar te maken en, middels het bieden van een ooghoogteperspectief, het ‘Peel-zijn’ onderdeel te maken van gesprekken over de toekomst van de regio.

Een laken is een uitnodiging

Het onderzoek doet een expliciete, tastbare oproep tot zo’n gesprek: het project is verbeeld en op een enorm Veldlaken geprint, waarop – in de Peel! – overlegd kan worden over het landschap en de toekomst daarvan. Dit gebaar klinkt ook in andere projecten in dit werkboek door: een kwalitatieve (en zorgzame) leefomgeving begint met een open en gelijkwaardig

gesprek. Dat dat gesprek in dit geval vertrekt vanuit het persoonlijke en het emotionele is een bijzonder krachtig gebaar. Die boodschap wordt letterlijk verteld door de stof van het Veldlaken: ‘(d)e reflecterende stof reageert op de invalshoek van de zon in relatie tot het oog van de beschouwer – iedereen die eromheen staat ziet letterlijk een net wat ander beeld. (...) Er ontstaat een caleidoscoop van verschillende perspectieven beïnvloed door de subtiele verschillen van waarneming in relatie tot het licht, het weer en de plek zelf.’

Een persoonlijke zoektocht

Ook in meer abstracte zin adresseert het project belangrijke thema’s. Waar veel ontwerpend onderzoeken een zekere objectiviteit nastreven, en vaak de stemmen en wensen van opdrachtgevers, buurtbewoners of anderen op de voorgrond zetten, is dit ontwerpend onderzoek een expliciet subjectieve, persoonlijke zoektocht. Dat is niet alleen verfrissend, maar ook waardevol: juist het persoonlijke verhaal nodigt anderen uit tot het verkennen en expliciteren van de eigen relatie met de leefomgeving.

Het vertrekpunt is de persoonlijke relatie en het persoonlijke verhaal: de dweller’s perspective

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

De Peel – A Dwelling Perspective is een lyrische verkenning van een landschap en de inherente culturele en ruimtelijke waarde daarvan. Het project onderzoekt de Peel hier en daar tot op detailniveau zonder de regio uitputtend te willen beschrijven: de analyse laat juist genereuze ruimte voor verdere duiding of toekomstige toevoegingen. Gesprekken over de innige en persoonlijke relatie tussen landschap en bewoner/gebruiker vormen de kern van een onderzoek waarin de verschillende aspecten van die relatie worden onderzocht: traditie / landbouw / landschap / bewoning / ecologie / geologie / kunst / historie. De bevindingen worden samengevat op een enorm laken, waarop of waaromheen een open gesprek over de toekomst van de Peel kan worden gevoerd. Het onderzoek dient daarmee letterlijk als onderlegger voor een participatief proces. Het project doet geen uitspraken over een vervolg, en doet ook geen specifiek ontwerpvoorstel, maar een gesprek over de Peel zonder het bestaande of het emotionele te respecteren is op het Veldlaken onmogelijk.

De Peel – A Dwelling Perspective doet geen voorstel, is geen ontwerp, en introduceert alleen in de meest abstracte zin een strategie. In plaats daarvan introduceert dit ontwerpend onderzoek een perspectief: dat van de landschappelijke ervaring op ooghoogte. Het project benadrukt de kracht en waarde van de persoonlijke blik en binding, en nodigt iedere lezer impliciet maar nadrukkelijk uit tot een unieke en eigen interpretatie. Het project is op zichzelf ook zo'n eigen interpretatie – maar wél een die is gevormd met de kennis en kunde van een landschapsarchitect. Fink zelf omschrijft het als volgt: 'het project geeft een hele subjectieve kijk op thema's van kleine tot heel grote schaal.'

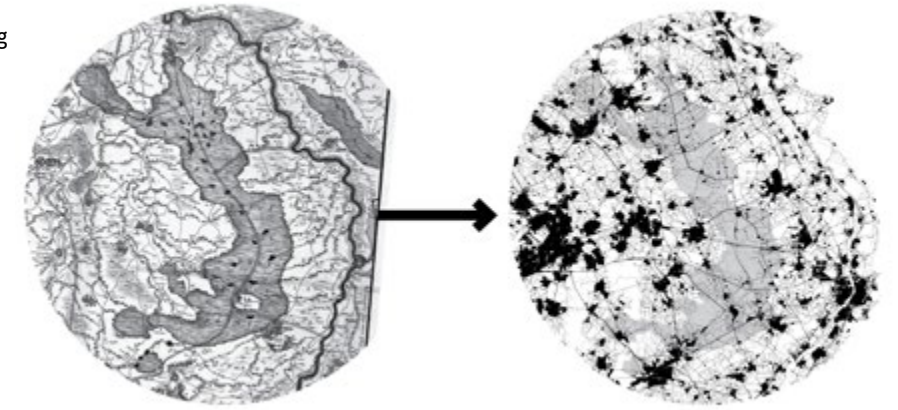
Een onderzoek als een collage

De gevolgde strategie bevat dan ook elementen uit het instrumentarium van de ontwerper: een analyse van (historisch) kaartmateriaal, literatuuronderzoek, een verkenning van zowel de geologische als de culturele geschiedenis van de regio, een foto-essay. De kern van

Het Veldlaken, waarop het ontwerpend onderzoek is samengevat, werd ontwikkeld in samenwerking met productontwerper Elza Berzina

In de afgelopen 170 jaar is het landschap van de Peel onherkenbaar veranderd door ontginning, modernisering van de landbouw en bebouwing

het onderzoek wordt gevormd door een serie gesprekken met een aantal sleutelbewoners en -gebruikers van de Peel. De informatie uit die gesprekken, die werden gevoerd tijdens een wandeling door het landschap, was volgens Fink 'dichter en dieper dan je dan je ooit met een atlas in abstractie zou kunnen vinden.' Opdrachtgever Anne van Kuijk, adviseur omgevingskwaliteit van de provincie Noord-Brabant, speelde een cruciale rol bij de totstandkoming van de gesprekken. Zij bracht Anna Fink in contact met een serie sleutelfiguren: Peelbewoners en mensen die in de Peel werken en een persoonlijke visie hebben op wat Peel-zijn eigenlijk is. De bijzonder kijk van van Kuijk was, volgens Fink, essentieel voor het slagen van het veldwerk: 'de bijzondere kijk die [ze] op het opdrachtgeverschap heeft is opmerkelijk en bijzonder. Ze ziet zichzelf als verbindend element, met een veel bredere kijk op wie een stakeholder is dan meestal het geval is. Ze kijkt ook binnen haar rol naar *de echte mensen* en naar de waarde van het persoonlijke.'

Er worden geen conclusies getrokken uit de afzonderlijke onderdelen van het onderzoek: de resultaten worden naast elkaar getoond in een min of meer chronologische sequentie, en vormen gezamenlijk een rijke collage van beelden, quotes en technieken. Die collage toont echter geen totaalbeeld als er wordt uitgezoomd: de losse fragmenten werken als context voor elkaar, en vormen op die manier samen iets dat een narratief kan worden genoemd, maar er wordt geen afgebakende definitie van het centrale thema van het onderzoek – het 'Peel-zijn' gegeven. De techniek van het open einde als uitnodiging voor een gesprek wordt vaker toegepast, bijvoorbeeld in de projecten *Kookboek Mosterdhof* en *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem*, die ook in dit werkboek zijn opgenomen. De verteltechniek vanuit een artistiek-emotioneel perspectief voegt echter een nieuw element toe: het erkent niet alleen het belang van het gesprek vanuit persoonlijke inbreng, maar benadrukt de waarde van die inbreng *omdat die subjectief is*. Daarmee adresseert

het project een dimensie van ruimtelijk ontwerp, en van ruimtelijke *kwaliteit*, die vaak verloren gaat in de abstractie van beleid en ambtelijke planvorming.

Een onderlegger voor een gesprek

De Peel – A Dwelling Perspective nodigt niet alleen in abstracte zin uit tot een gezamenlijke reflectie op de Peel: het verzorgt ook letterlijk de ruimtelijke condities waarin die reflectie het beste plaatsvindt. Op het Veldlaken, waarop het onderzoek is samengevat in een fictieve geannoteerde landkaart, kan die reflectie overal in de Peel zelf, gevoed met informatie uit een onderzoek naar het 'Peel-zijn', worden gevoerd: het laken 'verleidt om elkaar in het landschap te ontmoeten,' zegt Anna Fink. De vertaling van een onderzoek naar een fysiek object leverde in dit geval wisselende maar verrassende resultaten op: het Veldlaken is maar één keer in de Peel zelf gebruikt, maar is nog altijd regelmatig onderdeel van lezing of tentoonstellingen, zoals in 2024 in de tentoonstelling *Nederland op de Tekentafel* in het Nieuwe Instituut te Rotterdam. En wat niet is kan uiteraard nog komen: het Veldlaken komt, is Fink optimistisch, 'hopelijk in de toekomst weer terug naar de Peel.'

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Dat *De Peel – A Dwelling Perspective* een associatief en open einde heeft, betekent niet dat het project geen belangrijke thema's agendeert of geen duidelijke oproep doet. Integendeel: het project vormt een overtuigende uitnodiging tot een inclusief en creatief gesprek waarin, naast bestaande sociale en landschapelijke waarden, ook een abstracte en artistieke reflectie op plek en opgave een plaats krijgen. Hierdoor wordt een domein van ruimtelijk ontwerp ontsloten dat in de vaart van kwantitatieve en pragmatische planvorming vaak vergeten wordt, maar dat wel degelijk cruciaal is bij het vormen of in stand houden van een kwaliteitsvolle leefomgeving. Het Veldlaken, een object dat de onderzoeksresultaten op een inspirerende en beklivende manier deelbaar maakt, speelt hierin een centrale rol: '(h)et veldlaken is een uitnodiging om (planologische) vergaderingen rond de transitie van de Peel te laten gronden in het daadwerkelijke landschap, het collectieve geheugen en de menselijke ontmoeting.'

Het Veldlaken werd één keer, in de Peel, gebruikt als katalysator voor een gesprek over de toekomst van het landschap.

Een ontwerpend onderzoek hoeft niet altijd expliciete conclusies te bevatten om een sterk statement te maken. *De Peel – A Dwelling Perspective* bekritiseert, impliciet maar overtuigend, het ontbreken van een persoonlijk of emotioneel element in de 'abstracte plannenwereld' waarin de ruimtelijke toekomst van Nederland wordt bepaald. Dat doet het project voor een specifieke regio, maar de kritiek resoneert in bredere zin even sterk: het project laat zien wat we missen door te tonen *hoe we ook kunnen kijken naar onze leefomgeving*. Opvallend is dat de daadwerkelijke impact van het ontwerpend onderzoek op de Peel kleiner lijkt dan op het algemene debat: de beoogde gesprekken over de toekomst van de Peel hebben (nog) niet plaatsgevonden, terwijl het Veldlaken zeer succesvol was in het delen van (de boodschap van) het project in het landelijke ontwerpcircuit. Wellicht is dit een teken dat de boodschap van het project, dat een pleidooi is voor een emotieve en poëtische blik op ruimte, makkelijker wortelt in het ontwerpdiscours dan in ambtelijke of beleidsmatige aarde. Het project is in die zin zowel mislukt als geslaagd op onverwachte manieren. Dat geeft te denken: hoe zorgen we ervoor dat ontwerpend onderzoeken, zeker als die beginnen met een open vraag en ook een open antwoord bieden, uiteindelijk onderdeel worden van daadwerkelijke planvorming? En hoe brengen we prikkelende, waardevolle gedachten en perspectieven naar de plekken waar ze een directe impact hebben op het vormen van de leefomgeving?

Geen vervolg (1)

Een eerste reden dat een vervolg in de Peel, toch een hoofddoel van het project, is uitgebleven ligt in de organisatie van het traject *Young Innovators*. De ontwerpers werken, onder de vleugels van het College van Rijksadviseurs, weliswaar aan een concreet vraagstuk voor een geïnteresseerde opdrachtgever, maar of het *commitment* van die opdrachtgever verder reikt dan het traject van zes maanden is niet gegarandeerd. Tot op heden werd het Veldlaken, ondanks inspanningen van onder andere Fink en Anne van Kuijk, op twee sessies 'met de *usual suspects*' na niet ingezet bij planvorming in of rondom de Peel. Dat is bijzonder jammer: het was, volgens Fink, 'leuk geweest als er nog een beetje geld was geweest om [met het Veldlaken] nog iets aan *politicize* te doen.' Er is hieruit een les te trekken die ook bij andere projecten in dit werkboek naar voren komt: alleen een goede borging van een vervolg, bij voorkeur met een (vooraf al vastgelegde) blijvende betrokkenheid van het ontwerp-team, kan de adoptie van de resultaten van een ontwerpend onderzoek garanderen. Mocht dat niet

het geval zijn dan biedt de ontwikkeling van een sprekend eindproduct de ontwerper in sommige gevallen de mogelijkheid om *zélf* een vervolg te zoeken buiten de kaders van het ontwerpend onderzoek. Dat is echter verre van ideaal, vindt ook Fink: 'als ik dus niet met het Veldlaken de wereld in ga dan gaat het gewoon niet gebeuren.'

Geen vervolg (2)

Er is nog een tweede reden waarom *De Peel – A Dwelling Perspective* niet het gewenste vervolg kreeg: de voorgestelde strategie wordt aantrekkelijk gevonden, maar blijkt moeilijk in te passen in de abstracte plannenwereld waar het een aanvulling op – of zelfs een alternatief voor – wil zijn. Zo was er contact met de uitvoerders van *OO NOVEX* (zie elders in dit werkboek), maar kwam het nooit tot een concrete samenwerking. Aan het uitblijven van een vervolg zit volgens Fink wellicht ook een praktische kant: 'heel veel bestuurders denken dat ze niet een halve dag de tijd hebben *gewoon voor een leuke wandeling*. Het is natuurlijk veel meer dan dat, maar ik denk dat de meeste ambtenaren dat eerst zelf moeten ervaren om de waarde hiervan in te zien.'

De ontwikkeling van een ontwerppraktijk

Een ander hoofddoel van het project, dat op een indirecte manier een grote bijdrage aan het ruimtelijke debat belichaamt, is de doelstelling van het *Young Innovators*-traject om bij te dragen 'aan de ontwikkeling van een nieuwe innovatieve vakgemeenschap.' *De Peel – A Dwelling Perspective* vormde voor Anna Fink, en haar bureau Atelier Fischbach, een belangrijke stap in het ontwikkelen van een eigen visie en een eigen manier van werken. Het vormde haar visie op de praktijk en haar rol als landschapsarchitect fundamenteel: 'de projecten die voor mij belangrijk zijn, zijn projecten die beginnen met open vragen.' Hopelijk vinden partijen aan de beleidsvormende kant van het discours de moed om het perspectief dat ze in dit ontwerpend onderzoek presenteert uit te proberen, te beginnen in de Peel: 'we moeten het gesprek over *wat de Peel is* voortdurend voeren (...) en daarvoor moet je in het *dwelling perspective* stappen en in het landschap gaan zitten.'

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem

Ontwerpteam
Landscape Collected

Locatie
Fivelboezem, Noord Groningen

Opdrachtgever
College van Rijksadviseurs
Gemeente Eemsdelta
(i.h.k.v. Repair with Gold)

Periode
2023-heden

Onderzoek *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* verkent de (culturele) waarde van een verdwenen rivier. Vanuit een zoektocht naar sporen in het landschap stelt het project de Fivel voor als een nog altijd bijzonder waardevolle – en bruikbare! – landschappelijke figuur. De resultaten van het onderzoek zijn samengevat in één tekening, waarin de geografische en cultureel-maatschappelijke geschiedenis van de rivier zijn samengebracht. Die tekening, met potlood getekend en dus uniek en fragiel, vormt het middelpunt van gesprekken over de toekomst van de regio en de rol die de Fivel kan spelen in het hechten van gemeen- en landschap. Dit project is onderdeel van *Repair with Gold* van het College van Rijksadviseurs. Het is uitgevoerd op basis van, en komt voort uit, de Gebiedsbiografie Eemsdelta, opgesteld door LAOS landschapsarchitecten en SteenhuisMeurs, en kreeg een verdieping met ondersteuning van de Kaderregeling van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Documentatie

Typering Strategie, visie, scenario-onderzoek	kwaliteiten van de Fivelboezem ongestoord kunnen worden verkend en verteld.
Schaalniveau Regio (10-30 km)	
Planhorizon Dichtbij (0-10 jaar) Korte termijn (10-25 jaar) Middellang termijn (25-50 jaar) Lange termijn (50 jaar en later)	<i>De Fivel – Relicten van de Fivelboezem</i> kenmerkt zich door een grote mate van vrijheid en een minstens even grote mate van engagement met zowel het landschap op zichzelf als de relatie tussen het landschap en haar bewoners. Het is een ontwerpend onderzoek dat in ruimtelijke zin nadrukkelijk geen voorstel doet, maar oproept tot het leggen van sociale verbindingen en het koesteren (en opnieuw relevant maken) van de historie en het landschap. Die thematiek toont verwantschappen met een ander ontwerpend onderzoek in dit werkboek: <i>De Peel – A Dwelling Perspective</i> verkent op eenzelfde manier de sociale betekenis en waarde van een historisch cultuurlandschap.
Doel Het doel van dit onderzoek is het vertellen van het verhaal van een historische significante maar groten-deels vergeten en onzichtbaar geworden landschappelijke figuur: de Fivel. Hierdoor wordt die figuur een waardevolle en gewaardeerde kapstok voor toekomstige sociaal-ruimtelijke voorstellen.	
Beoogd effect Het beoogde effect van het ontwerpend onderzoek is de hernieuwde positionering van de loop van de Fivel, ooit de belangrijkste landschappelijke figuur in de regio, als culturele en ruimtelijke drager voor sociale en ruimtelijke veranderingen in het gebied. Hierbij hoort het vormen van een blijvende en actieve gemeenschap van bewoners en professionals, met het behoud en het beheer van de Fivel als primaire doelstelling .	Methode(n) Het ontwerpend onderzoek startte zonder een vastgelegde methodiek: het ontwikkelen van kennis en een werkwijze gingen hand in hand. Die vrijheid op het gebied van inhoud en (presentatie)methode werd vooraf expliciet benoemd, en de vrije rol van de ontwerper werd ook tijdens het proces gesteund en aangemoedigd door de opdrachtgever. De gevolgde methode, die dus werd ontwikkeld tijdens het uitvoeren van de opgave, omvatte onder andere een ruimtelijke en een historische analyse, een serie gesprekken met o.a. bewoners en professionals die op verschillende manieren bij het vormen van het landschap betrokken zijn, en de ontwikkeling van een strategie voor het tot stand brengen van een gemeenschap rondom de Fivel. Het belangrijkste (en absoluut centrale) instrument is een handgetekend document waarin de geschiedenis van de regio is verbeeld: deze tekening vormt de inhoudelijke en symbolische spil van het project.
Positionering Dit ontwerpend onderzoek komt voort uit de Gebiedsbiografie Eems-delta. Het project identificeert en verkent een regio vanuit een bevlogen studie van een landschappelijke figuur zonder dat zich een specifiek vraagstuk heeft aangediend – of op zijn minst zonder zich al te veel aan te trekken van dergelijke vraagstukken. Het onderzoek is weliswaar onderdeel van een traject waarin expliciet – maar altijd met grote voorzichtigheid – aan oplossingen voor grote sociaal-ruimtelijke uitdagingen wordt gewerkt, maar De Fivel is geen direct onderdeel van deze zoektocht. Het project onderzoekt een open en onbeladen vraag middels het construeren van een ruimtelijk narratief: dat het ontwerpend onderzoek wegblijft uit de urgentie creëert een luwte waarin de potentie en de specifieke	De structuur van het einddocument vormt een goed overzicht van de stappen die zijn doorlopen: 1. Het verleden: Fivel Tekening – Een cultuurhistorische verkenning, samengevat in een overzichtskaart.

2. Het heden: Fivel vormers
– Een analyse van kansen en uitdagingen op basis van gesprekken met betrokkenen.

3. De toekomst: Fivel Vacatures
– Op de resultaten van de analyse gebaseerde (fictieve) vacatures.

4. Het vervolg: Fivelboezemvrienden
– Kleine interventies, ambassadeurs, andere vervolgstappen.

Uit de gesprekken in fase 2 kwamen de volgende aandachtspunten naar voren:

- Fivel als drager voor het gebied
- Relicten van de Fivel zichtbaar maken
- Landschap leren lezen
- Relatie tussen bijzondere cultuurlandschappen en toekomstige opgaven opzoeken
- Logica van het gebied als uitgangspunt voor toekomstige ontwikkelingen in het gebied

De handgetekende overzichtskaart – ‘kwetsbaar en in ontwikkeling, net als de huidige Fivelboezem’ – functioneert als het startpunt van gesprekken over de geschiedenis en de toekomst van de Fivelboezem. Een serie (fictieve) vacatureposters verbeeldt de wens tot het vormen van een gemeenschap van ambassadeurs en bondgenoten: de zogenaamde Fivelboezemvrienden.

Bereikte resultaat
Het belangrijkste resultaat van het ontwerpend onderzoek is een serieuze hernieuwde interesse in de Fivel. Die interesse heeft ook geleid tot vervolgen en vervolgstudies, die mogelijk zijn gemaakt door een serie van elkaar opvolgende opdrachtgevers. Ondertussen werd al een groot aantal verschillende partijen – bewoners, gemeentebesturen, waterschappen, experts – bij het project betrokken, en werden belangrijke (ambtelijke en burgerlijke) bondgenoten gevonden. Daarmee is de directe doelstelling van het project behaald.

Het project injecteert daarnaast ruimte en ruimtelijke kwaliteit als

waardevolle onderwerpen in het gesprek rondom planvorming in de regio. De belangrijkste componenten van daarvan zijn a) het vertragen van planvorming zodat er ruimte voor overleg, reflectie en kwaliteit ontstaat, b) het benadrukken van de regionale schaal middels een narratief dat een aantal gemeenten en thema’s aaneenrijgt, en c) het presenteren van het landschap als een geschikt medium om het gesprek over aardbevingsschade mee los te weken van het verlamme effect van een voortslepende crisissfeer.

Één van de vervolgprojecten van *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* heeft geleid tot een eerste fysieke resultaat: in samenwerking met, en/of met toestemming van, de verschillende afdelingen van het waterschap zijn in de zomer van 2025 delen van de (voormalige) oevers van de Fivel ingezaaid met een bloemenmengsel om de historische loop van de rivier zichtbaar te maken.

Doorwerking
De Fivel – Relicten van de Fivelboezem behoort (samen met *Kookboek Mosterdhof*) tot de meest ‘levende’ projecten in dit werkboek: de open vraag die het project stelt prikkelt blijvend de verbeelding. Deels gedragen door een continue en actieve betrokkenheid van de ontwerper worden nog altijd nieuwe hoofdstukken aan het project toegevoegd.

Er wordt ook actief gezocht naar zogenaamde *Ambassadeurs van de Fivel* en *Fivelboezemvrienden*: een gemeenschap die verdere inspanningen rondom de kansen en bedreigingen voor de Fivelboezem kan organiseren, en die haar potentie als landschappelijke en culturele figuur vorm kan geven en uit kan dragen. Zodra gemeenschap is gelanceerd is die niet alleen het perfecte platform voor de organisatie van sociale activiteiten, maar is ook de continuering van dit project op de (zeer) lange termijn geborgd.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem identificeert niet zozeer een bestaande (latente) opgave, maar reikt de gemeenschap rondom de loop van een verdwenen rivier een narratief aan dat als kapstok voor sociaal-ruimtelijke verbeteringen kan worden ingezet. Het project formuleert in zekere zin een oplossing die op zoek is naar een probleem: ‘(h)et onderzoek brengt in kaart hoe de rivier de Fivel het landschap heeft vormgegeven, welke relaties er zijn ontstaan tussen mens en landschap, en hoe de door de Fivel gevormde relictten – zoals wierden, diepen, maren en hoogteverschillen – kunnen worden ingezet bij ruimtelijke vraagstukken. Dat is een unieke invalshoek: in de meeste gevallen start een ontwerpend onderzoek juist vanuit een bekende en gedefinieerde uitdaging. Die uitdaging gaat zich ongetwijfeld aandienen, al dan niet vanuit het omvangrijke programma Repair With Gold, waar dit onderzoek onderdeel van uitmaakt, een subtiele reflectie op de impact van aardbevingen, of de gemeenschap die zich rondom de Fivel zal gaan vormen.

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem onderzoekt het voormalige stroomgebied van de rivier de Fivel; een meanderend tracé van ongeveer 30 kilometer hemelsbreed.

Soms is het niet alleen belangrijk om zichtbaar te maken wat de opgave is, maar óók wat een mogelijke oplossing(srichting) kan zijn. In het verlengde van een traject waarin Noord Groningen zeer grondig werd (en wordt) onderzocht verkent *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* een beloftevol ruimtelijk aanknopingspunt: ‘het [project] laat zien hoe de sociale, culturele en ruimtelijke kant door middel van verbeeldingskracht kan worden samengebracht en hoe er gezamenlijk met betrokkenen gewerkt kan worden aan de betekenis van de plek en mensen zich meer verbonden gaan voelen bij hun leefomgeving.’ Zorg dragen voor het landschap, lijkt de onderliggende gedachte, is ook zorg dragen voor elkaar.

Één beeld spreekt duizend woorden

De ruimtelijke analyse die de basis van *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* is door de ontwerper, Lieke Jildou de Jong, samengevat in één enkele schets. Die vat, zowel in inhoud als in vorm, samen wat er allemaal gebeurd is rond de Fivel: ‘in dit deelproject wordt met één tekening de gelaagde geschiedenis en ontwikkeling van het Fivelgebied in beeld gebracht. De tekening biedt overzicht in de gelaagdheid van het gebied en belicht de elementen die in relatie staan tot de Fivelloop.’ Het doel van deze tekening is het creëren van bewustzijn, want dat ‘creëert ook een opening om een weloverwogen vervolg te geven aan dit landschapsverhaal.’ Vorm en betekenis versterken elkaar hierbij: ‘het document is kwetsbaar en in ontwikkeling, net als de huidige Fivelboezem.’ Op deze bodem bouwt het onderzoek, onder andere middels gesprekken met bewoners en *landschappers*, waarmee de ‘mensen die vandaag de dag aan de knoppen van het landschap zitten’ worden bedoeld, voort. In die gesprekken speelt de ondergrond – en dan met name het onderscheid tussen veen- en kleigrond – een belangrijke bijrol.

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem is een project zonder een vastomlijnd doel. Ontwerper Lieke Jildou de Jong vat het bondig samen: ‘ik wil niks.’ Vanuit die bevrijdende houding ontstaat ruimte voor een collectief narratief, waaraan dankbaar wordt gewerkt door een groeiende groep mensen. De Jong ontdekte al snel dat ‘veel mensen affiniteit hebben met het landschap en daar verhalen over kennen.’ Dat veel van die mensen (boeren, wetenschappers, et cetera) al wat ouder zijn maakt delen en doorgeven belangrijk: door ‘het herhalen van het verhaal’ worden kennis en passie worden overgedragen. De

De Fivel Tekening.

tekening – wél ingelijst om het belang ervan te onderstrepen, maar niet achter glas – speelt daarbij een inspirerende rol.

De opgave is de oplossing

Dit ontwerpend onderzoek vermengt opgave en oplossing. Het zichtbaar maken, delen en beschermen van het verleden leidt tot een sociaal project met een directe impact, en biedt een ruimtelijk handelingsperspectief. *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* is daarmee een instrument waarmee sociale én ruimtelijke doelstellingen kunnen worden bereikt: het landschap verbindt en versterkt een gemeenschap *doordat die aan dat landschap denkt en werkt*. Hoe sterk de verbindende kracht van de leefomgeving kan zijn wordt verkend middels de sociale ambities van dit project, dat oproept tot de aanstelling van een groep *Ambassadeurs van de Fivel*. Die vertegenwoordigen op hun beurt een grote groep *Fivelboezemvrienden*. De mogelijke rollen die deze betrokkenen kunnen spelen zijn verbeeld in een tiental vacatures die, zo zegt de Jong, ‘voortredeneren op de handelingen die het landschap vorm hebben gegeven maar nu niet meer relevant zijn’: Fivelpad-

houder (‘begaanbaar maken en onderhouden van Fivelpaden’) / Samenhang (‘bewaakt samenhang tussen de waterloop en het landschap’) / Watermaker (‘bemiddelaar tussen watervraag en -aanbod’), Fivelverbreder (‘verbreedt de oever van de Fivel, voor meer wateropslag en meer biodiversiteit’) / Fivelkantonnier (‘inrichten, versterken en onderhouden van de Fiveloevers tot een biodiverse dooradering’).

Vertragen

Dit ontwerpend onderzoek wil, zo zegt de Jong, onderzoeken ‘hoe we de toekomst in kunnen gaan zonder de identiteit van het gebied te verliezen.’ Daar is rust voor nodig, en tijd, en een open geest. Het project creeert die tijd en die ruimte door ‘bewust te vertragen om kwaliteit toe te kunnen voegen.’ Die ambitie heeft, zelfs tegen de achtergrond van de omvangrijke en urgente aardbevingsopgave, kans van slagen: ‘dit is het moment, want er is geld.’ Dat levert een interessante situatie op, waarin beslissingen maken en ontwerpvoorstellen doen zo lang mogelijk wordt uitgesteld. ‘Hoe lang kan je het bekend maken van de Fivel rekken zonder dat je iets gaat doen?’

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Dit project introduceert een bestaande ruimtelijk-maatschappelijke figuur – zoals die in het landschap én in de beleving terug te vinden is – als drager voor een langdurig en collectief proces van ruimte- en gemeenschapsvorming. Een onderzoek waarin de voormalige loop van de rivier wordt verkend en zichtbaar gemaakt vormt een kapstok voor gesprekken, activiteiten en plannen die de gemeenschap versterken en weerbaar maken. Middels *samen leren van en zorgen voor* versterkt en bestendigt het verhaal van de Fivel relaties tussen mensen en hun leefomgeving. Deze strategie, waar ook het vormen van een ‘laagdrempelige en zelfregulerende organisatie’ van *Ambassadeurs van de Fivel* bijhoort, stelt het nemen van ruimtelijke beslissingen bewust uit tot een later tijdstip. Het project vormt een solide sociaal-ruimtelijke basis waarop met een open blik kan worden gewerkt aan een robuuste en duurzame toekomst.

Het ruimtelijke is het sociale is het ruimtelijke

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem is, op het eerste gezicht, een compact project. Maar achter de eenvoudige ogende Fivel Tekening schuilt een rijk narratief dat zich langzaam aan de lezer openbaart. Het project spiegelt daarmee in zekere zin het landschap, dat een schat aan ecologie, geologie en historie koppelt aan minieme hoogteverschillen en details. Dat landschap is, deels vanwege de nabijheid daarvan bovendien een zeer geschikte drager voor sociale en ruimtelijke opgaven, ‘Groningen is heel dunbevolkt, dus iedereen woont heel erg in het landschap’ legt de Jong uit. Dat betekent dat het project niet méér wil doen dan het vertellen van het landschappelijke verhaal om daarmee gesprekken aan te zwengelen: ‘De Fivel wordt een kapstok omdat we de opgave benoemen maar niks willen’ volgens de Jong. De neutraliteit van zowel de aanpak als de gemaakte producten speelt volgens haar een belangrijke rol in de strategie om mensen van de Fivel te laten houden. ‘de Fiveltekening is een onschuldig beeld,’ en ‘je kunt niet tegen een geschiedenisverhaal zijn.’ Met deze uitspraken doet ze de kracht en de inhoud van het project eigenlijk tekort: het klopt dat de ontwikkelde strategie er een van bescheidenheid en

Door overheden ingevulde doorsneden waarin de laatste ontwikkeling, plannen, kansen en bedreigingen zijn opgenomen

Fivelboezem bijeenkomst met landschappers

ruimte laten is, maar het project is onderbouwd met een nauwkeurig samengesteld en bijzonder wervend narratief.

Dat narratief kent bovendien een uitgesproken technische kant. Een serie grotesk uitgerekte doorsneden, waarin zaken als cruciale hoogteverschillen en verschillen in de samenstelling van de bodem zichtbaar worden, vormden de basis voor een gesprek met ‘landschappers’ – beleidsmakers, medewerkers van waterschappen en andere professionals die verantwoordelijk zijn voor het vormen van het landschap. Dat gesprek had als doel om hen bewust te maken van hun mandaat, en om ‘de technische implicaties van het landschap waarmee ze te maken hebben’ te onderstrepen. Het Groningse landschap, en zeker ook de Fivelboezem, is namelijk waardevol maar kwetsbaar: ‘de boezem is dusdanig intact gebleven dat [historische relaties tussen vorm en gebruik] nog zichtbaar zijn, maar het is heel makkelijk om die relaties te doorsnijden.’

Uiteindelijk vormt de dynamiek van lerend en delend heen en weer bewegen tussen het ruimtelijke en het sociale de kern van de voorgestelde strategie. Experts vanuit het sociale domein zullen misschien niet weten wat een verdwenen en min of meer vergeten rivier precies kan betekenen voor de gemeenschap, totdat de omvang van die figuur op het heden wordt geschetst. Tegelijkertijd reikt *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* een methode aan waarmee óók ontwerpers kunnen bijdragen aan sociale processen. De premisse van het project is eenvoudig: als mens en rivier het landschap, en ook elkaar, gedurende eeuwen hebben gevormd, waarom blijven we dat dan niet gewoon doen?

Een voorstel in haar context

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem kan eigenlijk niet los worden gezien van het traject *Repair with Gold*, ook al is kennis van die context niet nodig om de waarde van het project te onderkennen. De inbedding in een

groter traject schepte de ruimte waarin het project vorm kon krijgen. De inzet van enkele individuen was, zoals bij meer projecten in dit werkboek, cruciaal voor de vrijheid en het verloop van het project. Regiobouwmeester aardbevingsgebied Enno Zuidema, rijksadviseur voor de fysieke leefomgeving Jannemarie de Jonge, Edwin Rittersma van het Waterschap Noorderzijlvest, en Bianca Elbers van de gemeente Eemsdelta stimuleerden de zoektocht en/of waren belangrijke ambassadeurs voor het project. Mede door hen leeft niet alleen het onderwerp maar ook het onderzoek zélf nog altijd.

Bij de context van het project hoort ook de relatie tussen de ontwerper en het landschap. Lieke Jildou de Jong groeide op in Groningen, ging weg en kwam er vervolgens weer terug. Ze benoemt de blik op de opgave die daardoor is ontstaan: ‘ik ben in zekere zin verwant met het landschap,’ maar ‘omdat je afstand hebt genomen kun je ook de waarde van het gebied zien, en wil je die ook graag zien.’

Geen vrijblijvend project

De Fivel – Relicten van de Fivelboezem laat in het midden op welke rol de Fivelboezem precies zal spelen in de toekomst van de regio, maar het project is volgens de Jong ‘wel degelijk bedoeld om de potentie van de Fivel als verbindende factor voor toekomstige ontwikkelingen van het gebied te laten dienen.’ Veel mogelijke thema’s worden benoemd: klimaatadaptatie / biodiversiteit / wateropslag. Tussen ‘herstellen en opnieuw zichtbaar maken’ en ‘aanwenden voor een toekomst vol bekende en (nog) onbekende vraagstukken’ zitten nog stappen, maar de belangrijkste elementen voor succes zijn gelukkig aanwezig: doorlopende ondersteuning (o.a. vanuit de Kaderregeling van de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed, het waterschap Noorderzijlvest en de Landschapswerkplaats), ruggeleuning vanuit ambtelijke organisaties (o.a. de gemeente Eemsdelta en het College van Rijksadviseurs), en de blijvende betrokkenheid van de ontwerper.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Uiteindelijk gaat *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* over sociale samenhang en, volgens de ontwerper, ‘energie creëren van onderaf’. Het zou niet terecht zijn om de Fivel een excuus te noemen, maar de ruimtelijke component van dit project is zonder meer óók een middel om andere (sociaalmaatschappelijke) doelen mee te bereiken. Dat het project eerder een sociale dan een ruimtelijke structuur ontwerpt sluit aan bij die ambitie. De voortdurende betrokkenheid van de ontwerper, alsmede blijvende steun van een groeiende groep opdrachtgevers, vormt een belangrijke factor voor het slagen van dit project, zeker totdat de beoogde volwaardige organisatie rondom de Fivel is geïnstalleerd. Die betrokkenheid bewijst daarnaast de waarde van de nabijheid van ontwerpers (én bestuurders) bij sociaal-ruimtelijke processen: sommige vuurtjes kunnen onmogelijk van afstand brandend worden gehouden, laat staan worden aangewakkerd.

Vorbij de aardbevingen en voorbij de regio
Voor buitenstaanders bestaat Noord Groningen al geruime tijd voornamelijk in krantenartikelen en journaal-items over aardbevingen en de desastreuze sociale en economische effecten daarvan. In de sfeer van verstikkende urgentie is geen ruimte voor nuance of voor het langzaam toewerken naar breed gedragen en goed doordachte ruimtelijke oplossingen. Het traject *Repair with Gold* van het College van Rijksadviseurs probeert, onder andere, die ruimte wél te maken. Binnen dat traject wordt er sinds 2020 gewerkt aan narratieven waarin, in ieder geval in ruimtelijke zin, plaats is voor een gesprek over kwaliteit en positieve nuancerings. *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* is onderdeel van die inspanning. Het onderzoekt, zo zegt ontwerper Lieke Jildou de Jong, onder andere de ‘verscholen effecten van de aardbevingsschade in het landschap’, maar alleen als onderdeel van een breder verhaal, waarvan gezamenlijk werken aan behoud en verbetering het hoofdthema is. Met de Fivel lijkt het juiste medium voor een gesprek over de toekomst te

Op 13 september 2025 werden delen van de Fivelboezem ingezaaid met een bloemenmengsel (Foto: Sebastiaan Rodenhuis)

zijn gevonden: het landschap verenigt bewoners, bestuurders en beheerders, en reikt ook de verschillende gemeenten waardoor ze ooit stroomde een verbindende figuur aan. Die figuur wordt breed opgepikt, vertelt de Jong: ‘de Fivel is bekend geworden in het gebied, en alle gemeenten willen daarmee aan de slag.’ Daarbij moet één opgave in het bijzonder worden genoemd volgens de Jong: ‘het landschap kan een belangrijk kader worden in het gesprek over de wederopbouw van de Groningse dorpen en dorpsuitbreidingen.’

Het project is daarmee al een welkome toevoeging aan het lokale debat gebleken, getuige ook de blijvende ondersteuning voor vervolgstappen. Maar ook op andere plekken in Nederland – en daarbuiten? – kan *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* inspireren. Want waarom niet elders gezocht naar ondergesneeuwde (historische) landschappelijke figuren? En waarom zou een vorm van landschappelijk *stewardship* niet ook op andere plekken tot innige en betrokken gemeenschappen leiden? Het is waar dat er, zoals gezegd, prachtige parallellen te trekken zijn tussen de inhoud en de vorm van het project en de cultuur en het landschap van Noord Groningen. Daarmee lijkt het project, zelfs voor buitenstaanders die veel ‘Groningse’ aspecten van het project niet direct zullen herkennen, bijzonder locatiespecifiek is. Maar er zijn, voor wie de fantasie de loop laat, beslist ook Brabantse of Twentse of Zuid-Limburgse versies van hetzelfde perspectief denkbaar. ‘Er zit een methodiek achter [het project] die past bij het gebied,’ benadrukt de Jong, maar je kunt [een vergelijkbaar ontwerpend onderzoek] op andere plekken prima doen.’ Dat gegeven maakt het bijzonder waardevol om *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem*, te delen met de vakgemeenschap en gemeentebesturen elders. Dat kan bijvoorbeeld in de context van dit werkboek maar er wordt, onder andere met steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en in een Toekomstatelier van het College van Rijksadviseurs, gewerkt aan het deelbaar maken van de methode waardoor die ook in andere gebieden adopteerbaar wordt.

Ruggensteun
Dit ontwerpend onderzoek is bijzonder goed ingebed in een bestuurlijke en beleidsmatige context, en weet zich ook gesteund door een aantal sleutelfiguren binnen betrokken organisaties. Dat is – helaas! – een uitzonderlijke situatie die een langdurig vervolgtraject mogelijk maakt en helpt bij het implementeren van de bevindingen uit het ontwerpend onderzoek. Dat er in dit geval dergelijke ruggensteun is gevonden getuigt zowel van goed onderzoek als van goed opdrachtgeverschap, en verdient absoluut navolging. Hoe problematisch een gebrek aan ambtelijke of bestuurlijke steun kan zijn bewijzen een aantal andere projecten in dit werkboek, zoals bijvoorbeeld *Buurtsaam Overbos* en *OO NOVEX*.

Een serie (fictieve?) vacatureposters verbeeldt de wens tot het vormen van een gemeenschap van ambassadeurs en bondgenoten: de zogenaamde Fivelboezemvrienden.

Nabijheid en betrokkenheid
Ook een ander aspect lijkt belangrijk te zijn voor een succesvolle toepassing van de *methode Fivel* op andere plekken: nabijheid. Willen varianten in Brabant, Twente of Zuid-Limburg slagen dan moeten er Brabantse, Twentse of Zuid-Limburgse partijen betrokken worden. Niet zozeer vanwege een vertrouwdheid met de lokale condities – hoewel dat ongetwijfeld zal helpen – maar voor omdat nabijheid en betrokkenheid een grote rol spelen in het gaande houden van wat op gang is gezet. Nauwe betrokkenheid voor en/of na het project was ook bij andere projecten in dit werkboek een onderdeel van het succes (*Een ontdekkingsreis naar nieuw-Zeeland*), en de afwezigheid ervan was soms een reden voor het uitblijven van een vervolgtraject (*De Peel – A Dwelling Perspective*).

Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland

Ontwerpteam
Bureau B+B
RO&AD Architecten
NIOZ
Buiting Advies
Solidarity University
De Natuurverdubbelers
Roosemalen & Savelkoul

Locatie
Midden-Zeeland

Periode
December 2022 - Januari 2024

Opdrachtgever
Eo Wijersstichting
(i.h.k.v. Eo Wijersprijsvraag #12)

Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland schetst een toekomst waarin de wetten van water en natuur het ritme, de vorm en de economie van Midden-Zeeland bepalen. Mens en natuur leven niet langer gescheiden, maar scheppen gezamenlijk een nieuwe leefomgeving die zich voegt naar een onontkoombaar nieuwe werkelijkheid die een antwoord is op zeespiegelstijging en klimaatverandering. Het project, de winnende inzending in de regio Midden-Zeeland van de twaalfde EO Wijersprijsvraag, verbeeldt een radicale terugkeer naar (of hernieuwde omarming van) natuurlijke processen en dynamieken. Onze ruimtelijke en economische systemen dienen stapsgewijs te worden afgestemd op een situatie waarin een directe confrontatie met het water niet meer gewonnen kan worden. Het onderzoek organiseert zich rondom ecologie en geologie: centrale thema's zijn biodiversiteitsherstel, hogere waterkwaliteit, landschappelijke identiteit en veilig leven met het water.

Documentatie

Typering Strategie, prognose, scenario onderzoek	klimaatadaptatie een emotionele opgave. Een directe confrontatie met de werkelijkheid is een onmisbaar onderdeel van een open en betekenisvol gesprek, waarbij bovendien zo veel mogelijk (toekomstige) bewoners, beleidsmakers en andere relevante partijen moeten worden betrokken.
Schaalniveau Regio (r: 10-30 km)	
Planhorizon Lange termijn (50 jaar en later)	
Doel Het doel van <i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> is, in de eerste plaats, om een bijdrage te leveren aan het lopende debat over de toekomst van de regio. Omdat er grote (systeem) veranderingen nodig zijn om Zeeland leefbaar te houden probeert dit ontwerpend onderzoek vooral de noodzaak van een serieuze omslag in denken en doen te onderstrepen. Het project schetst daarom een even ingrijpende als (volgens het ontwerp-team) noodzakelijke strategie voor klimaatadaptatie. Die strategie, die begint met ‘meegroeien’ en eindigt met ‘evolueren’, bereidt mens én landschap stapsgewijs voor op een toekomst waarin er radicaal anders in Midden-Zeeland zal (moeten) worden gewoond en gewerkt.	Het beoogde effect van dit project kan niet los worden gezien van het kader en de doelen van de EO Wijersprijsvraag. De prijsvraag winnen is uiteraard de ambitie van iedere inzender, en de inhoud en/of de vorm van het project is ongetwijfeld beïnvloed door de context waarin het is uitgevoerd. Tegelijkertijd hebben de ontwerpers binnen het kader van de prijsvraag vooral de vrijheid gevonden om, los van opdrachtgevers of een beleidsmatige beknelling, te werken aan een opgave die hen zowel op professioneel als op persoonlijk vlak aan het hart gaat. Veel leden van het ontwerpteam zijn al zeer lang betrokken bij (ontwerpen aan) de toekomst van Zeeland, en de prijsvraag kwam op het juiste moment om gezamenlijk een logische volgende stap te zetten.
Beoogd effect Met <i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> wil het ontwerpteam het debat rondom de (ruimtelijke) toekomst van Zeeland voeden. Een belangrijk onderdeel van die ambitie is de onderkenning van de emotionele lading van de benodigde omslag: meer nog dan een ruimtelijk vraagstuk is de	Positionering Nederland kent een traditie van ontwerpend onderzoek dat zich focust op de naderende limieten van onze huidige manier van leven in een rivierdelta. Veel van deze onderzoeken richten zich op de schaal van het hele land: in het presentatiedocument van <i>Vier Integrale Toekomstperspectieven</i> , het eerste project in dit werkboek, staat een uitgebreid overzicht. <i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> beperkt zich echter tot de regio Midden-Zeeland, waar de gevolgen van de benodigde systeemverandering – of beter gezegd het systeem <i>herstel</i> – bijzonder ingrijpend zullen zijn. Het is bij dit soort projecten niet altijd in te schatten of de geschetste toekomst een wens- of een angstbeeld is, maar hier lijkt dat eerste het geval: het project is een realistische en positieve studie naar een manier waarop stapsgewijs kan worden toegewerkt naar een radicaal andere toekomst. Die opgave is landschappelijk en ruimtelijk, maar vooral ook emotioneel verkend: er is in <i>Een reis naar nieuw Zeeland</i> veel

ruimte voor thema’s als verdriet, verlies en verwerking. Met de inclusie van het emotionele aspect onderscheidt het project zich van vergelijkbare studies, die zich vaak toeleggen op een zuiver kwantitatieve benadering en daarmee een technocratische (of zelfs dystopische) lading krijgen.	Veel projecten vertrekken daarnaast vanuit de behoefte om onze huidige manier van leven zo veel als mogelijk te garanderen te midden van extreme en levensbedreigende omstandigheden. Zelfs als natuurlijke dynamieken en ecologische of geologische principes in plannen (meer) de ruimte krijgen wordt, conform de Nederlandse traditie, dat wat bestaat meestal beschermd. <i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> doet dat niet: de strijd tegen het water wordt, net als grote delen van Midden-Zeeland, losgelaten om ruimte te maken voor een filosofie waarin het leven zich volledig voegt naar een nieuwe en dynamische werkelijkheid. De toekomst wordt daardoor voorwaardenscheppend in plaats van levensbedreigend: ineens ontstaat er een leefomgeving waarin op allerlei nieuwe manieren – leuk en lucratief! – kan worden gewoond en gewerkt.
	Methode(n) Het onderzoek wordt gepresenteerd middels diagrammen, kaarten en collages die gezamenlijk een scenario voor Midden-Zeeland schetsen. De regio wordt klaargestoomd voor een confronterend-maar-constructief gesprek over klimaatadaptatie middels een hernieuwde omarming van een natuurlijke dynamiek. Dat houdt onder andere een terugkeer naar een wereld vóór de Deltawerken in: ‘de sleutel hiervoor is systeemherstel. Oftewel: meebewegen met de natuurkrachten van het deltasysteem.’ Die houding wordt samengevat in drie principes:
	– Stoppen met maatregelen die tegen het natuurlijke systeem inwerken; – Maximaal stimuleren van de krachten van het systeem; – Als mens deze krachten zo veel mogelijk volgen in occupatie, in landgebruik en in economisch model;

Omdat die doelstelling een enorme en moeilijk voor te stellen transformatie van de regio impliceert (waarin bijvoorbeeld de Deltawerken worden vervangen door bruggen) zijn de benodigde aanpassingen opgedeeld in vier fases, waarbij de eerste drie noodzakelijk zijn en de vierde pas wordt genomen als de doelstellingen in het Klimaatakkoord van Parijs – maximaal 1,5 graad opwarming – niet worden gehaald. Zo kan stapsgewijs worden toegewerkt naar een nieuw landschap: ‘(d)e stappen zijn groots en ingrijpend. Maar door deze cyclus stap voor stap te doorlopen, kunnen we Midden-Zeeland geleidelijk transformeren tot een aantrekkelijk landschap waarin het collectief belang leidend is en we oog houden voor diegenen die de lasten van deze transities dragen.’ De vier stappen zijn:	
1. Voorbereiden en verstevigen 2. Verstevigen en meegroeien 3. Meegroeien en verzilten 4. Verzilten en evolueren	
<i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> won de 12e editie van de EO Wijersprijsvraag (2022-2023) in de regio Midden-Zeeland. In het einddocument van die prijsvraag worden tien lessen getrokken uit een analyse van alle inzendingen:	– Verbeeld de urgentie – Organiseer meer stel-dat-verkenningen op de regionale schaal – Verken alternatieve scenario’s en kom zo (uiteindelijk) tot gedragen plannen – Durf nieuwe landschappen te maken – Structureer de transities in heldere stappen – Herstel regie op landschap – Rekenen: laat zien hoe je geld kunt verdienen met nieuwe landschappen – Teken: financier ontwerpend onderzoek – Zorg dat de grote transitieopgaven politiek onvermijdelijk en maatschappelijk gedragen worden – Stad en land kunnen een positief wederkerige relatie hebben

Bereikte resultaat Het bereikte resultaat is een grote groep van bewoners, betrokkenen, beleidsmakers en experts die gezamenlijk het belang van de opgave en de benaderingswijze ondersteunen. Een radicaal andere manier van werken voor de wateropgave van de provincie Zeeland is zo bijna een mainstream scenario geworden.
Doorwerking <i>Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland</i> is op verschillende manieren in deelprojecten voortgezet, voorname-lijk met de provincie.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland zet ontwerpend onderzoek in als therapie. Het project encsceneert een radicale en confronterende breuk met onze traditie van (in)polderen en beschermen: het voorstel toont een regio die zich stapsgewijs, maar uiteindelijk volledig, schikt naar de dynamiek van de natuur. Dat lijkt een provocerend statement, maar de bedoeling is meer genuanceerd: er is gewerkt vanuit een realistisch toekomstscenario waarin Zeeland hoe dan ook ingrijpend zal veranderen, en het project nodigt juist uit tot een constructief en positief gesprek. Daarbij hoort ook een confrontatie met de werkelijkheid. Antropologische experts, die onderdeel waren van het ontwerpteam, speelden een belangrijke rol bij het vormen van een inclusief narratief dat de emotionele dimensie van loslaten en afscheid nemen – twee onvermijdelijke gevolgen van klimaatverandering – onderkent en de ruimte geeft.

Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland schets een toekomst voor Midden-Zeeland

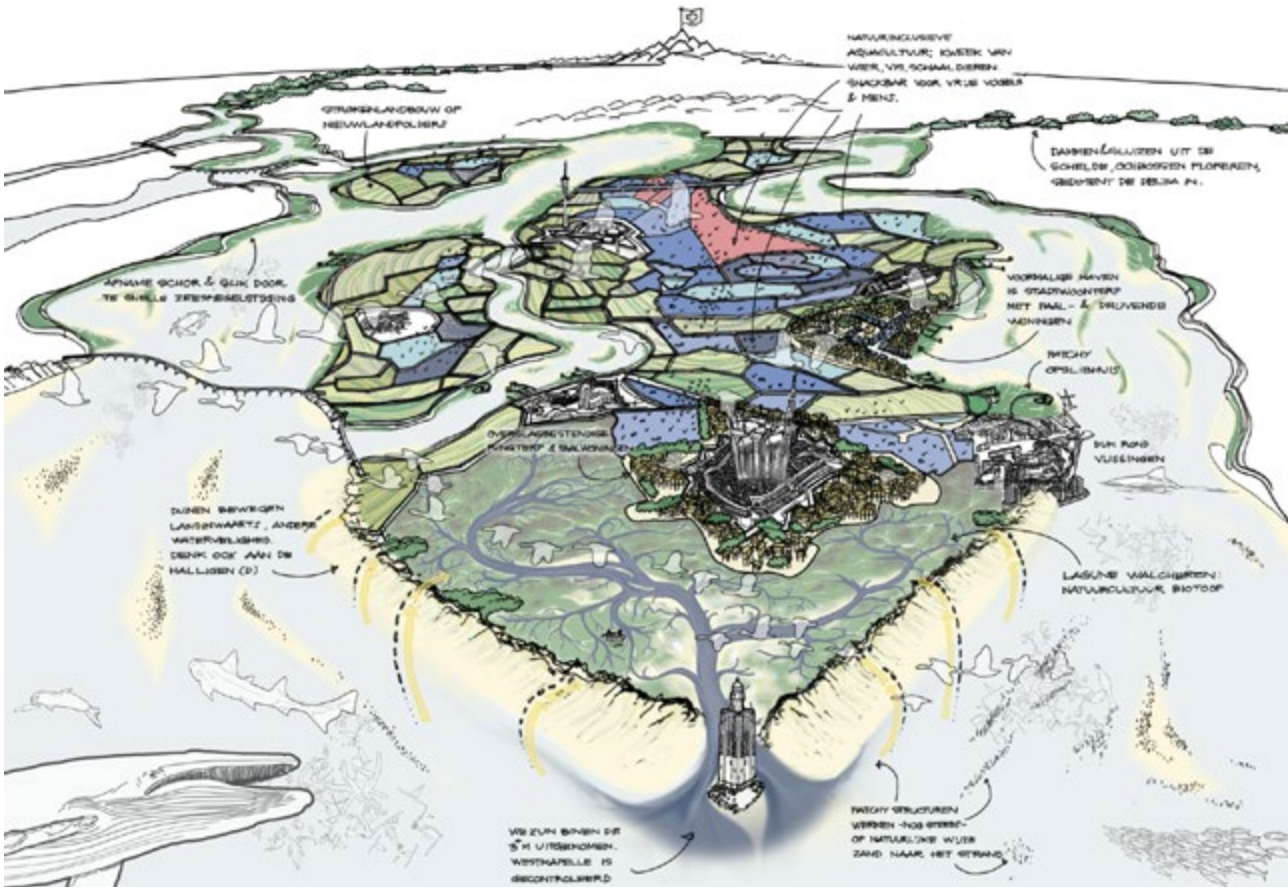
In de praktijk blijkt inderdaad dat een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland functioneert als verbindend en constructief instrument, deels omdat het moeilijke onderwerpen niet uit de weg gaat en iedereen die bij de toekomst van Midden-Zeeland betrokken is serieus neemt en wil horen. Daar horen nadrukkelijk ook de Zeeuwen bij waar niet altijd naar wordt geluisterd, of die uit angst voor frictie en/of protest door beleidsmakers niet (volledig) bij beslissingen worden betrokken.

Maatschappelijke opgave centraal

De verschillende bureaus van het multidisciplinaire team dat aan nieuw Zeeland werkte, waren elk afzonderlijk al werkzaam aan vergelijkbare opgaven in de regio. De ervaring met, en de kennis van, de gevoeligheden in het gebied en vergelijkbare opgaven, bleken cruciale factoren om dit ontwerpend onderzoek integraal te kunnen uitvoeren. Het Zeeuwse architectenbureau Ro&Ad was al langer bezig met deze opgave, en voelde zich in eerste instantie ‘teleurgesteld’ toen de Provincie deze regio naar de Eo-Weijersprijsvraag bracht in plaats van direct als opdracht aan hen te geven. Maar zodra het Amsterdamse Bureau B+B hen benaderde om samen in te schrijven voor de prijsvraag wilden ze er ‘helemaal voor gaan’. Ze betrokken de in Zeeland gevestigde antropoloog Petra de Braal en haar collega Hans de Bruin van Solidarity University direct bij het team, om een project te kunnen maken dat samen met bewoners, en op basis van lokale kennis en expertise over sociale innovatie kon worden gemaakt. Ook haakten een aantal adviseurs aan: NIOZ, Buiting Advies, De Natuurverdubbelers en Roosemalen & Savelkoul. De multidisciplinaire aanpak die door deze samenstelling mogelijk werd betekende een cruciale stap, want daarmee kwam niet de technocratische of landschappelijke opgave van ontwerpers-onder-elkaar centraal te staan, maar juist de maatschappelijke: de opgave van en met iedereen. De lokale geworteldheid van de bureaus maakte dat het ook een persoonlijk project kon worden: het gaat immers over de eigen toekomst en de persoonlijke-maatschappelijke opgave.

Angst in de ogen kijken

Het intellectueel fundament van *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland* is de angst in de ogen kijken en die angst overwinnen met hedendaagse middelen. Dat is veel gevraagd in de sociaal-historische context van de provincie Zeeland, waar het trauma van de Waters-

‘De beer in de bek kijken’: een handgetekende visualisatie van een extreem scenario functioneert als breekijzer voor dialoog.

noodramp uit 1953 nog altijd een levendige herinnering is voor veel (inmiddels oudere) bewoners en hun familiegeschiedenis. Kinderen en kleinkinderen zijn opgegroeid met die verhalen. Angst voor het water, en het water overwinnen door het buiten te houden zijn culturele identiteitsdragers van de provincie geworden, met de Deltawerken als ultieme symbool van die overwinning: de Nederlandse ingenieurskunst is een wereldwijd mentaal exportproduct, het visitekaartje van ons land.

Een hedendaagse, radicaal on-modernistische, benadering om met de angst voor het water om te gaan, vraagt daarom ontzettend veel van iedereen, zowel intellectueel als emotioneel. Natuurkracht inzetten voor een hoopvolle toekomst, in plaats van natuurkracht bestrijden betekent dat je voorbij de eerste angst-reflex moet zien te geraken. Het team is erin geslaagd om via tekeningen, sociale processen en haast performatieve ingrepen dit proces te begeleiden om een volledig eigen en originele manier, via erkennen en herkennen van die angst. Zie proposing.

Historische context en urgentie benoemen

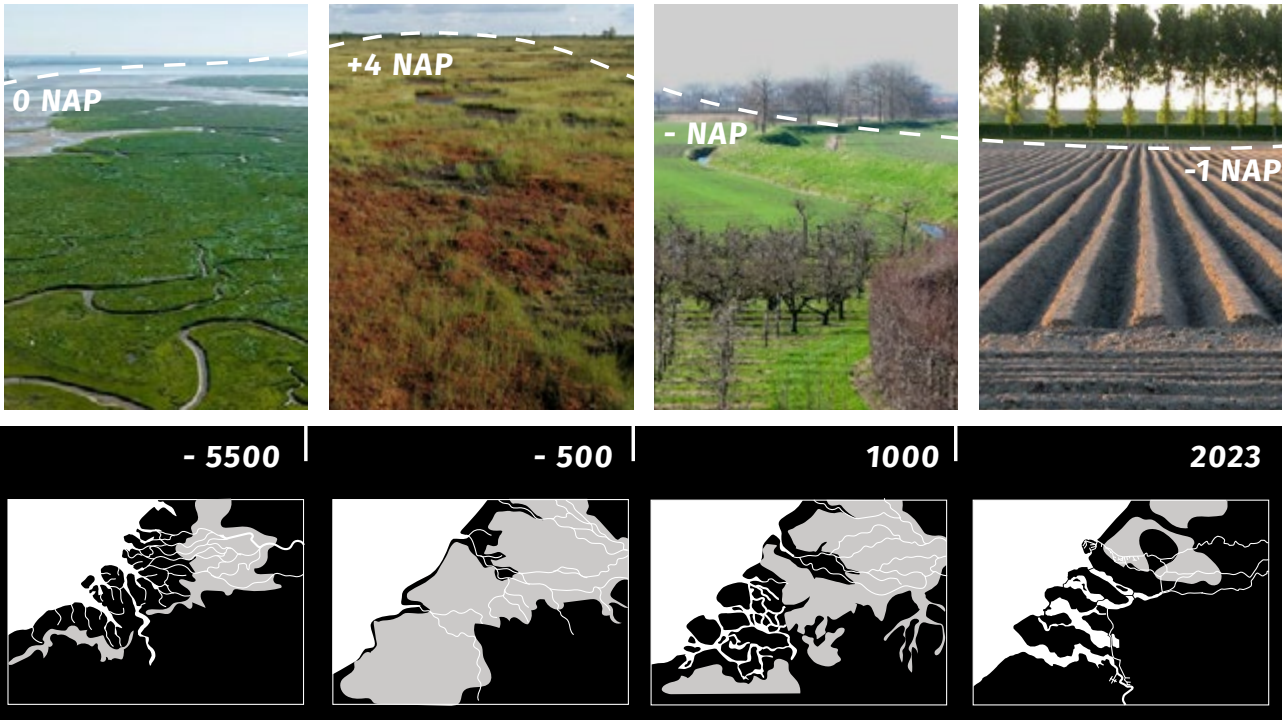
De angst in de ogen kijken, begint met de urgentie benoemen: namelijk de echte consequenties van zeespiegelstijging voor de ecologie, de dijkverhoging en de daarbij samenhangende kosten in beeld brengen. ‘De binnendijkse polders dalen, de zeespiegel stijgt, de grond wordt zouter, de zoetwatervoorraad slinkt. Op termijn is dit systeem niet volhoudbaar. Voortgaan op dezelfde weg leidt tot een systeemcrash’ – zo schrijven zij. Het systeem van watermanagement dat we de afgelopen eeuw gecreëerd hebben, heeft weliswaar in die jaren goed gefunctioneerd, maar in de huidige realiteit is dat in de toekomst onhoudbaar. Die urgentie is zichtbaar gemaakt in simpele doorsnede-diagrammen die direct overtuigen. Daarbij werd de provincie Zeeland ook in een grotere historische context geplaatst: in de afgelopen 150.000 jaar is de delta altijd aan dynamiek onderhevig geweest: de huidige landsgrenzen van de provincie zijn geen statisch gegeven. Deze historische kaarten bieden ook een context waarin verandering mogelijk wordt, sterker nog: een natuurlijk gegeven is.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

De strategie die in *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland* wordt gepresenteerd impliceert offers. De allerlaatste zin van de vierde en laatste fase van het voorgestelde stappenplan luidt: ‘(d)e Zeeuwen verlaten de laagste delen en wonen op het hoger gelegen land.’ Dat is een confronterend statement, maar de onvermijdelijke toekomst in de ogen kijken is volgens het ontwerpteam de beste – nee, de enige – manier om een open en eerlijk gesprek te voeren over een Zeeland waarin ook in de toekomst plek is voor iedereen. Het project draait dan ook niet om de hete brij heen, maar ontworstelt een verbazingwekkend aantrekkelijke leefomgeving aan de gevolgen van klimaatverandering en zeespiegelstijging. De Zeeuwen zullen eerst gezamenlijk de vijf stadia van rouw moeten doorlopen, maar daarna begint een weg omhoog waaraan we nu al kunnen bouwen.

‘Ontpoldering is een zege geweest’
Het team vroeg zich bij aanvang af hoe het voor elkaar zou kunnen krijgen dat toekomstige generaties terug zouden kijken en zouden verzuchten ‘de ontpoldering is een zege geweest’. In de huidige maatschappelijke context van protest en politieke angst, bijvoorbeeld rondom de Hedwigepolder maar ook rond het gebruik van het woord ‘wisselpolder’, is die vraag stellen een cruciale stap. Het veronderstelt niet zomaar een ontwerp-voorstel maken en dat plompverloren presenteren, maar om samen met betrokkenen, bewoners en bestuurders aan een gedeelde toekomst te werken. De teamleden organiseerden daarom gesprekken met bewoners in cafés, diners voor betrokkenen en met gedeputeerden om voortdurend met elkaar in gesprek te gaan en gezamenlijk de ‘beer in de bek te kijken’. De radicale handgetekende vogelvluchten, waarbij vrijwel geheel Walcheren onder water zou komen te staan, werkten daarbij als een bevrijdende confrontatie. Bewoners hadden een gevoel van opluchting, dat het eindelijk een keer besproken

Dynamische delta: visualisatie van de provincie die altijd onderhevig is geweest aan veranderende lands- en watergrenzen.

Eerste deel van de rouwcurve van Kübler-Ross: een krachtig communicatiemiddel om gesprekken over ontpoldering te begeleiden. Daarna buigt de curve weer omhoog richting nieuwe kansen.

kon worden. Door juist zo extreem te gaan, werkte het als een opening voor het gesprek met lokale stakeholders. De verbeeldende tekening is daarmee een middel dat gesprekspartners echt verbindt en heeft samengebracht.

Intellectuele safe space, rouwcurve, shredder
Een cruciale en briljante zet tijdens het proces was het inzetten van de bekende rouwcurve van Elisabeth Kübler Ross: een Zwitsers-Amerikaanse psychiater die identificeerde dat ieder rouw- of veranderproces volgens vergelijkbare stappen verloopt. Bij iedere presentatie namen de ontwerpers hun eigen ontdekkingsreis als startpunt: ze beschreven hun eigen angst en het gevoel van niet weten waar je aan begint. Er was geen oplossing, maar wel een idee: *meegroeien met de inzet van natuurkracht*. Een dergelijke erkenning van de persoonlijke emoties van het ontwerpteam, en daarmee ook van andere betrokkenen, creëerde procesmatig een hele vrije omgeving. In latere gesprekken, tijdens een vervolgoopdracht voor de provincie Zeeland die voortvloeiende uit dit ontwerpend onderzoek, moesten alle telefoons worden uitgezet en was foto's maken verboden. Er werd dus veel aandacht besteed aan een veilige intellectuele omgeving, waar ruimte mocht zijn voor emoties té vaak worden overgeslagen. Tijdens de eindpresentatie voor de jury van de EO Wijersprijsvraag werd een haast performatieve handeling ingezet. Na de presentatie stopte het ontwerpteam de papieren in de shredder om te laten zien dat ze ook niet direct het goede antwoord wisten – ‘nu gaan we samen een beter plan maken’. Deze bescheiden houding, die uitgaat van de kracht van samenwerking en gedeelde inzichten, maakte ruimte voor een collectief ontwerpvoorstel waar iedereen van kon gaan houden.

‘Overnieuw, en dan wél samen
Het uiteindelijke ontwerpvoorstel bestaat uit een stappenplan waar de natuurkracht in 4 fases wordt

ingezet. Zo kan Midden-Zeeland meegroeien met geleidelijke zeespiegelstijging. In plaats van systeemverandering, noemen de ontwerpers dit systeemherstel. Uitgangspunt is daarbij het stoppen met maatregelen die tegen het natuurlijke systeem inwerken, zoals de Deltawerken, en het maximaal stimuleren van de krachten die de natuur volgen. De dynamiek van de delta wordt hersteld, in plaats van kunstmatig tegengehouden. Land wordt teruggegeven aan het water, en nieuw land wordt op natuurlijke wijze aangespoeld en ingevangen door biobouwers (schelpdierriffen, Engels slijkgras, etc.). De relatie tussen zee en achterland wordt weer versterkt. Zeewater wordt weer binnengelaten, waardoor water weliswaar de polders overspoelt, maar sediment kan aanspoelen. Op langere termijn betekent dit een natuurlijke landophoging, waarop nieuwe vormen van landbouw kunnen plaatsvinden (principe van de wisselpolder). Bestaande secundaire dijken worden verhoogd en verstevigd, zodat op de hogere delen gewoon kan worden. Oude kreken worden hersteld en zoetwaterbasins gecreëerd als drinkwaterbuffers. Zandverstuiving wordt omarmd, via een ‘verplaatsbare zandverstuivingscamping’ die steeds op een andere plek staat en een nieuwe vorm van toerisme biedt. Het stappenplan voor 100 jaar is: *Stap 1*. De eilandranden worden klaargemaakt voor een waterkerend landschap en daarmee zijn de dorpen en steden beschermd. Als nieuwe woonvormen zijn dijkversterkende woningen denkbaar.

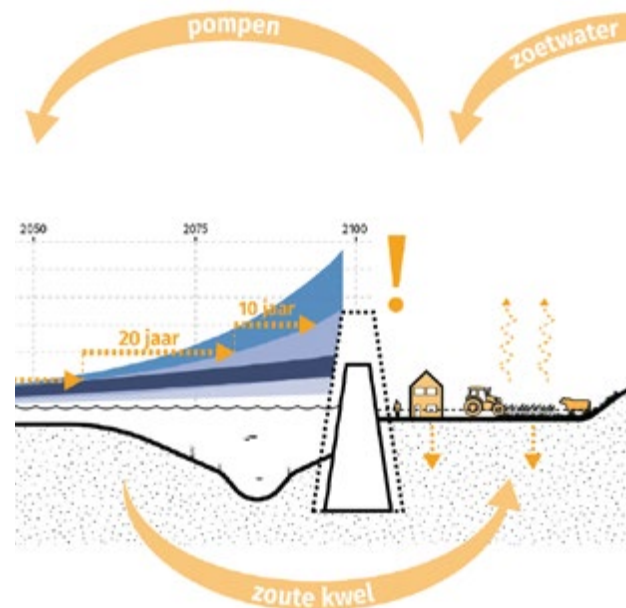
Stap 2. De dynamiek keert terug in het systeem. De Oosterscheldekering, de Philipsdam, de Zandkreekdam en de Veerse Dam worden vervangen door bruggen.

Stap 3. Het wisselpoldersysteem levert buitendijks aangegroeid land op dat zoeter wordt. Agrariërs krijgen weer toekomstperspectief. De steden en dorpen worden beschermd door een ring van hoger gebouwde wijken. In de poelgronden komen drijvende woningen.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Dit ontwerpend onderzoek moet worden gezien in de context van een lange en gemeenschapsbrede dialoog over de toekomst en de ruimtelijke inrichting van Midden-Zeeland. De meeste leden van het ontwerp-team zijn al geruime tijd bij deze dialoog betrokken, zowel in professionele als in persoonlijke zin. Een *ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland* is een voortzetting van die betrokkenheid en vormt de stapsteen die op een specifiek moment nodig was: een plan 'waarmee de beer in de bek gekeken kan worden'. De EO Wijersprijsvraag gaf het team de mogelijkheid om, los van een beleidsmatige context en andere sturende invloeden, in vrijheid te werken aan een toekomstbeeld waarmee de urgentie én de potentie van de opgave kan worden onderstreept. Het beoogde effect is tweeledig: enerzijds wordt het gesprek over de toekomst van Midden-Zeeland bijgestuurd in een realistisch-ruimtelijke richting, anderzijds verbreedt de dialoog zich doordat een beeld wordt geschetst waarin een plaats (en een rol) is voor iedereen die in Midden-Zeeland woont en werkt.

Urgentie aangeduid van het project: de huidige watersystematiek is niet langer houdbaar met de zeespiegelstijging.

Tekening als maizena

Als er één gedachte overheerst bij bestudering van het ontwerpend onderzoek *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland* dan is het wel de kracht van de verbeelding. Kracht waarmee een sterk idee wordt gecommuniceerd, waarmee verbinding wordt gebracht tussen mensen, en waarmee het proces verder wordt gebracht. De ontwerpers beschrijven hun handgetekende beelden als 'maizena': door in een vroeg stadium van het ontwerpproces al direct de meest radicale schetsen te laten zien, waarin een halve provincie onder het water verdwijnt, werd de angel uit het project gehaald. Dat creëerde ruimte voor dialoog, voor mogelijkheid om zich aan het project te relateren. Een dergelijk ontwerpend onderzoek naar de maatschappelijke opgave van de toekomst van een heel gebied, is immers niet alleen een ruimtelijke opgave, maar uitstak een sociaal-ruimtelijk vraagstuk dat zo complex en gevoelig is, dat er methoden nodig zijn om input te verzamelen en betrokkenheid te genereren. De verbeeldende tekening is daarbij een essentieel middel gebleken. Daarmee past het project in een veel langere architectuur-traditie waarbij één extreme verbeelding een wereld aan nieuwe gedachten opent. Denk bijvoorbeeld aan het Plan Voisin van le Corbusier, waarbij één (maquette-)foto representatief werd voor een volledige denkwereld van modernisme, de relatie tussen bebouwing en maaiveld, de omgang met auto's in de moderne stad. Een ijzersterk en krachtig beeld werd niet alleen een ontwerp, maar ook symbool voor een ontwerpbenadering. Op diezelfde manier kan de tekening van *nieuw Zeeland* worden gelezen: niet alleen als een ontwerp, maar als symbool van een nieuwe natuurinclusieve benadering van gebiedsontwikkeling. Maar, volkomen tegengesteld aan het voorbeeld van le Corbusier, functioneerde de tekeningen van *nieuw Zeeland* juist als verbindend element voor betrokkenen om zich toe te verhouden, om onderdeel te worden van het gesprek en om inhoud toe te voegen aan het ontwerp. Het ontwerp-team heeft zich daarmee dan ook heel open opgesteld, zodat voortschrijdend inzicht kan worden geacommodeerd.

(Niet) provocerend dankzij prijsvraag-context

Het ontwerp-team noemt hun plan zelf niet-provocerend. Dat is opmerkelijk, in een politieke en maatschappelijke context waarin vrijwel alles dat te maken heeft met 'ontpolderen' of onteigenen leidt tot immense protesten en hakken-in-het-zand, zoals we hebben gezien bij de Hedwigepolder. In plaats van provocerend, noemt het team het project 'reëel'. "Het is de realiteit dat we heel laag liggen, dat er veel

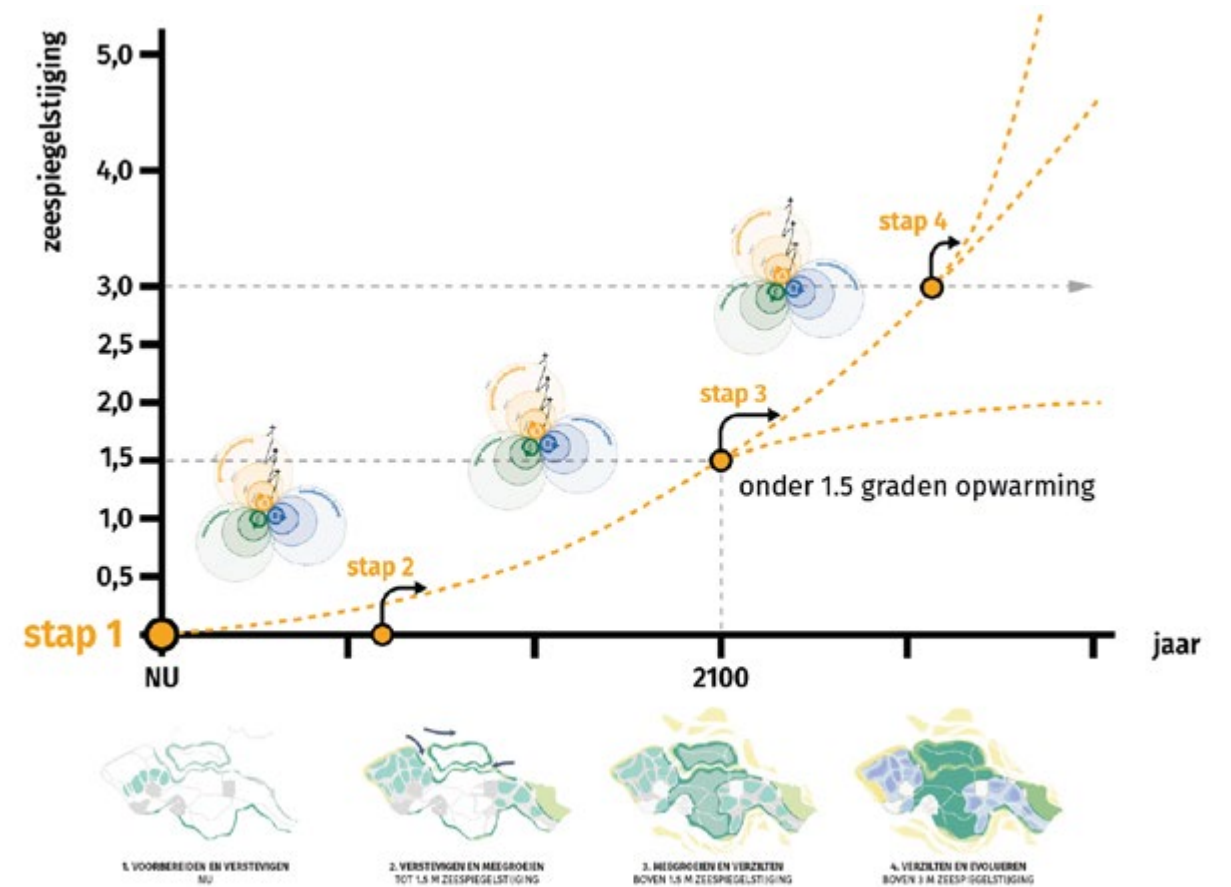
ontwikkelingen op ons af komen die niet te ontkennen zijn. Dan moet je soms net een stapje verder zetten dan je al bent." Deze stappen waren mogelijk in de context van de prijsvraag, waarin tijd en geld was om de angst te verkennen, de spannende scenario's uit te werken en een radicaal (of reëel) plan te maken. Zonder de prijsvraag was zo'n uitgesproken resultaat er nooit gekomen. Ook dankzij het prijsvraagtraject was het mogelijk om de eigen positie beter te verkennen. De angst voor deze nieuwe toekomst bestond ook bij de ontwerpers zelf, natuurlijk. Het erkennen van deze eigen angst was voor de ontwerpers een cruciale stap. Daarna ontstond ruimte om niet alleen de eigen angst te communiceren (en daarmee te laten zien dat ze de angst van anderen ook begrepen), maar ook om de maatschappelijke opgave centraal te stellen. Door het grotere belang te zien kon zo uitgesproken worden ontworpen aan een (niet-)provocerend plan.

Durf positie in te nemen!

Dat de benadering van het ontwerp-team van Ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland de juist was, werd bevestigd toen zelfs de nieuwe gedeputeerde van de

provincie, lid van de BBB, het plan omarmde. Die partij lijkt nooit voorstander te zijn van het opofferen van landbouwgrond ten gunste van natuur – maar juist deze partij raakte overtuigd van *nieuw Zeeland*.

Het gevolg hiervan is dat het project op verschillende manieren in deelprojecten wordt voortgezet, met de provincie. Dat is voor de ontwerpers een enorme steun in de rug. Want ook voor de ontwerpers was het spannend om zo'n radicale positie in te nemen, als bureau ben je immers bedrijfsmatig voor een groot deel afhankelijke van of een provincie jou als een betrouwbare partij ziet. Voor Ro en Ad was het grootste inzicht van het project dan ook 'durf positie in te nemen'. "Op het moment dat je dat doet, verander je het speelveld ook. Van al die angsten moet je af om de kracht te voelen het verschil te maken." Bij bestudering van dit ontwerpend onderzoek, is die oproep ontzettend overtuigend.

Stappenplan voor de ontwikkeling van nieuw Zeeland in de komende 100 jaar.

Onze plek – de cultuur van de leefomgeving

Ontwerpteam
Platform Ontwerp NL
Vereniging Deltametropool
Federatie Ruimtelijke Kwaliteit

Locatie
16 plekken in Nederland

Periode
November 2024

Opdrachtgever
Ministerie van OCW

Binnen ontwerpend onderzoek *Onze Plek – de cultuur van de leefomgeving* spraken 16 verschillende ontwerpers, aan de hand van een vooraf opgestelde gespreksleidraad, met 16 (ruim gedefinieerde) groepen burgers van allerlei aard, verspreid over heel Nederland. In deze gesprekken stonden cultuur en cultureel erfgoed centraal: juist deze zaken zorgen dat mensen ‘binding ervaren met de plek waar ze wonen en leven.’ De aanpak binnen het onderzoek was open en gericht op wederzijds begrip. Er is niet direct gezocht naar problemen of oplossingen. Sterker nog: er is gepraat in ‘relatieve luwte, op plekken waar geen grote acute veranderingen op de agenda stonden.’ Op die manier kon er vrijelijk worden gepraat over wat het betekent om een groep te zijn, over hoe belangrijk het is om je ergens thuis te voelen, en welke rol de leefomgeving daarbij speelt. Het onderzoek werd gecoördineerd door Vereniging Deltametropool, in opdracht van het ministerie van OC&W.

Documentatie

Typering
Strategie, visie, scenario onderzoek

Schaalniveau
Het project focust zich nadrukkelijk op de schaal van de groep, en dus op een maatschappelijke in plaats van op een ruimtelijke schaal. De groepen, en de eigenschappen die de leden van de groep verbindt, lopen uiteen: het zijn dorpsbewoners, statushouders, middelbare scholieren, volkstuinders, et cetera.

Planhorizon
Er is geen expliciete planhorizon; de gespreksleidraad noemt, naast verleden en heden, ook een ongedefinieerde ‘toekomst’ als gespreks-onderwerp.

Doel
Het doel van het onderzoek was het verkennen en versterken van (de bruikbaarheid van) het perspectief van cultuur en cultureel erfgoed als het vertrekpunt voor het debat over grote (ruimtelijke) vraagstukken en veranderingen. In de luwte werd bekeken welke rollen en samenwerkingsvormen tussen burgers, ontwerpers en overheden recht kunnen doen aan de stem van het specifieke en het lokale.

Beoogd effect
Het beoogd perfect van het project Onze Plek was om concreet te maken op verschillende plekken in het land wat de waarde van cultuur (erfgoed) is in de fysieke leefomgeving, om dat mee te kunnen nemen in grote transities en zo meer draagvlak te creëren voor deze veranderingen.

Positionering
Dit onderzoek probeert de positie van de ontwerper als bemiddelaar in het proces van ruimtelijke planning te benadrukken, te verkennen en aan te scherpen. Daarmee positioneert het zich in de buurt van andere projecten die (burger)participatie en andere vormen van co-creatie onderzoeken, maar het bekritiseert die projecten ook door op zoek te gaan naar meer directe en meer intensieve vormen van samenwerking.

Omdat het onderzoek zich uitsluitend richt op de dialoog, dus op onderzoek, en niet op ontwerp als een instrument waarmee oplossingen kunnen worden geformuleerd, positioneert het zich daarnaast in de eerste stadia van het ruimtelijke proces. Zelfs nog vóór de identificatie van (ruimtelijke) uitdagingen of vragen waarop met behulp van ruimtelijke ingrepen antwoord kan of moet worden gegeven.

Methode(n)
Het centrale thema van dit onderzoek is de positie van de ontwerper als gespreksleider, mediator, en vertolker van de stemmen van groepen burgers die normaliter niet of weinig worden gehoord. Het onderzoek verkent de mogelijkheden van het inzetten van ontwerptechnieken en -instrumenten als katalysatoren voor een open en waardevolle dialoog tussen burgers, planners en overheden. Daarbij ligt de nadruk op cultuur - een factor die zowel inherent onkwantificeerbaar als enorm invloedrijk is. Het onderzoek probeert antwoord te vinden op de vraag of, en zo ja hoe, de cultuur van (kleine of specifieke) groepen onderdeel, of zelfs het vertrekpunt, van planning en ruimtelijk ontwerp kan vormen. Er wordt op die manier gezocht naar manieren waarop het kleine en (heel) specifieke onderdeel kan worden gemaakt van het planningsproces.

De zestien groepen zijn zeer divers en wonen gespreid over het hele land. Er zijn geen direct aanwijsbare overeenkomsten tussen de gesprekken an sich, maar de gespreksleidraad reikt wel een aantal zeer algemene thema’s aan: groep / plek / verleden / heden / toekomst. De zestien plekken en ontwerpteams waren:

1. Garrelsheer: hoe verder na de aardbevingen
 - STUDIOpnt / Observatorium;
2. Ferwert: ingezetenen en import in een Fries dorp
 - HIK&Co;
3. Nagele: het dorp met platte daken wil geen museum zijn
 - Dérive;

4. Zwolle: vrouwelijke statushouders op zoek naar een afdakje
 - Sharon Sportel | Architect & Interieurarchitect;
5. Amsterdam: een eigen plek voor dakloze jongeren
 - Khani Architecten / A SENSE OF_;
6. Zoeterwoude: de strijd van boeren en bewoners voor hun veenlandschap
 - Telise studio / Buro AanZet;

7. Den Haag: oudere Chinezen die willen dansen
 - Potato;
8. Zoetermeer: een tweede thuis om koffie te drinken
 - Studio TMOJ;

9. Agniesebuurt, Rotterdam: het slot op de binnentuin
 - Buro Lina;

10. Eiland van Feijenoord, Rotterdam: skaters en de stad
 - KCAP;

11. Afrikaanderwijk, Rotterdam: jongeren dromen over monumenten
 - Studio Nadia Nena;

12. Arnhem: herenboeren op zoek naar een landgoed
 - Zijaanzicht Landschapsarchitecten;

13. Heeswijk-Dinther: de volkstuinders van de koffiestraat (maar voor hoe lang nog)
 - Site Stories;

14. Gemert: de kasteleins van het ridderplein
 - Denkkamer architectuur & onderzoek;

15. Eersel: de woonwensen van middelbare scholieren
 - ONNA Architect;

16. Groenstraat: mei-jongens (en -meisjes)
 - Paul Hoppe Architect;

De gesprekken – waarin de vooraf opgestelde leidraad in meer of

mindere mate werd gebruikt – werden geleid met behulp van een verscheidenheid aan door de ontwerpers aangedragen instrumenten. Een overzicht van elf van deze instrumenten is opgenomen in het eindverslag.

De gesprekken werden daarnaast uitgewerkt tot een serie conclusies en geflankeerd door een reflecterend essay: *Over het belang van aandacht*.

Bereikte resultaat
Het onderzoek ‘bracht een bredere en diffusere opvatting van cultuur aan het licht, die je de ‘cultuur van de leefomgeving’ zou kunnen noemen (...)’.

De zestien gesprekken leidden tot een conclusie - ‘de cultuur van de leefomgeving als vertrekpunt’ - en een overzicht van elf nuttige, toegepaste instrumenten:

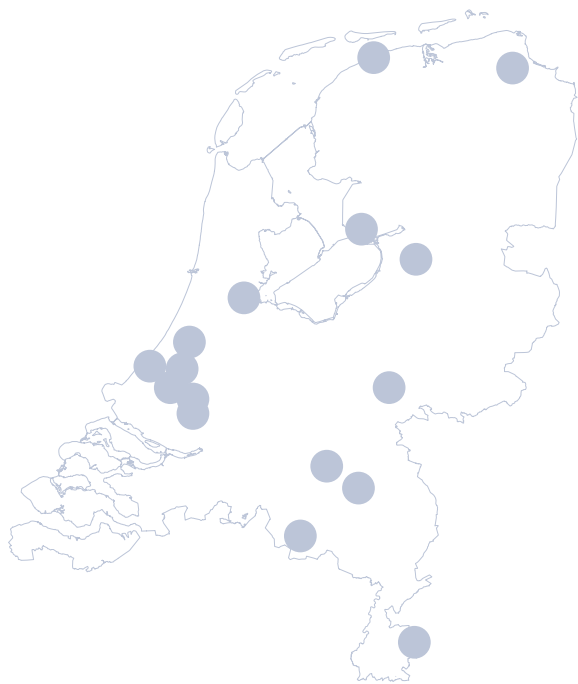
1. Inventarisatie ruimtegebruik
2. Vragenlijsten en apps
3. De etnografische lens
4. Geschiedenis als opstapje
5. Getekende verhalen
6. Collages en andere beeldtechnieken
7. Karteren van ruimtelijke systemen
8. Typologie en morfologie
9. Visualisatie van de spelers
10. Inventarisatie fysieke elementen
11. Wandelen

Doorwerking
Onze Plek is een eerste stap in een langer (onderzoeks)traject. In de woorden van het ministerie zelf: ‘Onze Plek krijgt een vervolg vanuit het ministerie van OCW, betreffende de door burgers ervaren waarde van cultuur en hun leefomgeving. Platform OntwerpNL is gevraagd te onderzoeken wat de meerwaarde is van gesprekken met ‘de ander’ over de betekenis van cultuur voor zijn/haar/hun leefomgeving, voor toekomstgerichte gebiedsontwikkeling. Ze organiseert daartoe gesprekken in gemeenten die partner zijn van de City Deal Toekomstbestendige Gebiedsontwikkeling. Het project moet resulteren in advies en een handelingsperspectief voor toekomstige gebiedsontwikkeling.’

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Onze Plek - de cultuur van de leefomgeving verkent manieren om het gesprek met (groepen) burgers aan te gaan over (ontwerpen aan) hun leefomgeving. Dat is geen eenvoudige maar wel een belangrijke opgave: participatie is inmiddels een verplicht onderdeel van planvorming, maar overheden en ontwerpers weten burgers nog lang niet altijd voldoende bij het ontwerpproces te betrekken. Door gesprekken aan te gaan zonder een directe noodzaak ontstaat er ruimte voor een vrije en ongedwongen uitwisseling van ideeën over de identiteit en de leefomgeving van de geïnterviewde groepen. In die gesprekken zijn een aantal nuttige gespreksinstrumenten ontwikkeld en getoetst, die in de toekomst ook elders – als er wél een urgente ruimtelijke opgave ligt – kunnen worden toegepast. *Onze Plek* focust zich daarmee op de opgave vóór de opgave: hoe kunnen we ontwerpen als we niet eens weten hoe we met elkaar moeten praten?

De gesprekken van Onze Plek vonden plaats op zestien verschillende locaties verspreid over heel Nederland

Onderdeel van groter programma

Onze Plek kan gezien worden, zo vertelt Bianca van den Berg, als een project dat onderdeel uitmaakt van een grote beweging binnen het ministerie van OCW waarin erfgoed, ruimtelijke kwaliteit en culturele waarden als belangrijke begrippen worden gezien voor de toekomst van de fysieke leefomgeving. Er komen veel ontwikkelingen op de samenleving af op het gebied van klimaat, (data)infrastructuur en woonomgevingen, en die landen in de reële leefomgeving van bewoners. Erfgoed, identiteit en kwaliteit spelen een belangrijke rol in de belevenis van mensen. Om mensen mee te krijgen met alle ontwikkelingen is het belangrijk om oog te hebben voor de kwetsbare waarden in de leefomgeving. Het is ingewikkelde materie, waar moeilijk is om concreet grip op te krijgen. Al snel liggen vooral abstracte begrippen op de loer, maar erfgoed kan zorgen voor draagvlak en voor projecten die sterker verankerd zijn in lokale gemeenschappen.

Uitvraag aan ontwerpers

Hoe geef je daar nu concreet invulling aan? Om die vraag te beantwoorden, initieerde Platform Ontwerp NL een open oproep in de ontwerpwereld, waarin voor een kleine vergoeding in een kort tijdsbestek ontwerpers gevraagd werden zich aan te melden met een zelf gevonden doelgroep waarmee gesprekken zou worden gevoerd over de leefomgeving.

Uit de 48 inzendingen werden 16 projecten geselecteerd met een zo groot mogelijke landelijke spreiding en ook een spreiding tussen stedelijke en minder stedelijke omgeving. De ontwerpers voerden gesprekken en dat leidde tot gespreksverslagen, die gebundeld samen werden gebracht in de publicatie *Onze Plek*. Het zijn hele diverse groepen waarmee gesproken is, allemaal mensen die op zoek zijn naar een plek, of een plek hebben en zich zorgen maken over de toekomst.

Culturele betekenis van de plek in tijden van transitie

Ieder project op zich maakte zichtbaar wat de opgave is: de inwoners van Nagele willen niet langer in een openbaar-museum-voor-modernistische-architectuur wonen, Chinese ouderen willen een plek om te dansen, eigenaren van een Volkstuin zoeken een nieuw onderkomen. Het voert te ver door om in deze analyse van ieder project de opgave te verwoorden, dat is immers in de publicatie *Onze Plek* al opgeschreven,

Onze Plek Nagele: de inwoners willen niet langer in een 'museum' wonen
Beeld: Dérive

maar in algemene zin is het wel duidelijk dat de gehanteerde werkwijze een vruchtbare bodem is om met groepen mensen in gesprek te gaan over de culturele betekenis van hun plek in tijden van transitie. En daarmee de verbinding kan maken tussen abstracte beleidsbegrippen en echte wereld.

Een belangrijke conditie daarbij was dat bij alle 16 locaties geen urgente grote transitie op stapel stonden: er waren geen grote groepen boze burgers, er waren geen complexe dossiers. Er waren wél ruimtelijke vragen of zorgen, maar binnen de relatieve actualiteits-luwte van deze situaties konden de gesprekken daarom open worden gevoerd, zonder dat er al een plan op tafel lag of een heet hangijzer moest worden beslecht.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Eigenlijk werden er binnen *Onze Plek* niet één, maar een hele serie strategieën ontwikkeld waarmee gesprekken met groepen burgers kunnen worden aangegaan. Die strategieën tonen dat ontwerpkracht ook op momenten dat ontwerp (nog) niet aan de orde is van waarde is, maar vooral ook dat de relatie tussen ontwerpers en burgers (en overheden) langzaam aan het verschuiven is. Het onderliggende doel van dit ontwerpnd onderzoek is het verkennen – en misschien ook wel normaliseren – van de ontwerper als gespreksleider en van de burger als volwaardige gesprekspartner. *Onze Plek* onderkent dat alle betrokkenen adequaat moeten worden uitgerust voor een meer participatieve manier van planvorming omdat het de vormgeving van de leefomgeving ten goede komt als de inbreng en de kennis van bewoners een volwaardige rol krijgen toebedeeld. Het project onderkent daarnaast het belang van cultuur, en van een gevoel van *ergens thuishoren*.

Geen ontwerp

Wat het project *Onze Plek* onderscheidt van alle andere projecten in deze bundel, is dat er geen ontwerpvoorstellen in worden gedaan. Er zijn geen ruimtelijke plannen gemaakt, geen scenariostudies gedaan, geen toekomstperspectieven geschetst. We zien geen visualisaties of collages, geen maquettes, geen tekening op schaal. Wel was een onderdeel van de opdracht aan de ontwerpers om een vorm van grafische weergave van de gesprekken te maken, en sommigen kozen daarvoor voor schetsen (zoals Nadia Pepels met Rotterdamse jongeren), en anderen toonden een grote kaart met post-its (zoals Studio TMOJ met ouderen in Zoetermeer) maar dat is iets anders dan een ontwerpvoorstel. Daarmee zou het hoofdstuk 'Propose' dan ook snel kunnen worden afgedaan: er is simpelweg geen voorstel gedaan.

Wél een voorstel

Maar dat doet het project tekort. Want op een abstracter niveau is er wel degelijk een voorstel gedaan, namelijk voor het project zelf. Het voeren van gesprek-

Onze Plek Nagele: Workshop met bewoners van het dorp en de buitenwegen. Beeld: Dérive

Verbeteren van het bestaande Nagele.
Beeld: Dérive / Megan de Vos

Vervolg?

Het is echter de vraag of de waarde van dit voorstel voldoende tot uitdrukking komt middels de degelijk geschreven en zorgvuldig opgestelde bundel. Het zou erg helpen als er een tweede editie zou komen die ook de daadwerkelijke resultaten van de gesprekken zou analyseren: hebben de gevoerde gesprekken kunnen leiden tot een vervolg, in welke vorm dan ook: in concrete ruimtelijke plannen, in houding van overheid versus burger, in samenwerkingen, etc.

ken met groepen bewoners, het erkennen van de aanwezigheid van deze groep op deze plek, het leren van hun ervaringen in het dagelijks gebruik van de plek, het leren praten met en luisteren naar elkaar op klein schaalniveau, concreet en op locatie is het daadwerkelijke onderdeel *Propose*. Het project erkent dat ook heel duidelijk; getuige het nawoord en de bijlage, die een belangrijk slothoofdstuk vormt van het document, en misschien wel een onmisbare schakel in het begrijpen waar dit project over gaat: gesprekstechnieken. In de bijlage wordt een poging gedaan om antwoord op de vraag te geven: 'Hoe voer je een open gesprek'? De 16 gevoerde gesprekken zijn kort geabstraheerd en ondergebracht in verschillende technieken van gespreksvoering, insteek van een gesprek, gekozen onderwerpen en visualisaties. Tot slot wordt een gespreksleidraad gegeven die kunnen helpen om gesprekken te voeren, aan de hand van algemene vragen die misschien te simpel lijken, maar daarom juist een laagdrempelige ingang vormen om elkaar in een gesprek te leren kennen.

Deze methoden, of misschien beter gezegd deze houding kan worden gezien als het werkelijke ontwerpvoorstel van *Onze Plek*: ontwerpers, creatieve denkers (en dus geen beleidsambtenaren of mensen met een agenda of portefeuille in het achterhoofd) laten werken met groepen bewoners om de aard van de plek te begrijpen en de culturele waarde vast proberen te leggen, in het licht van alle gaande transitities.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Het is bijna onmogelijk om universele conclusies te trekken uit een project waarbinnen zestien zeer diverse groepen mensen, die in zeer diverse omstandigheden leven, zonder in platitudes en algemeenheden te vervallen. Toch is er iets te zeggen over de motivatie voor het project, en ook over het resultaat daarvan. Om met dat eerste te beginnen: het is evident dat *Onze Plek* het resultaat is van de beleidsmatige ambitie om burgerconsultatie te verbeteren. Daarmee draagt het project zelf niet direct bij aan een debat – er werd zelfs bewust op plekken gewerkt waar dat debat afwezig was – maar de bevindingen dragen, mits ze goed worden verspreid, wél bij aan het ontwikkelen van instrumenten waarmee dat debat in de toekomst beter gevoerd kan worden. Die verspreiding is wellicht een uitdaging: juist omdat er in de luwte is gewerkt, en omdat de gesprekken niet leiden tot ontwerpstappen, mist het project een zekere scherpheid die de resultaten ervan zouden doen beklijven. Dat betekent niet dat de gesprekken op zichzelf inhoudsloos zijn – alleen dat het delen van zestien afzonderlijke verhalen een uitdaging is.

Koppelingen tussen erfgoed en ruimtelijke opgaven
Vanuit het perspectief van de projectinitiatiefnemers, het ministerie van OCW en uitgevoerd door Platform Ontwerp NL, heeft het project OnzePlek veel opgeleverd. De resultaten van Onze Plek zijn niet direct te danken aan dit individuele project, maar passen meer in een groter plaatje van een algemene verschuiving binnen het ministerie, waarin erfgoed en cultuur via interdepartementale samenwerkingen een steeds grotere rol krijgen in ruimtelijke ontwikkelingen. Onze Plek is daar een onderdeel van. Bianca van den Berg noemt als voorbeeld dat koppelingen tussen erfgoed en ruimtelijke opgaven steeds explicieter worden gemaakt. Als voorbeeld noemt ze de Delta-Rijnkorridor in Zuid Nederland: de aanleg van een bundel ondergrondse buisleidingen tussen Rotterdam (via Moerdijk) en de Duitse grens bij Venlo, bedoeld voor de toekomstige transport van waterstof en CO2. Bij dat project, dat essentieel is voor de verduurzaming van de zware industrie in Nederland en Duitsland, wordt gekeken naar koppelmogelijkheden met archeologisch onderzoek. Van den Berg benoemt ook koppelkansen tussen ontwikkelingen van defensie, archeologie en gebouwd erfgoed.

Deze bewegingen zijn gaande, en Onze Plek is daar onderdeel van. Het is echter niet te achterhalen of deze bewegingen ook zonder Onze Plek niet zouden hebben plaatsgevonden. In die zin is de bijdrage van het project aan het kritische debat niet doorslaggevend te noemen, maar eerder onderdeel van een grotere verschuiving in het denken over ruimtelijke ontwikkelingen in het land en de consequenties voor bewoners en hun directe leefomgeving.

Grootste bijdrage aan debat is voor initiatiefnemers
De grootste opbrengst van het project ligt niet bij de directe belanghebbenden (de geïnterviewden) maar bij de initiatiefnemers (de beleidsmakers en de ontwerpers). Voor hen is dit project van grote waarde, als testcase en tegelijkertijd bewijslast voor een andere vorm van met bewoners en betrokkenen in gesprek raken over de vertaling van hele abstracte doelstellingen op overheidsniveau naar wat dat concreet in de leefomgeving betekent. Om de sociale, culturele en mentale ruimte net zo serieus te nemen als de fysieke ruimte. Wellicht voelt dat voor de participerende burgers als vreemd: zij weten immers al lang wat er speelt in hun leefomgeving, en omdat er ook geen direct ontwerpvoorstel op tafel ligt, voelt de noodzaak om expressie aan hun wensen te geven wellicht als overbodig, maar dat is in het kader van dit onderzoek niet achterhaald.

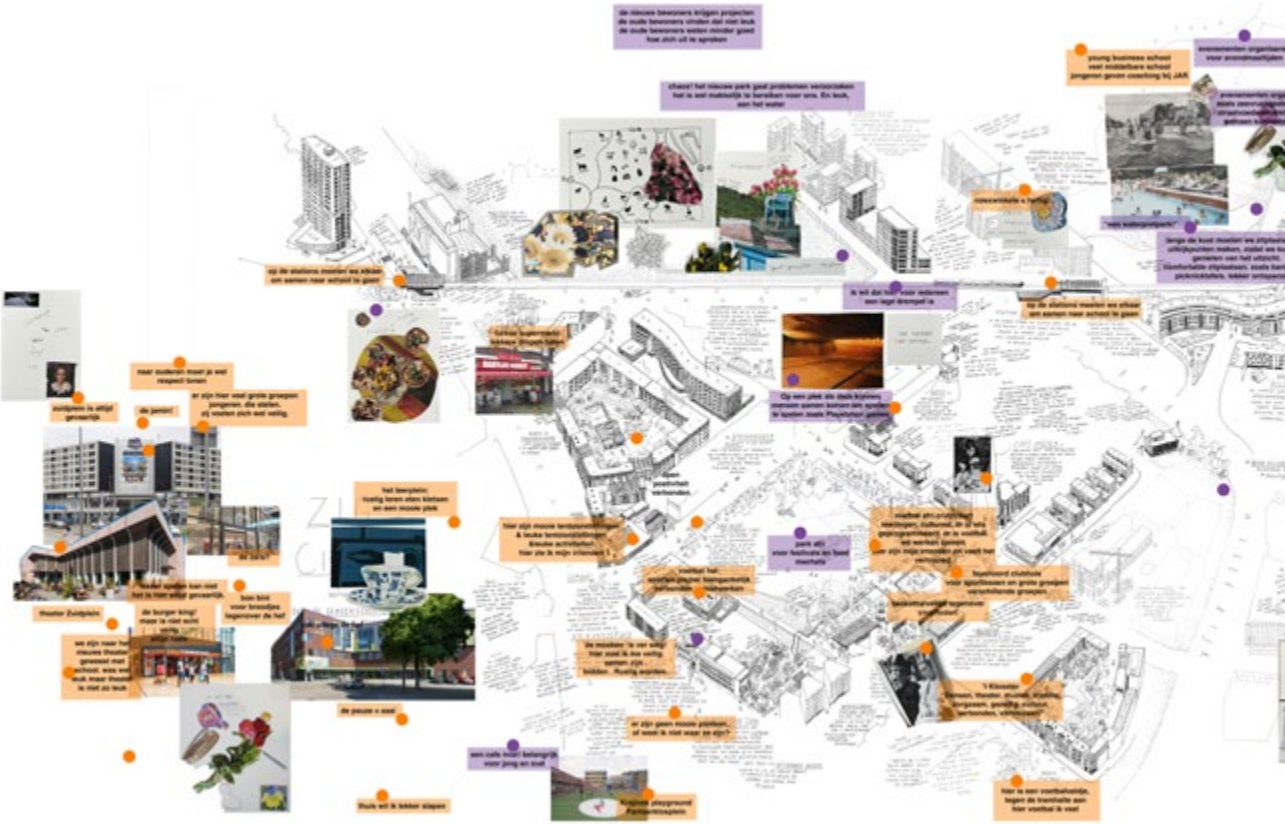
Beste gesprekken als er ‘niks speelt’
Een van de conclusies die is getrokken in andere onderzoeken in deze bundel, is dat het voor veel ontwerpend onderzoeken lastig is om zich ten volle te kunnen ontwikkelen, als er van tevoren geen duidelijk zicht is op vervolg. Dat zou van Onze Plek ook gezegd kunnen worden; zonder uitgesproken richting van waar de gesprekken toe dienen is het lastig praten. Maar hier lijkt juist het tegendeel waar. Want, zo schrijft Tijs van den Boomen in het overkoepelend essay uit de publicatie Onze Plek, de gesprekken werkten het beste als er ‘niks speelt’. Als er geen problemen zijn, praat het nu eenmaal makkelijker.

Maar ook dat leidt tot vervolgvragen die nieuwsgierig maken: wat levert de methode van OnzePlek op, wanneer er wél hete hangijzers in het vuur zijn? Het projectteam lijkt zich hiervan bewust, maar dat neemt niet weg dat het de moeite waard zou zijn om dit verder te onderzoeken, in een groter traject en dan ook met serieuze budgetten voor ontwerpers.

Vanuit gesprekken met jongeren in over de waarden van de wijk en de kansen voor de toekomst werden de gemeenschappelijke leefwereld en de beleving van een stad in verandering in de Rotterdamse Afrikaanderwijk in beeld gebracht. Beeld: Nadia Pepels

Tentoonstelling van de tekening in ZigZagCity Rotterdam. Beeld: Nadia Pepels

BuurtSaam: Overbos

Ontwerpteams
Voids
Endeavour

Locatie
Haarlemmermeer

Opdrachtgever
College van Rijksadviseurs
Gemeente Haarlemmermeer
Podium voor Architectuur
Wijkraad Overbos

Periode
Juni 2024 - Maart 2025

In de wijk Overbos in de gemeente Haarlemmermeer werkte een ontwerpteam aan een strategie van golven – grote projecten – en sociaal-ruimtelijke bouwstenen waarmee stapsgewijs kan worden gebouwd aan een samenredzame wijk. In die aanpak wordt een analyse van (demografische) data en ruimte gekoppeld aan buurtconsultatie, zodat een ‘kettingreactie van koppelkansen’ op gang kan worden gebracht vanuit een brede onderbouwing en een brede coalitie. Dat levert een veelbelovende propositie op die in Overbos én daarbuiten toepasbaar is, waarbinnen plaats is voor de inbreng van een grote diversiteit aan betrokkenen vanwege een combinatie van grote en kleine ingrepen en de korte én de lang termijn. Binnen het traject Buurtsaam werden in totaal 6 ontwerpend onderzoeken op wijkniveau uitgevoerd. Het traject volgt op het advies Ruimte maken voor Ontmoeting, dat de Raad voor Volksgezondheid en het College van Rijksadviseurs opstelden in 2022.

Documentatie

Typering

Strategie, visie

Schaalniveau

Gebouw, leefomgeving (r: 0,3-3 km)

Planhorizon

Dichtbij (0-10 jaar)

Korte termijn (10-25 jaar)

Doel

Het doel van dit ontwerpend onderzoek is het ontwikkelen van een strategie waarmee de bewoners van Overbos kunnen toewerken naar een ‘samenredzame’ wijk. De leefomgeving wordt gezonder en socialer gemaakt middels grote en kleine ingrepen in het openbare domein.

Als onderdeel van het traject Buurtsaam heeft dit onderzoek ook een ander, meer algemener doel: de ontwikkeling van kennis en (ontwerp) methoden om bestaande buurten gezonder, veiliger en socialer te maken.

Beoogd effect

Het beoogde effect van dit onderzoek is de verbetering van de gezondheid en leefbaarheid van de wijk Overbos in de gemeente Haarlemmermeer. Daarnaast biedt het project de mogelijkheid om een perspectief of een strategie op een bepaald type opgave te ontwikkelen dat ook in andere (bestaande) wijken kan worden toegepast.

Positionering

Buurtsaam is een initiatief van het College van Rijksadviseurs, Platform31 en de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, met medewerking van LSA Bewoners. Het wordt ondersteund door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Buurtsaam past in een serie van vergelijkbare trajecten waarmee het College van Rijksadviseurs ontwerpers koppelt aan actuele ruimtelijke opgaven. De belangrijkste daarvan zijn Panorama Lokaal en Who Cares, waarmee Buurtsaam in thematiek, opzet en aanpak grote gelijkenissen vertoont. Zie ter illustratie een drietal

andere projecten in dit werkboek: *Buurtsaam Overbos* (traject BuurtSaam), en *Waddenbuurt Commons* en *Kookboek Mosterdhof* (beiden traject Panorama Lokaal). Zie voor een andersvormig project dat werd geïnitieerd vanuit het CRa bijvoorbeeld het project *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* (traject Repair with Gold).

Buurtsaam zoekt nadrukkelijk de schaal van de buurt op. Op dat schaalniveau liggen er grote kansen op het gebied van de zorgzame leefomgeving, zowel in fysieke als in ruimtelijke zin: meer bewegen, gezonder eten, meer sociale contacten en betere netwerken voor (mantel) zorg beginnen met aangename en inclusieve openbare ruimte in de buurt. Deze focus maakt het ook mogelijk om te reflecteren op de rol van de ontwerper en de opzet van planvorming: op buurtniveau is intensieve participatie of co-creatie mogelijk, waardoor ontwerpend onderzoek kan worden gevoed met specifieke, lokale kennis.

Buurtsaam Overbos is een kenmerkend ontwerpend onderzoek op buurtniveau: het focust op de kwaliteiten en uitdagingen van een gemeenschap, en past ruimtelijke instrumenten toe waarvan is bewezen dat die een positief effect hebben op de leefbaarheid op fysiek en mentaal vlak. Een brede analyse van data en ruimte op schaal van de buurt (en van de ligging van de buurt in haar context) wordt gekoppeld aan een gesprekken met maatschappelijke organisaties en sleutelfiguren voor het ontwikkelen van een sociaal-ruimtelijke strategie.

Het project concentreert zich niet alleen op ruimtelijke en sociale ingrepen, maar ontwikkelt ook een methode waarmee die ingrepen kunnen worden uitgevoerd. Daarmee is *Buurtsaam: Overbos* een procesgedreven project.

Methode(n)

1. Analyse van data

– Les 1: Meten is Weten

2. Wijkbabbels

– Les 2: Maatschappelijke organisaties

en sleutelfiguren zijn de oren en ogen van de wijk

3. Geïntegreerd denken en werken

– Les 3: Breng alle opgaven en ambities integraal in kaart

4. Golvenbenadering

– Les 4: gebruik projecten om werk met werk te maken

5. Sociaal-ruimtelijke bouwstenen

– Les 5: breng een kettingreactie van koppelkansen op gang

Vanuit dit stappenplan wordt gewerkt naar een aantal sociaal-ruimtelijke bouwstenen, waarmee inzichtelijk wordt gemaakt ‘hoe de ambities voor een zelfredzame wijk concreet gerealiseerd kunnen worden.’ Er worden in totaal 34 bouwstenen ontwikkeld, verdeeld over drie thema’s: openbare ruimte / voorzieningen / wonen. De bouwstenen zijn verdeeld in quick wins, ruimtelijke ingrepen en beleidsmaatregelen. Een van die bouwstenen is een wijkmanifest, waarin ambities en een drietal geboden voor samenwerking staan:

- We maken samen werk van een gezonde en klimaatadaptieve openbare ruimte
- We zetten diverse bewoners aan tot bewegen en ontmoeten in openbare ruimte
- We hebben oog voor een (verkeers) veilige openbare ruimte
- We zetten in op voorzieningen die nabij en toegankelijk zijn
- We voorzien een aanvullend aanbod dat complementair en multifunctioneel is
- We houden voorzieningen levendig door de plinten en openbare ruimte rondom
- We zorgen voor diverse woningen in de wijk en omliggende buurten
- We voorzien woningen op maat en aanpasbaar voor verschillende doelgroepen
- We maken werk van betaalbaar wonen voor iedereen
- We creëren ambtelijk en bestuurlijk draagvlak binnen sociaal/fysiek domein
- We concretiseren dit manifest met wijkorganisaties en belangengroepen

– We werken een strategie uit voor burgerparticipatie met de wijkraad

Het is nadrukkelijk de bedoeling dat de bouwstenen een integrale blik stimuleren, waarin maatschappelijke opgaven in samenhang worden beschouwd. Daarvoor zijn vier redenen: het combineren van opgaven is a) financieel gunstig, b) creëert draagvlak, c) bespaart ruimte, en d) er kan werk met werk worden gemaakt.

Bereikte resultaat

Het belangrijkste resultaat van *Buurtsaam Overbos* is de ontwikkelde methodiek: in vijf stappen wordt een sociaal vraagstuk onderzocht en in kaart gebracht, ruimtelijk gemaakt en vertaald in een integraal stappenplan waarmee de buurt morgen al aan de slag kan. De rol van de ontwerper als verbindende schakel tussen zowel het sociale en het ruimtelijke domein als de gemeente en de buurt is voorbeeldstellend.

Een ander belangrijk resultaat zijn de 34 sociaal-ruimtelijke bouwstenen. Gezamenlijk vormen deze bouwstenen, in combinatie met grotere projecten (de ‘golven’) het ruimtelijke fundament van de samenredzame wijk:

- Éénrichtingsstraat
- Integrale toegankelijkheid
- Snelheidslimiet
- Parkeerregime
- Geclusterd parkeren
- Klimaatrobuust door 3-30-300
- Gouden randen
- Fietsparkeerplekken
- Schoolstraat & schoolpleinen
- Geveltuintjes
- Groene proefopstellingen
- Terrasjes en wijkcafé
- Sociale kaart
- Meervoudig ruimtegebruik
- Aanvullende functies
- Buurtkamer
- Levendige plinten
- Vrije experimenteerruimte
- Programmeren buurtparken
- Kleinschalige evenementen
- Tijdelijke invulling leegstand
- Sociaal veilige speelplekken
- Corporatiebezit differentiëren
- Collectieve tuin

- Schuifhuis
- Alternatieve woonvormen
- Compact wonen
- Dubbel duurzaam
- Verdichting als middel
- Modulair en biobased bouwen
- Werkplaatstraject
- Wijkmanifest/programma
- Wijkraad/wijkbudgetten
- Strategie wijkparticipatie

De bouwstenen zijn, in de vorm van een serie spelkaarten, gevisualiseerd en gekoppeld aan plekken in de wijk. Ook zijn er per bouwsteen mogelijke partners aangewezen.

Buurtsaam Overbos is onderdeel van het traject Buurtsaam van het College van Rijksadviseurs. In het samenvattende einddocument van Buurtsaam worden collectieve lessen getrokken uit de zes afzonderlijke projecten:

1. Ontwerpen aan gezonde en sociale buurten

- Het schaalniveau van de buurt als belangrijke schakel tussen concrete ingrepen en abstracte structuren
- Verdiep je in de buurt
- Benut koppelkansen
- Zet in op nabijheid en het beter benutten van bestaande structuren
- Creëer de juiste ruimtelijke condities voor buurtleven
- Stimuleer ruimte voor experiment, toe-eigening en initiatief in het ontwerp
- Zet verbeeldingskracht in

2. Samenwerken met bewoners

- Niet ophalen, maar brengen
- Sluit aan bij sociale netwerken en lopende processen
- Onderzoek hoe minder zichtbare bewoners betrokken kunnen worden
- Neem bewoners serieus, maar organiseer ook tegenkracht
- Zet in op verschillende mate van betrokkenheid van bewoners

3. Van beleid naar uitvoering

- Door samenwerken belangen koppelen
- Zorg dat de beheer- en onderhouds fase vroegtijdig wordt meegenomen
- De noodzaak van nieuwe financierings-modellen

– Koppel langetermijn-ontwikkelingen aan kortetermijn-acties

Doorwerking

Gemeente Haarlemmermeer is volop bezig met de vertaling van het project BuurtSaam. Zo gaat de gemeente onder de nieuwe naam Samen Buurten nog intensiever samenwerken met de zes grootste welzijns-partners in Overbos. Dit betekent onder andere dat deze partners ook gaan werken volgens de ontwikkelde BuurtSaam- methodiek. Of het ontwerpteam betrokken zal zijn bij een vervolg is nog niet duidelijk. Ook wordt het ontwikkelde Startpakket, met ondersteuning vanuit Platform31, inmiddels toegepast bij een project in de gemeente Rheden.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

BuurtSaam: Overbos is een uitwerking van het plan van aanpak uit het Akkoord Gezond en Actief Leven (het GALA-akkoord), dat werd opgesteld en ondertekend door het ministerie van VWS, zorgverzekeraars en gemeenten. Het project vertrekt vanuit het sociale domein, en formuleert op basis van sociale wensen en noden een strategie waarmee de leefomgeving gezonder en socialer kan worden gemaakt. Het doel is om te werken aan een samenredzame wijk: een buurt ‘waar alle partijen samenwerken om het sociale welzijn van de bewoners te versterken, met extra aandacht voor diegenen die het meest kwetsbaar zijn.’ In dit project wordt de ruimtelijke component van deze opgave verkend, en wordt op basis van een ruimtelijke en sociale analyse in kaart gebracht welke rol de leefomgeving kan spelen in een samenredzame toekomst.

Het projectteam, dat onder de vleugels van het traject Buurtsaam van het College van Rijksadviseurs werd opgezet en uitgevoerd, trof in Overbos geen blanco situatie aan. Integendeel, legt stedenbouwkundige en partner Thijs de Boer van VOIDS uit: ‘er lag al een enorme bagage aan onderzoeken, producten, en ideeën, en er waren ook al partners in Overbos die allerlei ideeën hadden bij de toekomst van de wijk.’ Dat betekende dat het onderzoek niet kon beginnen vanaf een schone lei, maar om de hoeveelheid aan bagage werkbaar te maken moesten er (ook) keuzes worden gemaakt en prioriteiten worden gesteld. De gemeente had in het recente verleden al een aantal keer geprobeerd om aan de slag te gaan in de wijk, legt de Boer uit, en had ook de ambitie om beleid en ruimte te verbeteren met het oog op een gezonde leefomgeving. Dat had – mede door een sceptische gemeenteraad – echter nog geen grote successen opgeleverd. Het ontwerpteam heeft getracht de beleidsmatige knoop ontward door a) in het voorstel te focussen op strategie en proces, en b) door te beginnen met ‘samen met de opdrachtgevers de agenda te vullen.’ Of dat gaat lukken zal de komende jaren duidelijk worden: het ontwerpteam stelde een Startpakket samen waarin alle ingrediënten voor het uitvoeren van een gedegen wijkverbetering aanwezig zijn, en er is inmiddels gestart met het toepassen daarvan.

Organisatie en communicatie

De opgave lag in Overbos duidelijk niet alleen in het ontwerpen van oplossingen voor ruimtelijke opgaven, maar ook – en misschien wel voornamelijk – in het vormgeven van een proces dat zowel ambitieus als pragmatisch was. Dat er moest worden toegewerkt naar een samenredzame wijk was duidelijk, en die ambitie was ook al vastgelegd het GALA-akkoord, maar de gemeente had nog geen uitgewerkt pad naar structurele verbeteringen. De redenen daarvoor lagen op verschillende vlakken, en zowel binnen als buiten de ambtelijke wereld. De Boer illustreert de uitdagingen op het gebied van proces en communicatie aan de hand van een situatie die het ontwerpteam aantrof. Er lag een inrichtingsplan voor een deel van de wijk, dat de gemeente had ingediend zonder de bewoners voldoende mee te nemen in het proces. Dat plan bepaalde dat ongeveer de helft van de bestaande parkeerplaatsen zou verdwijnen. Dat plan werd zonder aankondiging met de bewoners gedeeld, waarna er

Ruimtelijke analyse Overbos

meteen luide onvrede ontstond. Als test tekende het ontwerpteam een meer integraal alternatief, waarvoor helaas onvoldoende draagvlak bleek te zijn binnen de gemeentelijke organisatie. Volgens de Boer was dit geen mislukte exercitie maar juist een waardevolle les, die ‘nodig was om bij de gemeente de pijn voelbaar te maken.’ Ook binnen het ontwerpteam zelf lagen er organisatorische uitdaging: dat BuurtSaam zowel vanuit het CRa als vanuit de gemeente werd aangestuurd, en dat er binnen die gemeente bovendien een veelvoud aan disciplines met verschillende belangen en wensen zijn, betekende dat het team steeds scherp moest houden *waarom* en *voor wie* bepaalde stappen werden gezet. De Boer is tevreden over het laveren tussen verschillende vragen van verschillende opdrachtgevers: ‘in Overbos is dat goed gelukt, we hebben ons niet voor karretjes laten spannen.’ Dat heeft geleid tot een gebalanceerd resultaat, dat beantwoordt aan de vragen van de gemeente én het College van Rijksadviseurs, en dat lessen en handvaten biedt voor opgaven in andere naoorlogse wijken en buurten.

Sociale ambities en budgetten

Er liggen volgens de Boer ook inspirerende kansen in Overbos. Normaliter werken ontwerpers aan opgaven waarbij er budget is voor ruimtelijke ingrepen, en wordt het sociale domein pas later (en heel vaak té laat) betrokken bij een project. Door dat in Overbos om te draaien ontstaan er kansen: de budgetten voor programma’s vanuit het sociale domein zijn doorgaans groter én voor langere termijnen gewaarborgd. Dat is voor de start van het project heel gunstig: er kan worden gewerkt vanuit een sociale basis, en daarmee vanuit behoorlijk goed gedefinieerde sociale ambities. Een nadeel is dat blijkt dat het koppelen van sociale en ruimtelijke budgetten kansrijk maar nog niet vanzelfsprekend is: zelfs voorstellen voor proefopstellingen om het vergroenen van de straat te testen werden tot op heden nog niet uitgevoerd.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Binnen *BuurtSaam: Overbos* is een gedetailleerde en veelpotige strategie ontwikkeld om, vertrekkende vanuit het sociale domein, ruimtelijke ingrepen te formuleren én uit te voeren die leiden tot een (meer) zelfredzame wijk. De basis van deze strategie, die is gebundeld in een Startpakket, is een gedegen sociale en ruimtelijke analyse, die is vertaald in een mengsel van kleine ('bouwstenen') en grote ('golven') ingrepen. Veel van deze ingrepen, maar lang niet alle, omvatten een ruimtelijke component.

Dat het voorstel zowel ruimtelijke als sociale componenten bevat komt niet alleen door de nadruk op het sociale domein in de uitvraag. Het is ook het resultaat van de overtuiging dat ruimtelijk ontwerp in dienst moet staan van 'samenredzaamheid.' Dat het ontwerp-team uit ontwerpers én experts in sociaal-ruimtelijk werken en co-creatie bestaat is duidelijk terug te zien in de opzet van het Startpakket.

Ontwerpbureau VOIDS en de Vlaamse werkerscoöperatie Endeavour, de twee partijen die samen het projectteam vormen, ontwikkelden een overkoepelende werkwijze waarmee in Overbos (en daarbuiten) kan worden gewerkt aan een samenredzame leefomgeving. Twee belangrijke componenten daarvan zijn de golvenbenadering – 'grote ontwikkelingen die je kan aangrijpen om ruimtelijk iets voor elkaar te krijgen' – en een set kaarten die een serie mogelijke oplossingen en oplossingsrichtingen tonen. Die kaarten zijn projectspecifiek, maar 'de vertrekpunten zijn op andere plekken heel vaak wel hetzelfde' legt de Boer uit. Zowel de golvenbenadering als de kaartenset illustreren het procesgerichte en pragmatische karakter van het ontwerpend onderzoek: er wordt gewerkt vanuit én met een procesmatige werkelijkheid, en in plaats van kant-en-klare oplossingen worden er elementen aangereikt waarmee betrokkenen zélf een pad richting ingrepen kunnen uitstippelen. Ook worden flexibiliteit en opportunisme – 'werk met werk maken' – op deze manier belangrijke eigenschappen die de kans van slagen in de praktijk vergroten.

Set kaarten die een serie mogelijke oplossingen en oplossingsrichtingen tonen.

Samen met bewoners.

Van projecten en doelen naar processen

Om tot zo'n voorstel te komen was een multidisciplinair team noodzakelijk. VOIDS en Endeavour in Overbos, maar ook al op andere plekken, succesvol samen: 'wij kunnen heel goed samen een verhaal maken' volgens de Boer. De experts in co-creatie van Endeavour onderzoeken daarbij de sociale structuren binnen een wijk, onder andere door het stellen van de juiste vragen en het afnemen van diepte-interviews. Maar ze stellen zich ook actief op, bijvoorbeeld door campagnes te ontwerpen waarin ouders worden aangespoord om hun kinderen te voet of met de fiets naar school te brengen. De samenwerking over de grens maakt internationale kennisuitwisseling mogelijk. Die kruisbestuiving leidt ook tot waardevolle reflectie: zo concludeerde het team dat het Nederlandse sociale domein, anders dan verwacht, nóg meer verkokerd is dan in België. Dat versplinterde netwerk vermindert de slagkracht aanzienlijk. Een oplossing, denkt de Boer, kan liggen in een andere aanpak: 'in Nederland hebben we een rijke traditie van projectmatig werken. Binnen gebiedsontwikkeling definiëren we doelen en lukt het om interdisciplinair te denken en te werken. Na een project is dit veel lastiger. De budgetten die ter beschikking waren gesteld zijn op en de mensen die werkten aan het project starten op een andere locatie een nieuw project.' Die uitspraak lijkt op de conclusie van Marcel Barzilay, lid van het ontwerp-team van Kookboek Mosterdhof (zie elders in dit werkboek), die concludeerde dat ontwerpers werken vanuit een prestatieverplichting – en betaald worden *per doel* – terwijl participatieadviseurs werken vanuit een inspanningsverplichting – en betaald worden *per uur*. Achter de uitspraken van de Boer en Barzilay schuilt een oproep voor een cultuuromslag

die ervoor kan zorgen dat middelen (en ontwerp-teams) beter kunnen worden ingezet in projecten met een sociale en/of participatieve component. Het zal niet verrassen dat beide ontwerpend onderzoeken, ieder op een eigen manier, de nadruk leggen op de procesmatige kant van sociaal-ruimtelijke opgaven.

Meerdere opdrachtgevers, meerdere doelen

Een uniek aspect van BuurtSaam Overbos is dat het opdrachtgeverschap vanuit het sociale domein kwam, in plaats van het ruimtelijke. Dat het ontwerp-team werkte voor meerdere opdrachtgevers – de gemeente Haarlemmermeer, Het College van Rijksadviseurs – betekende dat het project zowel algemeen als specifiek moest zijn: het adresseert specifieke elementen van de opgave in Overbos maar, zo zegt de Boer, 'we hebben een Startpakket gemaakt dat uiteenzet hoe je [sociaal-ruimtelijke opgaven] op een slimme manier aanpakt.' Het ontwerp-team was volgens hem zelf óók op zoek naar een breed toepasbare methode: 'we doen een project niet alleen om een antwoord te geven, maar juist ook om nieuwe vragen te stellen, ervaringen op te doen en daarvan te leren. Dit was ook het doel van onze opdrachtgevers. De gemeente Haarlemmermeer wilde naast concreet aan de slag in de buurt ook instrumenten voor geïntegreerd werken tussen sociaal en ruimtelijk domein ontwikkelen. Het College van Rijksadviseurs was op hun beurt benieuwd welke lessen uit Overbos ook voor andere plekken in Nederland interessant zijn.' Die instelling is al waardevol gebleken: hoewel er nog geen concreet gevolg is in Overbos, noemt de Boer het project 'een belangrijke bouwsteen' binnen de expertise van VOIDS, en is de ontwikkelde methode inmiddels ook toegepast binnen andere opgaves in Rotterdam, Tilburg en Dieren.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

BuurtSaam: Overbos stelt niet alleen ruimtelijke ingrepen voor, maar ook een strategie voor (mede) zeggenschap. Het voorstel streeft naar een mate van zelfbeschikking: met een wijkraad, een wijkbudget en wijkparticipatie introduceert het drie elementen waarmee buurtbewoners kunnen meedenken en -beslissen over de planvorming in Overbos. Hiermee staan vormen van samenwerking tussen gemeente en burger centraal in het voorgestelde traject richting een samenredzame wijk. Het project emancipeert in twee richtingen: het voorziet ruimtelijk ontwerp van een sociale en politieke component, en het voegt een ruimtelijke aspect toe aan bestuurlijke opgaven.

Tegelijkertijd omvat het plan een kritische beschouwing op een gefragmenteerde overheid, die door een gebrek aan communicatie en afstemming kansen mist en (sociale en ruimtelijke) opgaven niet voldoende aan elkaar weet te koppelen. Buiten de kaders van BuurtSaam leidt dat tot een oproep tot méér daadkracht en een – véél! – betere borging van een vervolg op ontwerpend onderzoek.

Bij nul beginnen

Het programma BuurtSaam trof in Overbos een bijzonder ingewikkelde situatie aan, mede door een geschiedenis vol met pogingen tot ontwerpend onderzoek, participatie en buurtverbetering. Het ontwerpteam heeft getracht de kluwen aan plannen, belangen, gemeentelijke afdelingen en goede-maar-on-toereikende bedoelingen te ontwarren, en stelde vervolgens een strategie voor waarmee wél op een constructieve en integrale manier kan worden gewerkt. Dat was niet altijd makkelijk, geeft Thijs de Boer van VOIDS aan, deels doordat (blijvende) steun vanuit het college zelfs tijdens de eindpresentatie niet gegarandeerd bleek te zijn: ‘tijdens de eindpresentatie kregen we complimenten, maar werd er ook gezegd: er is getekend voor het project en het proces, maar we kunnen niet beloven dat er een vervolg is want in Haarlemmermeer regeren we niet over ons graf en onze termijn is beperkt tot vier jaar.’ Dit gebrek aan garanties – vaak een gevolg van het ontbreken van bestuurlijke durf en daadkracht – maakt het werken aan échte ruimtelijke verbeteringen bijzonder lastig. *BuurtSaam: Overbos* tracht dan ook twee verschillende gesprekken op gang te brengen: het eerste gaat over de samenredzame wijk Overbos en het voorgestelde Startpakket, het tweede gaat over de ondersteuning van ontwerpend onderzoek in het algemeen. Wellicht gesteund door het overzicht vanuit een vogelperspectief dat meer direct betrokkenen niet hebben is de Boer duidelijk over het eerste: ‘[de opgave] is heel simpel, maar we maken het onszelf heel erg moeilijk.’ Daarmee overdrijft hij de eenvoud van de uitdagingen misschien een klein beetje – de opgave die het ontwerpend onderzoek omschrijft bestaat uit een heleboel verschillende ruimtelijke én sociale componenten die integraal moeten worden bekeken en aangepakt – maar het is waar dat een gebrek aan daadkracht en coördinatie de ontwikkelingen in Overbos hebben bemoeilijkt. Zo gaat de gemeente onder de nieuwe naam Samen Buurten nog intensiever samenwerken met de zes grootste welzijnspartners in Overbos. Gelukkig heeft de gemeente Haarlemmermeer de Gordiaanse knoop inmiddels zélf doorgehakt: in 2026 wordt, aan de hand van het Startpakket, ‘helemaal vanaf nul begonnen.’ Of het ontwerpteam daarbij betrokken wordt is nog niet duidelijk, maar de Boer is voorzichtig hoopvol: ‘onderweg hebben ze ons vast weer eens nodig.’

Een taak voor het Rijk

De Boer is ook over het tweede onderwerp – de borging van ontwerpend onderzoek in algemene zin – scherp en open. Hij roemt de traditie van

ontwerpend onderzoek, maar stelt, net als meer ontwerpers in dit werkboek overigens, vast dat al dat onderzoek vaak niet leidt tot tastbare resultaten. Terwijl het daar toch om te doen is: ‘het is heel goed dat het Rijk ontwerpend onderzoek stimuleert, en dat valt ook binnen een traditie die in Nederland leeft, (...) maar de toekomst is niet van papier.’ Hij pleit voor betere borging, concrete resultaten en een meer assertieve houding vanuit de ambtenarij: ‘er wordt vaak over tijd gesproken maar ik zou het eerder over daadkracht willen hebben.’ Dat bevlogen – en dapper! – individuen op bestuurlijke posities cruciaal zijn voor de doorwerking van ontwerpend onderzoek werd ook op andere plekken in dit werkboek geïllustreerd. Projecten als *De Fivel – Relicten van de Fivelboezem* en *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland* tonen de positieve kracht van begeesterd opdrachtgeverschap, terwijl *De Peel – A Dwelling Perspective* en *OO NOVEX* laten zien dat een gebrek aan ambtelijke ruggensteun een vervolgtraject moeilijk of zelfs onmogelijk kan maken. De Boer constateert dat er een belangrijke taak is weggelegd voor alle lagen van de overheid: ‘het

Rijk kan een deel van de ontbrekende daadkracht en inspiratie uit het land toevoegen. Lokaal moeten we tot resultaten komen.’ Een suggestie waar de opstellers van de werkboek zich alleen maar achter kunnen scharen.

Het Startpakket elders

Ondertussen blijft de inzet van het Startpakket niet beperkt tot de wijk Overbos. Samen met Platform31, een van de initiatiefnemers van BuurtSaam, is het pakket breed gedeeld. Dat leidde in november 2025 tot een workshop, en uiteindelijk ook een project, in Rheden. Daar is het gemeentelijke apparaat klein, legt de Boer uit, en dat heeft voordelen: de lijntjes zijn er korter, de doelen concreter, en de daadkracht groter. Daarmee krijgt *BuurtSaam: Overbos* hopelijk een eerste vervolg dat op een directe manier gaat leiden tot een samenredzame en zorgzame leefomgeving. Daarnaast vormen de bevindingen uit het ontwerpend onderzoek een belangrijke bijdrage aan het instrumentarium van het ontwerpteam zelf: de Boer noemt het project een belangrijke bouwsteen.

BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland

Ontwerpteams
51N4E Acte
Simply Community
Plant en Houtgoed

Locatie
Kerkrade

Periode
Juni 2024 - Maart 2025

Opdrachtgever
College van Rijksadviseurs
Gemeente Kerkrade
HEEMwonen
Bewonerswerkgroep 'Club
Bleijerheide'

De wijken Bleijerheide en Nulland, twee buurten in Kerkrade die zijn opgespannen langs een historisch lint, staan voor serieuze uitdagingen: armoede, vergrijzing, drugsoverlast, leegstand. Ontwerpend onderzoek vanuit het traject BuurtSaam formuleerde oplossingen op basis van een gedegen antropologisch onderzoek. Dat onderzoek leidde tot het concept 'dorp/stad/huis,' waarmee een serie ruimtelijke ingrepen werd voorgesteld rondom 'het kleine ontmoeten.' Nieuwe plekken in het openbaar domein maken de gemeenschap gezonder, weerbaarder en hechter. Binnen het traject BuurtSaam werden in totaal 6 ontwerpend onderzoeken op wijkniveau uitgevoerd. Het traject volgt op het advies Ruimte maken voor Ontmoeting, dat de Raad voor Volksgezondheid en het College van Rijksadviseurs in 2022 opstelden.

Documentatie

Typering Strategie, visie, scenario onderzoek	Positionering BuurtSaam is een initiatief van het College van Rijksadviseurs, Platform31 en de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, met medewerking van LSA Bewoners. Het wordt ondersteund door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Schaalniveau Gebouw, leefomgeving (r: 0,3-3 km)	
Planhorizon Dichtbij (0-10 jaar)	
Doel Het doel van dit ontwerpend onderzoek is tweeledig. Ten eerste worden er ingrepen ontwikkeld die de leefbaarheid in de wijken Bleijerheide en Nulland verbeteren. Die ingrepen worden gemotiveerd door een grondig buurtonderzoek, omdat het vergaren van kennis en het opbouwen van een vertrouwensband met de buurt het fundament voor deze ingrepen vormen. Ten tweede draagt het onderzoek bij aan de meer algemene adviezen en lessen binnen het traject Buurtsaam: de in Kerkrade opgedane inzichten en ontwikkelde methoden werden opgenomen in een overzichtspublicatie. Deze publicatie heeft als doel om bij te dragen aan de ontwikkeling van een instrumentarium rondom het ontwerpen aan (en met!) gezonde en sociale buurten.	 BuurtSaam past in een serie van vergelijkbare trajecten waarmee het College van Rijksadviseurs ontwerpers koppelt aan actuele ruimtelijke opgaven. De belangrijkste daarvan zijn Panorama Lokaal en Who Cares, waarmee BuurtSaam in thematiek, opzet en aanpak grote gelijkenissen vertoont. Zie ter illustratie een drietal andere projecten in dit werkboek: <i>BuurtSaam Overbos</i> (traject BuurtSaam), en <i>Waddenbuurt Commons</i> en <i>Kookboek Mosterdhof</i> (beiden traject Panorama Lokaal). Zie voor een andersvormig project dat werd geïnitieerd vanuit het CRA bijvoorbeeld het project <i>De Fivel – Relicten van de Fivelboezem</i> (traject Repair with Gold).
Beoogd effect Het beoogde effect van dit ontwerpend onderzoek is de verbetering van de gezondheid en leefbaarheid van de wijken Bleijerheide en Nulland, door middel van (kleinschalige) ruimtelijke ingrepen die aan de hand van participatie met een grote groep buurtbewoners tot stand zijn gekomen. Dit project is onderdeel van langdurige en intensieve planvorming in en rondom de twee wijken, geïnitieerd door de gemeente Kerkrade. Het beoogde effect van de inzet van ontwerp- en participatiekracht is het tot stand brengen van een omslag in de wijk: de intentie is dat verbeterprogramma's en investeringen vanuit de gemeente navolging krijgen vanuit de private sector. Een belangrijk onderdeel van deze omslag is een betere waardering, en daarmee een beter imago, van Bleijerheide en Nulland.	 BuurtSaam zoekt nadrukkelijk de schaal van de buurt op. Op dat schaalniveau liggen er grote kansen op het gebied van de zorgzame leefomgeving, zowel in fysieke als in ruimtelijke zin: meer bewegen, gezonder eten, meer sociale contacten en betere netwerken voor (mantel) zorg beginnen met aangename en inclusieve openbare ruimte in de buurt. Deze focus maakt het ook mogelijk om te reflecteren op de rol van de ontwerper en de opzet van planvorming: op buurtniveau is intensieve participatie of co-creatie mogelijk, waardoor ontwerpend onderzoek kan worden gevoed met specifieke, lokale kennis.
	<i>Buurtsaam Bleijerheide en Nulland</i> koppelt een grondige buurtconsultatie aan een analyse van de ruimtelijke structuur van de wijken en de manier waarop die zijn verbonden met de omgeving. Deze combinatie is mogelijk omdat ook antropologen en experts op het gebied van collectieve projecten in de buitenruimte onderdeel zijn van het ontwerpteam.

Methode(n)
Het ontwerpen onderzoek werd uitgevoerd in vier fasen:
1. Kennis opbouwen en de onderzoeksvragen scherpstellen
Een ruimtelijke en antropologische lezing van bestaande beleidsdocumenten en beschikbare én nieuw verzamelde data (op basis van buurtonderzoek). De ruimtelijke lezing vertrok vanuit 4 perspectieven:
– Ontwikkelingsdynamiek
– Verbinden en bewegen
– Blauw-groen netwerk
– Wijkdynamiek

Het antropologisch onderzoek omvat vier delen:
– Bewonersprofielen
– Algemene buurtbeleving
– Bijzondere inzichten over de wijk
– Het antropologisch-ruimtelijk belevingstrio ‘dorp/stad/huis’

2. Ontwikkelen van ruimtelijke en sociale concepten
Vanuit de ruimtelijke en antropologische lezingen worden programmatische suggesties gedaan, en worden vier antropologisch-ruimtelijke concepten gepresenteerd:
– Continuïteit
– Poorten en knopen
– Tweede lijn betrekken op lint
– Groene dwarsverbindingen

3. Ontwerpend onderzoek naar de ruimtelijke en programmatische mogelijkheden
Vanuit de concepten worden ontwerpprincipes (verkeersstromen/straatprofielen/parkeren/verkeersvertraging/waterhuishouding/groenstrategieë) ontwikkeld, die leiden tot een syntheseskaart. Vervolgens zijn er voor acht verschillende sleutelplekken in de wijk ruimtelijke ingrepen ontworpen.

4. Synthetiseren en benoemen van vervolgacties
Mogelijke vervolgacties worden verdeeld in drie sociaal-ruimtelijke testvelden:
– Mock-up inrichting
– Buurtplantsoenen
– Stedelijke interieurs

Methode en thematiek sluiten aan op de schaal van de wijk en die van het

individu: continuïteit / stedelijk interieur / vergroenen / ontmoeten / buurtgevoel. Dat het onderzoek is gefundeerd op, en ruime aandacht geeft aan, het sociale/antropologische aspect van de opgave geeft de ruimtelijke uitwerking extra waarde, en verankert het project in de gemeenschap.

Bereikte resultaat
Er wordt vanuit de gemeente Kerkrade al geruime tijd gewerkt aan het verbeteren van de leefomgeving in Bleijerheide en Nulland. BuurtSaam Bleijerheide en Nulland is een belangrijke schakel in, en een grote stap voorwaarts voor, die betrokkenheid. Het antropologische onderzoek leverde niet alleen belangrijke kennis op, maar vormt ook een schakel tussen buurt en gemeente die beide partijen vertrouwen geeft. En het ontwerpend onderzoek formuleert niet alleen algemene principes voor wijkverbetering, maar stelt ook een serie concrete ruimtelijke ingrepen op belangrijke plekken voor. Met deze resultaten kan worden gestart met daadwerkelijke fysieke verbeteringen in de wijk.

Er zijn ook resultaten in meer abstracte zin: de hier geleerde lessen vormen onderdeel van de resultaten van het traject BuurtSaam. In het samenvattende einddocument worden collectieve lessen opgesomd:

1. Ontwerpen aan gezonde en sociale buurten
– Het schaalniveau van de buurt als belangrijke schakel tussen concrete ingrepen en abstracte structuren
– Verdiep je in de buurt
– Benut koppelkansen
– Zet in op nabijheid en het beter benutten van bestaande structuren
– Creëer de juiste ruimtelijke condities voor buurtleven
– Stimuleer ruimte voor experiment, toe-eigening en initiatief in het ontwerp
– Zet verbeeldingskracht in

2. Samenwerken met bewoners
– Niet ophalen, maar brengen
– Sluit aan bij sociale netwerken en lopende processen

– Onderzoek hoe minder zichtbare bewoners betrokken kunnen worden
– Neem bewoners serieus, maar organiseer ook tegenkracht
– Zet in op verschillende mate van betrokkenheid van bewoners

3. Van beleid naar uitvoering
– Door samenwerken belangen koppelen
– Zorg dat de beheer- en onderhouds fase vroegtijdig wordt meegenomen
– De noodzaak van nieuwe financieringsmodellen
– Koppel langetermijn-ontwikkelingen aan kortetermijn-acties

Doorwerking
Het project vindt vervolg in verschillende (nieuwe) deelstudies naar de ontwikkeling van stedenbouwkundige, architectonische en buitenruimte-principes voor het historische lint en de omliggende wijken, met diverse bureaus en samenwerkingspartners.

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Op het eerste gezicht lijkt het niet nodig om zichtbaar te maken waar de opgave(n) in Bleijerheide en Nulland liggen: de uitdagingen zijn er al geruime tijd breed bekend. Dat de gemeente, in samenwerking met woningcorporaties en andere partijen, al vóór de start van BuurtSaam bezig was met wijkverbetering betekende bovendien dat het leek alsof het huiswerk voor het onderzoek al gedaan was. Dat bleek niet het geval: stemmen en verhalen uit de buurt waren nog onvoldoende onderdeel van de planvorming. Aan de hand van een uitgebreide en genuanceerde buurtbevraging – o.a. middels interviews met 52 buurtbewoners – werd een kennisfundament gelegd waarop het ontwerpwerk kon steunen. Dat leverde niet alleen ter plekke resultaten op: ook in bredere zin toont deze aanpak, met veel aandacht voor persoonlijke gesprekken en ervaringen, dat het ontsluiten van kennis vanuit de buurt bijzonder waardevol is.

BuurtSaam Bleijerheide en Nulland richt zich op twee wijken in Kerkrade.

Een (toch niet) voor de hand liggende opgave
Wie de ontwikkelingen in Kerkrade alleen middels krantenkoppen en nieuwsflitsen volgt kan denken dat de opgave in de wijken Bleijerheide en Nulland al bekend is: de sociale en ruimtelijke problemen in de regio Parkstad worden al geruime tijd breed uitgemeten in de media. En met bestaande (recente) studies en participatietrajecten was er ook al behoorlijk veel huiswerk gedaan. Toch moest er nog veel werk worden verzet, vertelt antropologe Ruth Soenen van Simply Community: bepaalde stemmen uit de buurt waren nog onvoldoende gehoord, waardoor het beeld van de wijk nog ongenueanceerd was. Ze legt uit dat er hoofd- en zij-ingangsmensen zijn: de eerste categorie laat zich graag horen, maar de tweede categorie is minder zichtbaar voor anderen. Je dient niet alleen te kijken naar trekkers en voorzitters, maar bijvoorbeeld ook naar mensen die niet georganiseerd zijn. Aan de hand van een uitgebreide en genuanceerde buurtbevraging, onder andere middels interviews met 52 bewoners – Soenen vindt het ‘heel belangrijk om op een complexe manier naar mensen te luisteren’ en om ‘mensen die anders niet aan bod komen toch te spreken’ – werd uiteindelijk ‘een pluralistisch beeld van de wijk’ geschetst. Dat beeld vormde een bijzonder bruikbaar fundament volgens ontwerpers Eva de Bruyn en Elke Schoonen van architectenbureau 51N4E Acte: antropologische en ruimtelijke inzichten vormden de basis voor ruimtelijke voorstellen en een programmatische invulling. De Bruyn geeft als voorbeeld dat ‘de gewoonte van het wandelen,’ dat een populaire bezigheid bleek te zijn uit de interviews, het ontwerpwerk nadrukkelijk heeft beïnvloed.

Achtergrond, antropologie en ruimte
BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland kent een voorgeschiedenis van recent uitgevoerde ruimtelijke ontwerp onderzoek. Zo is er een gemeentelijk stedenbouwkundig plan voor het opknappen van individuele panden uit 2020, een masterplan voor Bleijerheide van stedenbouwkundig bureau WeLoveTheCity uit 2022, en de architectonisch-stedenbouwkundige studie ReLoad Kerkrade van Falsework Architecture uit 2023. Deze en andere plannen vormden een vrij uitgebreide kennisdatabank vanuit verschillende ruimtelijke perspectieven, die in samenhang een helder ontwikkelperspectief voor de twee buurten schetsten. *BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland* bouwt voort op wat er al ligt, maar geeft daarnaast een kritische reflectie

op de opdracht: om te voorkomen dat het project ‘het zoveelste op de stapel’ zou worden werd de oorspronkelijke uitvraag opengetrokken. Het ontwerpend en antropologisch onderzoek zijn ingezet voor de ontwikkeling van structurele inzichten die integraliteit blootleggen en losse eindjes verbinden. Bij de implementatie van deze inzichten richt het ontwerp-team zich op het openbare domein, omdat daar veel vragen en ambities samenkomen, en omdat het in voorgaande studies nog niet uitgebreid aan bod was gekomen.

De opgave toont de opgave
Uit *BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland* spreekt de gedeelde ambitie om grip te krijgen op een bijzonder veelkoppig vraagstuk. De zoektocht naar bruikbare perspectieven omvat aspecten uit het sociale en het ruimtelijke domein die het beste in samenhang met elkaar kunnen worden benaderd, maar die eerst afzonderlijk moeten worden onderzocht. De eerder uitgevoerde studies kunnen daarom de benodigde samenhang nog niet voldoende tonen: daarvoor waren ze te klein van omvang en/of was het gebrek aan kennis nog té groot. Wél begon iedere studie steeds vanuit de ambitie om blijvende sociale verbeteringen af te dwingen middels (onder andere) ruimtelijke ingrepen. Daarnaast werd het kader waarmee naar de wijk wordt gekeken steeds vergroot. Het lijkt er echter op dat met *BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland*

een einde is gekomen aan de zoektocht in de breedte: het project wordt gekenmerkt door een verbindende integraliteit. Daarnaast kwam het ontwerp-team toe aan een niveau van verdieping dat aan lijkt te geven dat er vanaf hier richting échte ingrepen kan worden gewerkt. Daarmee kan direct begonnen volgens De Bruyn en Schoonen: ‘eigenlijk kunnen we morgen al de straat afsluiten en iets testen.’

Extra ruimte
Toch was er ook binnen *BuurtSaam: Bleijerheide en Nulland* nog nood aan extra denk- en ontwerp-ruimte. Gelukkig bleek die voorhanden: de gemeente Kerkrade was in staat om het project, middels een aantal uitbreidingen en een vervolgoopdracht, te ondersteunen tot er een volwaardig ontwerpend onderzoek op tafel lag. De omvang werd in sociale en ruimtelijke richting opgerekt: de antropologische studie en de ruimtelijke suggesties voor een aantal deelgebieden (het Dr. Ackensplein en het Henri Jonasplein) vulden de oorspronkelijke opdracht aan. De Bruyn en Schoonen zijn blij met de ruimte die het ontwerp-team kreeg: ze noemen het ‘een uitzonderlijk project in de zin van de veelheid van oefeningen die we hebben kunnen doen.’ Die veelheid is van grote waarde: er wordt een rijk en inspirerend narratief verteld dat een heleboel aanknopingspunten identificeert en op een veelbelovende manier met elkaar weet te verbinden.

2 Proposing Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Binnen het traject BuurtSaam zijn methoden ontwikkeld waarmee bestaande buurten gezonder en socialer kunnen worden gemaakt. In Bleijerheide en Nuland resulteerde dat in een strategie waarbij, vanuit grondige ruimtelijke en antropologische studies, werd ontworpen aan het ‘kleine ontmoeten’ en de drie-eenheid ‘dorp/stad/huis’. Middels een combinatie van ruimtelijke ingrepen op de grote schaal en precieze, kleinere ingrepen op strategische plekken wordt de openbare ruimte in de wijken, die stenig en onvriendelijk is, getransformeerd tot een domein vol ontmoeting, beweging en zorgen voor jezelf en voor elkaar.

Een belangrijke meerwaarde van *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland* ligt, zoals ook bij andere projecten in dit werkboek, in de samenstelling van het ontwerp-team. Dat daarin naast ontwerpers ook antropologen en andere experts zitten garandeert dat sociale processen en doelstellingen van begin tot eind een onlosmakelijk onderdeel van het project uitmaakten.

Dorp/stad/huis

Antropoloog Ruth Soenen van Simply Community ontwikkelde in haar eerdere wetenschappelijk werk het concept dorp/stad/huis. Bewoners hebben behoefte aan alle drie deze ruimtelijke belevingen in hun dagelijks leven, alleen niet altijd in gelijke mate, maar in een dynamisch evenwicht. Ze omschrijft dat als volgt: ‘het dorpsgevoel verwijst naar een erg concreet sociaal fenomeen, namelijk dat mensen in hun nabije omgeving toevallig een bekende kunnen ontmoeten; stad betreft het concrete sociale fenomeen dat mensen niet altijd hetzelfde willen doen en zien, maar af en toe ook iets nieuw en onverwacht willen ontdekken; huis betreft een thuisgevoel, het zich kunnen terugtrekken in de eigen woning met familie en vrienden zonder zich gegijzeld te voelen door de omgeving.’ Simply Community stelt dat dorp/stad/huis richtinggevend [is] om te werken aan sociale cohesie in de buurt, en het vormde dan ook het centrale thema van dit ontwerpend onderzoek, dat zowel vanuit de antropologische als de ruimtelijke analyse werd gevoed.

De vier ruimtelijke strategieën

Gesprekken met 46 respondenten

Meer dorp/meer stad/meer huis/meer project

Het ontwerp-team formuleerde vier antropologisch-ruimtelijke concepten voor het concretiseren van dorp/stad/huis, met als motto ‘meer dorp, meer stad, meer huis.’ Aan de hand van deze concepten werden ruimtelijke verbeteringen ontworpen in een Kevin Lynch-achtig vocabulaire: Continuïteit / Poorten en Knopen / Tweede lijn betrekken / Groene Dwarsverbindingen. Die ingrepen verenigen de bevindingen uit de antropologische en ruimtelijke studies. Er is uiteindelijk één consequent narratief, dat deels wordt verteld aan de hand van tweeluikjes: impressies worden stevast vergezeld door een tekstuele inkleuring – of omgekeerd. Soenen legt uit dat een consequente verbinding tussen (gedetailleerde) beelden en (grottere) thema’s uit de antropologische studie belangrijk is voor een verhaal dat tot leven komt en waar buurtbewoners zichzelf en hun inbreng in kunnen herkennen: ‘in ieder klein verhaal zit ook het grote verhaal kloppend in.’ Om deze verbindingen te kunnen leggen gaat het gepresenteerde voorstel op een aantal sleutelplekken in tekst en beeld de diepte in: ‘ik schrijf het kleine verhaal en 51N4E maakt de tekeningen,’ legt Soenen uit. Het onderzoek heeft, onder andere door de extra uitgevoerde studies, veel (waardevolle) massa.

Een redenering, geen vastgelegd ontwerp

Dat betekent niet dat *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland* veel definitieve uitspraken of tot in detail uitgewerkte ingrepen bevat. Integendeel: de uitstapen naar het ‘kleine ontmoeten’ op de schaal van stoep, park of kruispunt zijn verwerkt in schetsen die eerder een sfeer dan een precieze ruimtelijke configuratie communiceren. Voor die openheid is bewust gekozen: op deze manier ontstaat er ruimte voor participatief ontwerpen, bijvoorbeeld door bepaalde oplossingen samen met buurtbewoners fysiek te testen. 51N4E Acte gebruikt, in *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland* maar ook in andere projecten, graag de

metafoor van *stedelijk interieur* voor de inrichting van ‘laagdrempelige maar wel gelaagde’ ontmoetingsplekken, en in een interieur moet je eerst samen met de meubels schuiven voordat alles op de juiste plaats staat. Daarnaast ontstaat er door niet té precies te worden ruimte voor een toekomst waarin er ongetwijfeld nog heel erg veel gaat veranderen. ‘Het is duidelijk dat een heleboel van de huidige parameters [waarop het ontwerpend onderzoek is gebaseerd] zullen veranderen in de toekomst,’ legt de Bruyn uit, ‘dus we tonen eerder een redenering dan een vastgelegd ontwerp.’ Het ontwerpend onderzoek moet, volgens de Bruyn en Schoonen voornamelijk worden gezien als ‘een duwtje de goede richting in.’ Het einddocument doet ook al een aanzet voor een vervolg: in ‘sociaal-ruimtelijke testvelden’ worden nieuwe samenwerkingen getest, bijvoorbeeld met buurtbewoners, om de stedelijke interieurs tot leven te wekken.

Niet alles laten zien

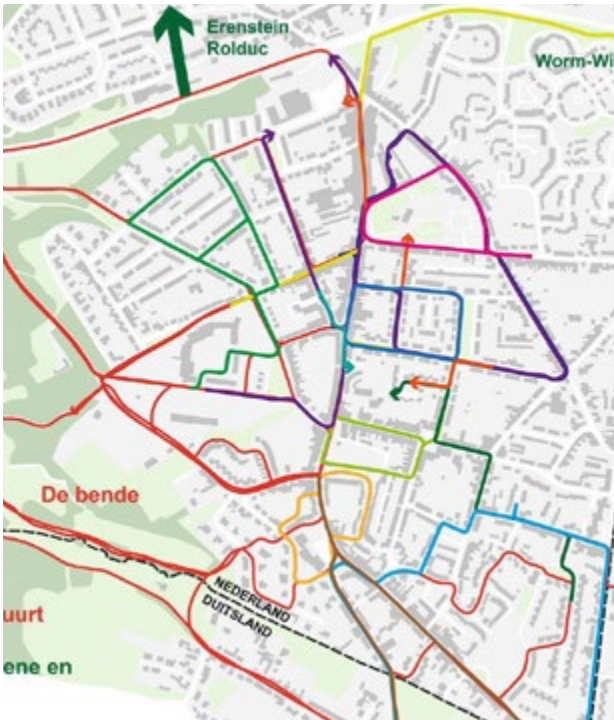
Dat het voorstel de toekomst niet met grote precisie verbeeldt betekent niet dat er niet met grote precisie over het verbeelde is nagedacht. Om de haalbaarheid van de inrichting van een aantal sleutelplekken te onderzoeken *moest* er soms tot in detail worden ontworpen en getekend: rijwegen, parkeerplaatsen, stoepbreedten en andere ruimtelijke elementen vragen nou eenmaal om bepaalde minimale afmetingen om te kunnen functioneren. Om dit te toetsen werden gedetailleerde plattegronden, doorsneden en 3D-modellen gemaakt, als bewijsmateriaal voor de gemaakte schetsen. Om te voorkomen dat het project een vastomlijnd toekomstbeeld impliceert is echter niet al het materiaal opgenomen in de einddocumentatie: 51N4E Acte heeft ‘intern plannen getekend die we niet hebben getoond, om daar principes uit te halen.’

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

De wijken Bleijerheide en Nuland leden de afgelopen jaren onder bijzonder slechte publiciteit: voortdurende berichtgeving over sociale problemen en uitzichtloosheid overstemde positieve geluiden en smoorde iedere poging tot verbetering. Toch is er wel degelijk een positieve dynamiek: in en om de wijken zijn, soms in de luwte en soms ook niet, al een tijdje hoopgevende tekenen van verbetering te zien. Binnen BuurtSaam zijn belangrijke stappen voorwaarts gezet: er is een rijk en genuanceerd narratief gemaakt, er werd aangehaakt op bestaande kwaliteiten, en er werd bovenal ontworpen aan een gezondere en hechtere gemeenschap. In dit geval is een inspirerend en met een gedegen analyse onderbouwd voorstel de juiste bijdrage aan een debat – vooral omdat er werd begonnen met luisteren naar buurtbewoners in alle soorten en maten en er steeds is gezocht naar verbindingen tussen het sociale en het ruimtelijke domein.

Wandelroutes door de buurt.

Een verankerd toekomstperspectief

Soms leidt ontwerpend onderzoek tot radicale uitspraken die vooral tegen de borst stuiten, of tot voorstellen die nooit zullen worden gerealiseerd omdat ze veel te ingewikkeld zijn. Buurtsaam Bleijerheide-Nuland kiest voor een andere strategie: er wordt een vol- en geloofwaardig toekomstperspectief gepresenteerd, compleet met een serie van reëel voor te stellen ingrepen. Daarin schuilt een enorme verleiding: het is moeilijk voorstelbaar dat veel mensen tegen de gepresenteerde uitkomsten van dit ontwerpend onderzoek zullen zijn. Een belangrijke reden hiervoor ligt in de goede basis van het project: de antropologische studie en de consequente vertaling daarvan bieden een waardevolle verankering. ‘Een antropologisch verhaal,’ zo zegt Ruth Soenen, ‘is heel gemakkelijk terug te brengen naar de bewoners.’ Ze vertelt uitgebreid over de aanpak in Bleijerheide en Nuland: het ontwerpteam heeft zich ‘ondergedompeld in de natuurlijke habitat van mensen’ om ‘de temperatuur in de wijk te meten.’ Het is hierbij gelukt om een bredere groep buurtbewoners te spreken dan in eerdere onderzoeken, waardoor een breed spectrum aan bewonersprofielen in de studie terug te vinden is.

De sterke verankering in een antropologische studie is waarschijnlijk de grootste kwaliteit van *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland*. Dat gaat niet alleen over de uitgebreide bevraging van de buurt, maar óók over de manier waarop de bevindingen zijn vertaald in bruikbare concepten. ‘Om data juist te interpreteren,’ zegt Soenen, ‘heb je een antropoloog nodig.’ Maar daarmee is er nog geen ruimtelijk ontwerp: ook de manier waarop het sociale verhaal is vertaald in ruimtelijk ontwerp dat daar zeer precies op aansluit – ‘door antropologisch onderzoek kunnen ontwerp-skills beter landen bij de mensen’ – is zonder meer voorbeeldstellend.

Een hete brij en inspirerend opdrachtgeverschap

Aan de gekozen subtiele en positieve benadering kleeft misschien ook een nadeel: de voorgestelde ingrepen blijven tamelijk algemeen en draaien om de hete brij van ontwikkellogica, financiële (on)mogelijkheden en tegengestelde belangen heen. Dat is in zekere zin onvermijdelijk, maar het maakt de toekomstbeelden, die vrijblijvend maar daarom niet minder ambitieus zijn, minder realistisch dan ze wellicht lijken. En zoals in iedere ontwerpend onderzoek maakt de strategie van beginnen-met-kleine-stapjes het traject op de langere termijn kwetsbaar: *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland* stelt terecht een serieuze ruimtelijke strategie op de schaal van de

volledige wijk voor, maar het voorstel loopt gevaar om in kleine gebaren te stranden. Maar: het ontwerpend onderzoek biedt, naast een duwtje in de juiste richting, ook een flinke stok om mee in de hete brij te roeren – en je weet nooit wat er dan kan gebeuren. Daarnaast kan het project leunen op serieuze ruggensteun, vooral van projectleiders van de gemeente Kerkrade. Die steun is een zegen, want uiteindelijk moet de gemeente de uitgestippelde lijnen volgen. Soenen onderschrijft de belangrijke rol die ze spelen: ‘het geluk is dat Bart en Annet doeners zijn en ervoor gaan.’

BuurtSaam in bredere zin

Als onderdeel van Buurtsaam draagt dit ontwerpend onderzoek niet alleen bij aan de zorgzame leefomgeving in twee buurten in Kerkrade, maar ook aan kennisvorming rondom ontwerpen aan gezonde en sociale buurten in bredere zin. Dat het in dit geval gaat om een Belgisch ontwerpteam met veel ervaring op zowel het gebied van antropologisch onderzoek als ruimtelijk ontwerp is in dit perspectief extra waardevol: *BuurtSaam: Bleijerheide en Nuland* introduceert

kennis van buiten in het Nederlandse discours. Het is wellicht nog te vroeg om te kunnen zien in welke mate de bevindingen uit het traject Buurtsaam de vakgemeenschap zullen bereiken en beïnvloeden, maar dat er waardevolle lessen te leren zijn uit deze studie staat in ieder geval vast – hoe uniek, en in sommige aspecten zelfs bijna on-Nederlands, de situatie en de vraagstukken in Bleijerheide en Nuland ook mogen zijn.

De voorgestelde concepten en inrichtingsprincipes

Ruimte voor Rechtvaardigheid: de Wachtkamer

Ontwerpteam
Studio Antidote
De Toekomstfabriek

Locatie
AZC Bleskensgraaf

Opdrachtgever
Stimuleringsfonds
Creatieve Industrie

Periode
Augustus 2023 - Nu

Het team achter *De Wachtkamer* onderzocht de leefomstandigheden van mensen die wachten op de verwerking van hun asielaanvraag, en ontwikkelden op basis van die verkenning een modulairstapelbedsysteem. Deze meubels bieden bewoners een klein beetje privacy en leefcomfort in een omgeving waarin alleen zijn eigenlijk onmogelijk is. Het project adresseert een grote en complexe uitdaging door het kleinst mogelijke schaalniveau op te zoeken: op deze manier kan de leefkwaliteit in opvanglocaties al op de korte termijn verbeterd worden.

Het ontwerpteam werkte samen met ontwerpers die zelf in opvanglocaties woonden. Vanuit hun ervaringen vormt het project, dat onderdeel was van het traject *Ruimte voor Rechtvaardigheid*, een beklijvend statement over menswaardigheid, over grote impact op een klein schaalniveau, en over de rol en de positie van de ontwerper binnen complexe ethische vraagstukken.

Documentatie

Typering

Strategie, prototype, statement

Schaalniveau

Gebouw, leefomgeving (r: 0,3-3 km)

Planhorizon

Dichtbij (0-10 jaar)

Doel

Het doel van het project is meerledig: het tracht a) ‘privacy en menswaardige leefomstandigheden voor vluchtelingen’ te realiseren in opvanglocaties voor mensen die asiel aanvragen in Nederland, b) de problematiek rondom huisvesting voor asielzoekers in bredere zin als ruimtelijk vraagstuk te adresseren, en c) een bijdrage te leveren aan onderzoek naar de relatie tussen ruimte(lijk ontwerp) en rechtvaardigheid, en naar ontwerper vanuit een ethisch of ideologisch kader.

Dit laatste doel komt voort uit de doelstellingen van het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid, waarvan *De Wachtkamer* onderdeel was. Die oproep heeft als doel om de begrippen rechtvaardigheid en inclusie als onderdeel van (het instrumentarium van) ruimtelijk ontwerp te concretiseren. ‘In het proces van transformatie van onze buurten, wijken, dorpen, steden en regio’s leiden vooral de koppeling van belangen en opvattingen en de combinatie van verschillende perspectieven op rechtvaardigheid en inclusie tot nieuwe kennis, inzichten en kansen.’

Beoogd effect

De Wachtkamer beoogt een kort en krachtig geformuleerd effect: ‘(h)et project richt zich op verbeteringen binnen de geldende opvangnormen van het COA’. (Centraal Orgaan opvang asielzoekers).

Positionering

Omdat het zich richt op opvangplekken voor asielzoekers is *De Wachtkamer* hoe dan ook een uitgesproken politiek project: het onderwerp *an sich* maakt van *De Wachtkamer* een statement over (recht op) menswaardigheid. Het project bekritiseert falend beleid ten aanzien van de opvang van mensen die in Nederland asiel aanvragen. Toch is de inhoud van

het project niet expliciet politiek van aard is: in feite is het een ‘normaal’ ontwerpend onderzoek waarbij, met steun van specifieke partners en samen met ervaringsdeskundigen, wordt gezocht manieren waarop ontwerp de leefomgeving van een specifieke groep mensen kan verbeteren. Het onderzoek bevat geen uitgesproken activistische of provocatieve elementen: het blijft expliciet binnen de mogelijkheden die ‘geldende opvangnormen’ bieden, en richt zich op de ‘19.000 statushouders in opvanglocaties die nog niet kunnen doorstromen naar een permanente woning’, in plaats van op asielopvang in het algemeen. Het ontwerpteam positioneert zich daarmee, mede vanuit de wens om tastbare resultaten te boeken binnen de beperkte scope van het project, met enige voorzichtigheid binnen het politieke vraagstuk van opvang voor asielzoekers.

De Wachtkamer onderscheidt zich in schaal en in de vorm van het belangrijkste eindproduct van andere ontwerpend onderzoeken in deze bundel. De schaal van de opvanglocatie, en zeker die van het meubelstuk, contrasteert scherp met de schaal van de buurt, de regio, de provincie of zelfs het land waarop de meeste andere ontwerpend onderzoeken in dit werkboek zich richten.

Methode(n)

De Wachtkamer is de gezamenlijke voortzetting van een langdurige, afzonderlijke betrokkenheid bij asielopvang van ontwerpers Anneloes de Koff en Nanne Wytze Brouwer. Binnen het kader van het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid werd stapsgewijs toegewerkt naar een ontwerp(opgave) vanuit 1) een verkennende analyse, 2) een zoektocht naar een effectieve coalitie en 3) een locatie voor een pilotproject. Tijdens het proces is gesproken en samengewerkt met een verscheidenheid aan (ervarings)deskundigen en vertegenwoordigers van belangrijke stakeholders. De volgende stappen zijn doorlopen:

1. Gesprekken met ervaringsdeskundigen
 - Identificatie van gemene delers aan

de hand van fotomateriaal en gesprekskaartjes

2. Gesprekken met (wetenschappelijke) experts/stakeholders
 - Woningcorporaties
 - Omgevingspsycholoog
 - Docent asiel- en migratierecht
 - Stichting Vluchtelingenwerk
 - Experts sociaal beheer
 - Een economisch instituut
 - Een gebiedsmakelaar van de gemeente
 - Leegstandsbeheer

3. Gezamenlijke designworkshops

4. Werven van coalitiepartners

5. Formuleren van de ontwerpogave

Het vinden van coalitiepartners, en een locatie voor een pilotproject waren belangrijke stappen, die de eindresultaten van *De Wachtkamer* mede hebben vormgegeven.

Bereikte resultaat

Het meest directe resultaat van dit project is bijzonder tastbaar: er zijn 30 stapelbedden in een opvanglocatie voor asielzoekers in Bleskensgraaf geplaatst. Deze stapelbedden passen binnen de richtlijnen voor opvanglocaties en zijn op zeer korte termijn en op grote schaal produceerbaar. Daarnaast werd het project tentoongesteld op de Dutch Design Week.

Naast de stapelbedden is ook de verslaglegging van het vooronderzoek een belangrijk resultaat: de brochure waarin het project, inclusief fotomateriaal van de leefomstandigheden in opvanglocaties, wordt gepresenteerd schetst een even menselijk als confronterend beeld van een situatie die normaliter grotendeels verborgen blijft. *De Wachtkamer* biedt in fysieke zin een bescheiden verbetering, maar vormt ook een indringende oproep om te werken richting meer significante en meer structurele verbeteringen in de leefsituatie van mensen die in Nederland asiel aanvragen.

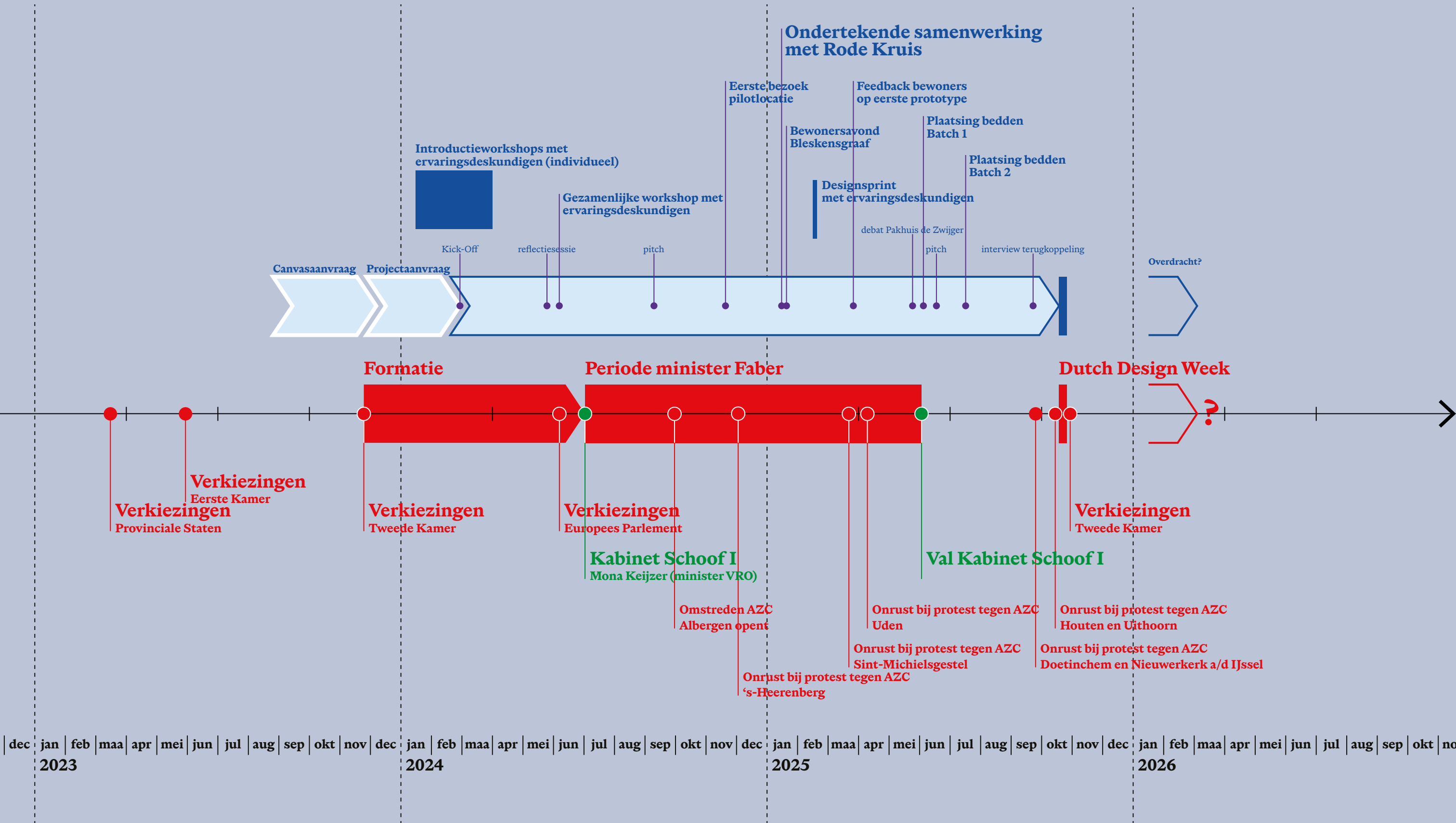
Doorwerking

De Wachtkamer laat ons achter met een nieuwe uitdaging – de grootschalige fabricage en implementatie van het ontwikkelde meubel. Dat is een opgave die de expertise, en ook de ambities, van het huidige ontwerp-team ontstijgt: de financiering, productie, logistiek, beleidsmatige inbedding en organisatorische uitdagingen van opschaling vragen om specialistische kennis. Voor de doorwerking van *De Wachtkamer*, al dan niet onder de vleugels van het Rode Kruis, staan dan ook nieuwe teamleden aan de lat; op het moment van schrijven is nog niet duidelijk welke vorm een vervolg zal krijgen.

Met deelname aan de Dutch Design Week en de lancering van een website deelt het ontwerpteam de bevindingen uit *De Wachtkamer* met een zo breed mogelijk publiek. Ook roept het team andere opvanglocaties op tot samenwerken rondom de volgende diensten:

- Opstellen van een ruimtelijk en sociaal verbeterplan in co-creatie met bewoners
- Vertaling naar concrete aanpassingen aan bestaande opvanglocaties
- Ontwerpen van nieuwe opvanglocaties
- Leveren privacy vriendelijk meubilair

Tijdlijn

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

De Wachtkamer onderzocht de omstandigheden in opvanglocaties voor vluchtelingen en ontwierp verbeteringen op basis van dat onderzoek. Het project bewijst dat ontwerp – ook op bescheiden schaal – niet alleen een directe impact kan hebben, maar ook een onderbelicht thema onder de aandacht van een groot publiek kan brengen. Dat ontwerpkracht tegelijkertijd kan worden ingezet als oplossing voor een vraagstuk én als effectief instrument om een debat te voeden en/of te starten heeft zelfs deels te maken met de schaal waarop gewerkt is. Het proces dat tijdens het ontwerpend onderzoek werd doorlopen illustreert de politieke en bestuurlijke complexiteit van asielopvang. Het bleek bijvoorbeeld niet eenvoudig om geschikte partners binnen én buiten de overheid te vinden, en het ontwerpteam moest op een aantal momenten voorzichtig omspringen met gevoeligheden die het project konden frustreren.

De Wachtkamer deed ontwerpend onderzoek naar de omstandigheden in opvanglocaties in heel Nederland, maar werkte uiteindelijk samen met een locatie in Bleskensgraaf.

Ontwerpend onderzoek pur sang

In zekere zin is dit project het meest heldere bewijs van alle onderzochte projecten uit deze bundel, van de kracht van ontwerpend denken voor het aanpakken van maatschappelijke vraagstukken rondom zorgzame leefomgevingen. Het gehele project is een zoektocht naar een manier waarop ontwerpers en ontwerpkracht kunnen worden ingezet voor het verbeteren van een sociaal vraagstuk: in dit geval de omstandigheden van asielzoekers. De zoektocht begon bij het begin: er was nog niet eens een helder afgebakende vraag, alleen een verlangen om ontwerpmatig bij te dragen aan dit vraagstuk. De twee ontwerpers, Anneloes de Koff en Nanne Wytze Brouwer, waren allebei tien jaar geleden afgestudeerd op het thema van vluchtelingenhuisvesting en inmiddels werkzaam als ontwerpers. Toen de open oproep van het Stimuleringsfonds zich aandeede, werd de kapstok geboden om verder te werken aan dit thema, vanuit de ambitie om de leefomstandigheden van vluchtelingen te verbeteren. De ontwerpers schreven zich in voor de open oproep, zonder precies te weten wat het betekende. Het leidde tot een lang en veelvormig proces dat begon bij het onderzoeken wat het beste vraagstuk zou zijn om ruimtelijk te beantwoorden.

De cirkel van expose – propose – politicize

We kunnen daarom niet stellen dat project de Wachtkamer een lineair proces van expose-propose-politicize volgde: het project startte immers juist vanuit debat en kritische stellingname (Politicize) over de slechte leefomstandigheden in AZC's en de ambitie die te verbeteren. Een eerste element van deze ambitie is van praktisch-ruimtelijke aard: op welke manieren maken ruimtelijke ingrepen een opvanglocatie beter/aangenamer/passender/menswaardiger?

De ontwerpers smeedden een coalitie van verschillende betrokkenen en bewoners van AZC's die zelf ook ontwerper waren. Zo gingen ze aan de slag met het identificeren van het ruimtelijke vraagstuk dat de grootste impact zou hebben: dat was privacy. Het hebben van privacy heeft heel veel effect, zowel fysiek als mentaal. Dat alles komt tot uiting in de slaapkamer.

Het zichtbaar maken van wat de opgave is behoeft in dit geval bijna geen uitleg: één foto vertelt voldoende over de mensonterende woonsituatie in AZC's.

Toen volgde een periode van Expose: het inzichtelijk maken wat de huidige omstandigheden zijn en de urgentie daarvan duiden. De fotoserie spreekt voor zich: de stapelbedden waar mensen soms jarenlang in slapen bieden geen enkele mogelijkheid tot terugtrekken. In de noodopvang zijn de leefomstandigheden heel slecht en geldt bovendien geen Bouwbesluit: 12 mensen slapen samen op een kamer en de luchtkwaliteit is beroerd omdat er geen ventilatie is. Dat geeft enorm veel stress en geen enkele mogelijkheid om tot zichzelf te komen, te studeren, de taal te leren of alleen al voldoende nachtrust te krijgen. Vanuit politicize-expose volgde vervolgens Propose. En dat leidde tot de vraag: kunnen er binnen de grenzen van dit project, ondanks de grote complexiteit van het thema, al fysieke resultaten worden behaald? Want de ontwerpers wilden voorkomen dat ze een mooi document zouden maken dat in een la zou belanden. Het werd gezamenlijk met de coalitie van ontwerpers besloten dat het belangrijkste thema van het ontwerpend onderzoek zou worden: het verbeteren van de slaapkamer. Daarmee was aangetoond dat een belang-

rijk onderdeel van het ontwerpend onderzoek bestond uit het definiëren van het vraagstuk zelf.

De rol van ontwerp

Dat lange voortraject om vanuit een maatschappelijke ambitie te komen tot een concreet ruimtelijk vraagstuk, zou je op zichzelf een projectoverstijgende ambitie kunnen noemen: *De Wachtkamer* wil aantonen dat ontwerpers ook (of juist!) een belangrijk verschil kunnen maken binnen complexe maatschappelijke opgaven. Het gekozen onderwerp geeft het project onherroepelijk een politieke lading: het onderzoek omvat een bijzonder kritische reflectie op het feit dat het al geruime tijd niet lukt om iedereen die in Nederland arriveert op een waardige – laat staan gastvrije – manier welkom te heten. Die zoektocht is nog niet afgerond: de wens is om het ontwikkelde prototype in grote schaal te (laten) fabriceren en te distribueren naar opvanglocaties in heel Nederland.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

De Wachtkamer zocht en vond de schaal die paste bij de doelstellingen van het project. Met een modulaire (slaap)meubel wordt een ingreep ontwikkeld die vluchtelingen privacy biedt en die relatief eenvoudig kan worden geïmplementeerd in opvanglocaties in heel Nederland. Tegelijkertijd vormt het ontworpen object het perfecte vehikel om een verhaal dat moeilijk te vertellen is mee te introduceren op plekken waar nieuwe toehoorders – en wellicht ook waardevolle toekomstige coalitiepartners – te vinden zijn.

Tijdens het ontwerpend onderzoek werd gesproken met betrokkenen en ervaringsdeskundigen met zeer diverse achtergronden. Ook werden er workshops gehouden met ontwerpers die zelf in opvanglocaties hebben gewoond. Deze strategie van onderzoek en ontwerp verdient navolging: niet alleen de resultaten van het project maar ook lessen uit het doorlopen proces kunnen binnen andere opgaven, en voor andere ontwerpteams, van waarde zijn.

In een brede coalitie van ontwerpers (vaak zelf oud-bewoners van AZC's) werd het project met de meeste impact benoemd: de slaapkamer.

Op zoek naar partners

Vanzelfsprekend waren de ontwerpers zich ervan bewust dat ze opereerden in een politiek en maatschappelijk zeer gevoelige context. Gedurende het hele project waren er protesten rondom AZC's en gedurende vrijwel het hele project was minister Marjolein Faber aan de macht. Het project was natuurlijk politiek en maatschappelijk ingegeven vanaf het begin, maar tegelijkertijd hadden de ontwerpers niet verwacht om ook in praktische zin zoveel moeite te hebben om het ontwerp voor het stapelbed verder te brengen. Het bleek dat het COA (de uitvoeringsinstantie van de asielopvang) totaal niet zat te wachten op het stapelbed en niet in staat bleek een samenwerkingspartner te zijn voor dit project. Pas toen het Rode Kruis werd aangehaakt, een organisatie die handelt vanuit ideologie in plaats van een uitvoeringsdoelstellingen, kreeg het project vleugels. Toen werd het Rode Kruis de onderhandelende partij en lukte het om voor de gemeente Molenlanden en het COA de 30 bedden te produceren.

Productie van de houten bedden.

Bedden

De stapelbedden bieden een alternatief voor de ijzeren bedden die normaal gesproken in AZC's staan, 6 op een kamer. Het zijn houten bedden, afgescheiden met gordijntjes zodat je je even kunt terugtrekken. Er is een afsluitbaar kastje waar je bijvoorbeeld je paspoort veilig kunt leggen, zonder dat je het permanent onder je kussen hoeft te bewaken. Er is een plankje voor persoonlijke eigendommen en een kapstok om fatsoenlijk wat kleding aan te hangen. En bovenal: het ziet er aantrekkelijk en prettig uit. Natuurlijk kun je stellen dat ook dit stapelbed nog lang niet voldoende is om geheel tot rust te komen op een kamer met 12 mensen, maar het is een gigantische verbetering binnen de bestaande mogelijkheden van de huidige asielopvang. Ieder bed kost 500 euro per persoon méér dan er nu wordt uitgegeven. Afgezet tegen de extra kosten voor beveiliging en psychische zorg die de stressvolle situaties in de slaapkamers nu opleveren, én de extra kosten die het steeds weer optuigen van (zogenamd) tijdelijke noodopvang met zich meebrengen, is dit niet alleen om humaan niveau maar ook op financieel niveau een enorme verbetering.

Concrete toepassing

Met een kleiner gebaar kunnen de ontwerpers iets zeggen over een groter en zeer ingewikkeld maatschappelijk onderwerp. Het schaalniveau maakt het mogelijk om de resultaten 1:1 fysiek uit te voeren: in plaats van een geprint document met al dan niet uitgesproken conclusies – een inspiratiedossier, bouwstenen, een startpakket, of een lijst met aanbevelingen of suggesties – presenteert *De Wachtkamer* zich middels een uitgewerkte en gefabriceerde serie stapelbedden. Het is daarmee een van de weinige ontwerpend onderzoeken waar de fysieke toetsing en implementatie van de bevindingen onderdeel is van het project zelf. Een prototype van het bed is inmiddels op een aantal plaatsen tentoon is gesteld, onder andere op de Dutch Design Week 2025, en daarmee is

De Wachtkamer onderdeel van het actieve discours rondom (product)design, en zorgzame leefomgevingen.

Vervolg: massaproductie

Met de ontwikkeling en de kleinschalige productie van het stapelbed eindigt *De Wachtkamer* waar wellicht ook de rol van de ontwerper binnen dit specifieke traject is uitgespeeld. Er is, na een gedegen en gezamenlijke analyse van zowel de doelgroep als de (on)mogelijkheden binnen de ruimtelijke werkelijkheid en het landschap van beleid en budget, een prototype voor een meubel ontwikkeld dat beantwoordt aan de doelstellingen, en dat bovendien klaar is voor massaproductie. Dat veronderstelt dat een andere partij zich eigenaar van het vraagstuk gaat voelen: een vragende partij die geen 30, maar 30.000 bedden wil, een producerende partij die dat op grote schaal kan maken, zodat kosten laag blijven. In welke hoedanigheid het ontwerpteam betrokken zal blijven bij de opschalingsoefening, en óf ze nog wel een rol van betekenis kan of wil spelen, is nog niet helemaal duidelijk: het is nu deels aan anderen om het stokje over te nemen.

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

De Wachtkamer is ontegenzeggelijk onderdeel van een relevant (politiek en) maatschappelijk debat: bijna elk onderdeel van dit project kan, gezien het gekozen thema, als een ethisch of politiek statement worden beschouwd. Het onder de aandacht brengen van het vraagstuk rondom asielopvang, en vooral het gebrek aan een menswaardige leefomgeving voor asielzoekers, is een hoofddoel van het project – en daarin is het ontwerpteam zonder meer geslaagd.

Dat het vraagstuk van asielopvang gedurende de looptijd van het project zowel de politiek en het nieuws als de gemeenschappen rondom bestaande en geplande opvanglocaties domineerde benadrukte de waarde van het project, maar maakte het uitvoeren ervan ook lastig. Zo bleek samenwerken met overheidsinstanties complex of zelfs onmogelijk, en zorgde het negatieve klimaat rondom asielopvang voor de vrees dat het project ongewild, en op de verkeerde manier, onderdeel zou worden van een negatieve politieke polemiek.

Presentatie op de dag van de Migratie 2025.

Politiek vanaf het begin

Dat juist deze doelgroep in politieke zin het minst ‘gevoelig’ ligt kan erop wijzen dat deze keuze werd ingegeven door zorgen over de haalbaarheid van het onderzoek. Die zorgen lijken terecht: niet alle beoogde samenwerkingspartners reageerden enthousiast op het project, ondanks dat de doelstellingen van de benaderde partijen ogenschijnlijk overeenkwamen met die van de ontwerpers. Uiteindelijk werd er met het Rode Kruis een partner gevonden wiens beginselen en expliciete politieke onafhankelijkheid samenwerking mogelijk maakte. Door die partner verschuift de positie van *De Wachtkamer* in het politieke landschap: dat het Rode Kruis niet een overheidsinstantie is, maar een onafhankelijke hulpverleningsorganisatie, is veelzeggend.

Los van beleidsmatige koudwatervrees, die de inbedding van het project bemoeilijkte, speelden er ook andere politieke aspecten een actieve rol. De ontwerpers geven aan dat er enige angst was dat *De Wachtkamer* zou worden meegesleurd in het heftige en sterk gepolariseerde debat rondom asielopvang. Dat debat onttaarde tijdens het ontwerptraject regelmatig in gewelddadige demonstraties en bedreigingen aan het adres van bestuurders en politici.

Effectieve communicatie

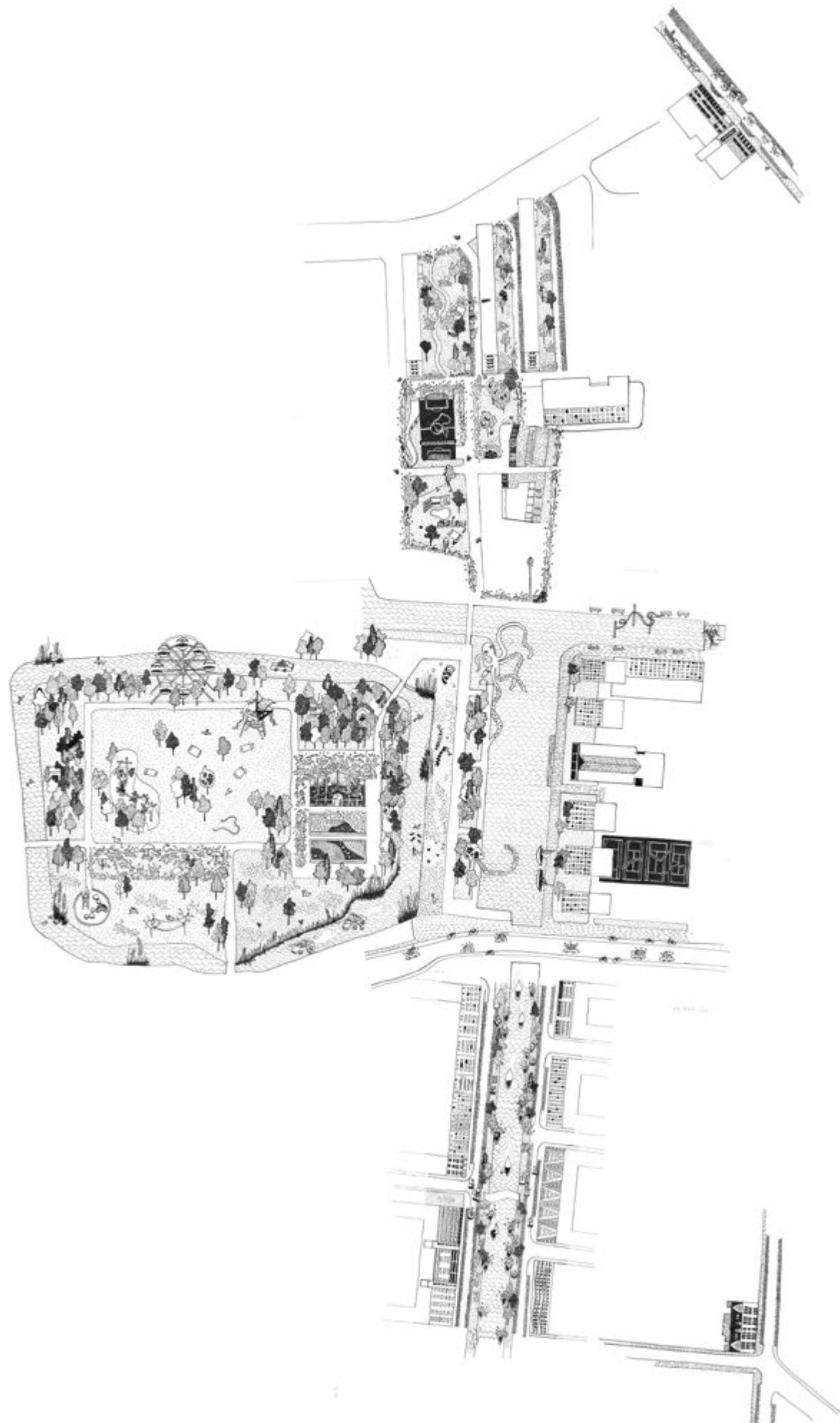
Het is belangrijk om op te merken dat het publiek – andere ontwerpers, beleidsmakers, bij het thema betrokken partijen, al dan niet bezorgde burgers, academici, politici – zélf (politieke) betekenissen en narratieven kan toewijzen aan een ontwerpend onderzoek. Door het gepresenteerde op een bepaalde manier te interpreteren, of resultaten in een bepaalde context te delen, verandert de boodschap die met een onderzoek kan worden verteld. Juist omdat *De Wachtkamer* zich positioneert binnen een bijzonder beladen en politiek gevoelig debat zijn zowel de intenties als de resultaten zorgvuldig en met enige voorzichtigheid geformuleerd, gedeeltelijk om verkeerde interpretaties en ongewilde (politieke) effecten te voorkomen. Terughoudendheid lijkt in dit geval een belangrijke voorwaarde voor een maximaal en positief effect.

Een gesprek over de manieren waarop dat het beste kan gebeuren vinden ongetwijfeld al plaats rondom het prototype, dat als (design)object de problematiek de wereld van tentoonstellingen rondom kunst en design binnenloodst. Het is een goed voorbeeld van de manier waarop niet alleen het resultaat zelf, maar ook de vorm en de presentatie daarvan, een grote rol

spelen bij de (effectieve) communicatie van de resultaten van een ontwerpend onderzoek. En het is een ontzettend inspirerend voorbeeld van hoe een maatschappelijke vraagstelling via gedegen ontwerpend onderzoek kan leiden tot een excellent ontwerp met direct concrete toepassingsmogelijkheden.

Presentatie tijdens Dutch Design Week 2025.

Ruimte voor Rechtvaardigheid: Dat is niet eerlijk!

Ontwerpteam
studio dmau

Partners
Ilona van Sante
Yan Zhang
Özlemnur Ataol
Gerben Hellemans
Krajicek Foundation

Opdrachtgever
Stimuleringsfonds
Creatieve Industrie

Locatie
Omgeving Erasmuspark,
Amsterdam-West

Periode
Januari 2024 - Nu

Binnen het project *Dat is niet eerlijk!* werden, voor én met meisjes van 8 tot 10 jaar oud, ruimtelijke ingrepen ontwikkeld waarmee de buitenruimte in een wijk in Amsterdam-West kan worden aangepast aan de wensen van een specifieke en vaak ongehoorde doelgroep. Middels creatieve oefeningen, verdeeld over twee series workshops, deelden de deelnemers hun ideeën over hun omgeving en werkten ze, samen met ontwerpers en experts in participatie en kindvriendelijke steden, aan een aantal ontwerpvoorstellen. Die ingrepen vormen de belangrijkste ingrediënten van een kaart waarop een buurt staat afgebeeld die óók voor jonge meisjes prettig, veilig en verwelkomend is. Dat een aantal ideeën kon worden doorontwikkeld en uitgevoerd onderschrijft het succes van de aanpak en de waarde van ontwerpen met kinderen. *Dat is niet eerlijk!* werd uitgevoerd binnen het kader van het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Documentatie

Typering Strategie, participatie	
Schaalniveau Gebouw, leefomgeving (r: 0,3-3 km)	
Planhorizon Dichtbij (03-10 jaar)	
Doel In het ontwerpend onderzoek Dat is niet eerlijk! worden methoden ontwikkeld waarmee jonge kinderen kunnen worden betrokken bij het vormgeven van hun leefomgeving. ‘(H)hoofddoel is om bestaande structuren in te zetten om kinderen de kans te geven hun stedelijke omgeving vorm te geven.’ Het project is gestructureerd aan de hand van een viertal ondergeschikte doelen:	keld die ook op andere plekken inzetbaar is. Het beoogde effect is daarmee a) het verbeteren van de leefomgeving van een specifieke groep meisjes in Amsterdam West en b) het ontwikkelen van een methode voor participatief ontwerp waarmee de ideeën en wensen van jonge kinderen onderdeel van het gesprek rondom (het ontwerpen van) de leefomgeving worden.
– De mening van kinderen meene- men in bestaande participatieve budgetten en processen in de buurt – Een participatief ontwerpproces ontwikkelen n een reeks workshops – Kijken naar uitdagingen en kansen bij het stimuleren van informeel spelen en het vergroten van de deelname van meisjes aan stadssporten – De betrokkenheid van kinderen bij stedelijk groen en biodiversiteit vergroten	Positionering Dit ontwerpend onderzoek richt zich nadrukkelijk op het ontwikkelen van nieuwe methoden voor participatie. Dat streven informeerde de samenstel- ling van het uitvoerende team: daarin zitten, naast ontwerpers en een expert op het gebied van kindvriendelijke steden, ook mensen die zijn gespeciali- seerd in participatie en het begeleiden van workshops. Het project onder- scheidt zich van vergelijkbare projec- ten door de unieke groep waarmee wordt geparticipeerd: meisjes tussen 8 en 10 jaar oud. Deze groep wordt normaliter niet direct, en vaak zelfs niet indirect, vertegenwoordigd in gesprekken over de leefomgeving. Hiermee vertaalt het project de ambities van het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid op twee manieren: ten eerste door nieuwe methoden voor participatief ontwerp en co- creatie te ontwikkelen en te toetsen, en ten tweede door ongehoorde doelgroepen een stem te geven in het vormen van hun leefomgeving.
Het traject Ruimte voor Rechtvaardig- heid heeft als doel om de termen rechtvaardigheid en inclusie te concretiseren als onderdeel van het instrumentarium van ruimtelijk ontwerp. ‘In het proces van transfor- matie van onze buurten, wijken, dorpen, steden en regio’s leiden vooral de koppeling van belangen en opvattingen en de combinatie van verschillende perspectieven op rechtvaardigheid en inclusie tot nieuwe kennis, inzichten en kansen.’	Hoewel de workshops in het Neder- lands werden gehouden, wordt <i>Dat is niet Eerlijk!</i> in einddocumenten in het Nederlands en in het Engels gepresen- teerd. Het project bereikt daardoor de internationale vakgemeenschap en geïnteresseerden die het Nederlands niet machtig zijn. Dat is niet gebruike- lijk: slechts één ander onderzoek binnen dit thema wordt in het Engels gepresenteerd, hoewel het bereik van een onderzoek daardoor aanzienlijk wordt vergroot.
Beoogd effect De ontwerpers trachten met dit project aan te tonen dat specifieke ongehoorde doelgroepen middels een op maat gemaakt participatiefontwerp- proces kunnen worden betrokken bij de vormgeving van de leefomgeving. Middels een testcase in Amsterdam West wordt een ontwerpmethode (in de vorm van een lespakket) ontwik-	Methode(n) In Dat is niet eerlijk! wordt, aan de hand van twee series elkaar snel opvolgende workshops (de eerste April 2024-Juni 2024, de tweede April 2025), toegewerkt naar ingrepen

waarmee de leefomgeving meisjes-
vriendelijker kan worden gemaakt. De
methode is zeer precies afgestemd op
de (beschikbaarheid en aandachts-
spanne van de) doelgroep en heeft
geleid tot een succesvol – en leuk! –
ontwerpproces. In een serie oefenin-
gen leerden deelnemers elkaar en hun
(ideeën over hun) stad en buurt
kennen, en maakten ze kennis met
instrumenten waarmee aan die
omgeving kan worden ontworpen.
Alle ideeën zijn vervolgens gebundeld
in een overzichtskaart, waarna een
aantal voorstellen zijn uitgewerkt.

De workshops verkenden ‘problems,
potentials and solutions’:

1. Ontdekken
 - kaarten maken
 - fotowandeling
 - problemen opstellen
2. Experimenteren
 - brainstormen
 - verander de wereld!
3. Ontwerpen
 - prototype ontwikkelen
 - aanvraag voor buurtbudget

In de workshops werden een serie
oefeningen gedaan:

1. *mental maps* maken
2. *Vijfvinger-oefening* en foto’s maken
rondom vijf thema’s:
 - waarden
 - droom
 - hekel
 - verbinding
 - toekomst

De meisjes houden tijdens bijna het
volledige proces letterlijk de pen vast:
de door hen getekende *mind maps* en
kleurrijke potloodtekeningen van de
ontwerpvoorstellen vormen belang-
rijke onderdelen van het eindresul-
taat. De rol van het ontwerpteam was,
naast luisteren naar de deelnemers en
procesbegeleiding, om de resultaten a)
te bundelen in een overzichtskaart
waarin alle bijdragen serieus werden
genomen en b) het selecteren en
uitwerken van de meest beloftevolle
voorstellen.

Het project is op verschillende
manieren deelbaar en inzichtelijk
gemaakt. Zo is er een lespakket
ontwikkeld dat begin 2026 gepubli-
ceerd zal worden. Daarnaast werd het
project al uitgelegd in een einddocu-
ment en in een toegankelijke anima-
tie, waarin zowel de plannen als het
doorlopen proces worden uitgelegd
op een manier die voor geïnteresseer-
den van alle leeftijden begrijpelijk is.
Voor volwassenen werd het project
uiteengezet in een artikel voor het
tijdschrift Forum dat in januari 2026
verschijnt.

Bereikte resultaat
Het meest directe resultaat van het
project ligt binnen de grenzen ervan.
Een aantal van de ontwikkelde
ingrepen zijn fysiek uitgevoerd of
zullen dat nog worden: van het klets-
kleedje werden inmiddels prototypes
vervaardigd, en het Bloemenlint werd
na een succesvolle aanvraag gehono-
reerd met een budget van 15.000 euro
middels het programma West
Begroot.

Dat is niet eerlijk! vormt daarnaast een
overtuigend argument voor het
betrekken van heel specifieke
doelgroepen bij gesprekken over de
leefomgeving. Zowel de nauwkeurige
documentatie van het doorlopen
proces als de resultaten daarvan
bewijzen dat een breed team, waarin
ontwerpers worden gekoppeld aan
experts op het gebied van participatie,
op een waardevolle manier kan
samenwerken met doelgroepen die
niet voor de hand liggen – zelfs als die
doelgroep in eerste instantie niet
(voldoende) in staat lijkt te zijn om
mee te doen aan een ‘volwassen’
participatief proces. Middels een
(bijna afgerond) lespakket kunnen die
lessen ook op andere plekken worden
toegepast.

Tenslotte vormt het ontwerpend
onderzoek een waardevolle bijdrage
aan het traject Ruimte voor Recht-
vaardigheid. Het werken met jonge
meisjes, en de afstand die de ontwer-
pers hebben genomen van de pen,
zijn twee waardevolle toevoegingen
aan de waaier van doelgroepen en
principes die in het traject vertegen-

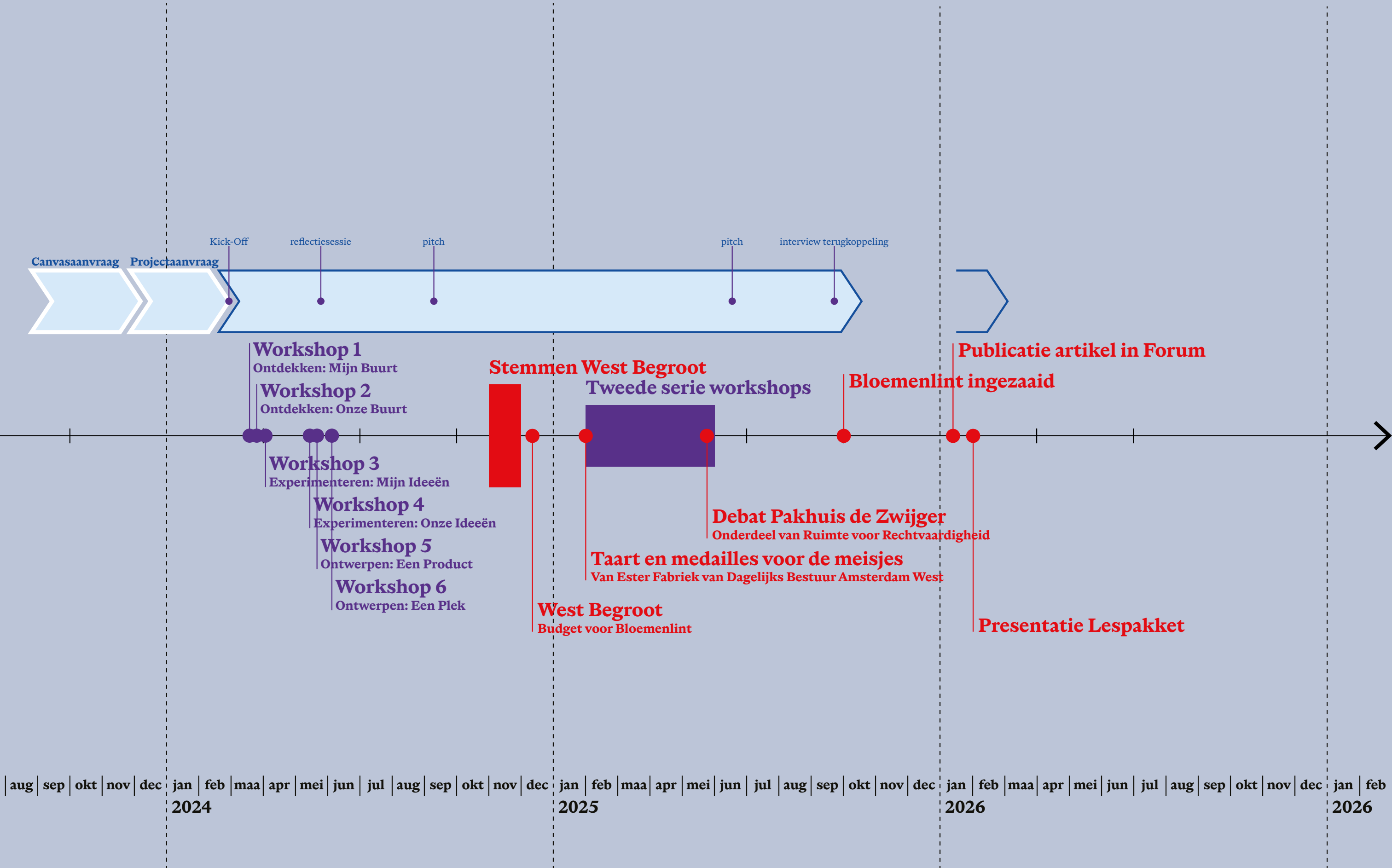
woordigd zijn, en die een brede
reflectie op het rechtvaardig vorm-
geving van de leefomgeving.

Doorwerking
Het is niet heel eenvoudig om te
definiëren waar het ontwerpend
onderzoek eindigt en de doorwerking
begint: het traject Ruimte voor
Rechtvaardigheid kende een open
einde, en een aantal onderdelen van
het ontwerpend onderzoek die daar
onderdeel van uitmaakten zijn op het
moment van schrijven nog niet
volledig afgerond.

Er zijn uiteindelijk 3 ideeën uit de
workshopsessies uitgewerkt: het
Bloemenlint, dat in oktober 2025 na
enige vertraging werd aangeplant, een
dans- en lachspiegel, die in tegenstel-
ling tot het bloemenlint helaas geen
subsidie vanuit West Begroot kreeg,
en een kletskleedje, waarvan eind
2025 een tweede prototype werd
ontwikkeld.

Dat is niet Eerlijk! leidde daarnaast tot
een ontwerpvoorstel buiten de wijk:
een kiosk in het Vermeerpark in Den
Haag. Die kiosk – die *Jij maakt Het!*
heet – werd in samenwerking met
projectpartner Krajicek Foundation
ontwikkeld en (vooralsnog onsucces-
vol) ingediend voor de Open Call
Architectuur & Bouwkunst van het
Cultuurfonds.

Tijdlijn

Reflectie

1 Exposing Het zichtbaar maken van wat de opgave is

Jonge meiden boven 8 jaar vallen in het ontwerp van de leefomgeving binnen én buiten de hekken van de speeltuin tussen wal en schip. Ze zijn de speeltoestellen ontgroeid en kunnen niet echt uit de voeten op plekken, en dan vooral sportplekken, voor oudere kinderen: die zijn vaak bedacht vanuit de wensen van jongens. Toch hebben ook deze buurtbewoners recht op een leefomgeving op maat, en hebben ze heel veel specifieke kennis die kan (en moet!) worden ingezet bij de inrichting van het openbare domein. *Dat is niet Eerlijk!* ontwierp met een tiental jonge meisjes aan verbeteringen voor de buitenruimte, en bewees *en passant* de waarde van ontwerpen voor, en vooral mét, groepen stadsbewoners waar normaliter nauwelijks rekening mee wordt gehouden. De juiste aanpak begint, zo lijkt het, een nieuwe ontwerphouding: luisteren, faciliteren, en samen de pen kunnen vasthouden zijn in dit geval essentiële vaardigheden.

Dat is niet Eerlijk! ontwikkelde, met en voor jonge meisjes uit de buurt, een serie ruimtelijke ingrepen in de Erasmusparkbuurt in Amsterdam-West

Een absolute voorwaarde voor een zorgzame leefomgeving is inclusiviteit: ons openbare domein moet toegankelijk en verwelkomend zijn voor iedereen die daar, binnen de grenzen van de wet en/of wat rechtvaardig is, gebruik van wil maken. Dat is geen eenvoudige opgave: om aan ieders wensen en eisen te voldoen moet het openbare domein aan een enorme hoeveelheid factoren voldoen. Daar komt nog bij dat het inventariseren van die factoren wordt bemoeilijkt door een hoeveel *unknown unknowns*: er zijn groepen mensen waarvan we niet beseffen dat hun stem niet wordt gehoord in het debat over de (vorm van de) leefomgeving. Als onderdeel van het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid, waarin onder andere naar manieren is gezocht om die stemmen onderdeel van de ontwerp-opgave te maken, ontwikkelde het ontwerpend onderzoek *Dat is niet Eerlijk!* een methode waarmee kan worden ontworpen met één zo'n groep: meisjes tussen de 8 en 10. Het resultaat van dat onderzoek is tweeledig: niet alleen werd de stem van een nieuwe groep buurtbewoners versterkt, maar die stem werd ook nog eens vertaald in een serie ruimtelijke ingrepen. Het belangrijkste element van het proces was, volgens stedenbouwkundige Daryl Mulvihill van studio dmau, 'luisteren naar kinderen, en niet alleen binnen de grenzen van de speeltuin.' Dat is, zo blijkt, al een grote uitdaging op zichzelf.

Werken met en voor kinderen

Dat is niet Eerlijk! is niet het eerste of enige participatieve ontwerpproject met (jonge) kinderen in Nederland. Er zijn volgens Mulvihill ongeveer negen plekken waar een participatieve begroting is gekoppeld aan een ontwerpproces: vijf Amsterdamse stadsdelen, Utrecht, Den Haag, Breda en Maastricht. Daar komen betrokkenen volgens hem grotendeels dezelfde uitdagingen tegen: werken met kinderen vraagt om specifieke methoden en een specifieke planning. Één van de belangrijkste kwaliteiten van *Dat is niet Eerlijk!* is dat manieren om met die uitdagingen om te gaan zichtbaar en deelbaar zijn gemaakt: in het einddocument, maar bijvoorbeeld ook via animaties op internet, een presentatie in Pakhuis de Zwijger in mei 2025 en een artikel in tijdschrift Forum dat begin 2026 verschijnt, worden niet alleen de resultaten maar ook het doorlopen proces in detail gepresenteerd. Daarnaast wordt begin 2026 een lespakket gepresenteerd waarmee series van workshops over (ontwerpen aan) de buitenruimte met kinderen kunnen worden

"The third workshop was the beginning of the experimentation phase. In the first part, we extracted more themes from the map with the help of the girls"

georganiseerd. De eerste uitdaging, legt Mulvihill uit, is het bij elkaar brengen van de deelnemers: 'de kinderen iedere twee weken bij elkaar brengen was cruciaal.' Het snelle en drukke leven van de deelnemende meisjes bepaalde het tempo van het project in eerste instantie. Dat kan ook niet anders: hoewel vernieuwing van de openbare ruimte vaak veel tijd kost kunnen kinderen in de regel maar relatief kort betrokken blijven omdat ze, bijvoorbeeld, verhuizen, naar een andere school gaan, of simpelweg opgroeien. Het traject van het ontwerpend onderzoek heeft daarmee een andere tijdlijn dan een gemeente zal hanteren, en op die mismatch kan je als ontwerp-team eigenlijk geen invloed uitoefenen. Dat de planning lastig is brengt een risico met zich mee: een participatietraject staat of valt bij het (kunnen) leveren van resultaten na afronding. Het teleurstellen van deelnemers is in de regel funest voor het vertrouwen in het proces en het ontwerp-team, en dat is in het geval van jonge deelnemers, die bijzonder kwetsbaar zijn en wiens tijd extra kostbaar is, dubbel het geval.

Werken met en voor de gemeente

Ook werken met (of voor) een gemeente is bij een project met een specifiek profiel een opgave. Vooral het borgen van een vervolg is lastig, heeft Mulvihill geleerd: 'je moet een betrokken ambtenaar vinden' als je iets wil dat buiten de standaardprocedures valt, en 'de grootste kans is om workshops te koppelen aan buurtbudgetten, omdat je dan uitzicht hebt op een realisatiemoment en een begroting voor realisatie.'

...en dan moet het ontwerpen nog beginnen

Los van de logistieke opgave is er uiteraard nog de opgave van het ontwerpen met kinderen. Met het ontwikkelde lespakket, opgesteld door het ontwerp-team, worden de lessen uit *Dat is niet Eerlijk!* deelbaar gemaakt: in een tweetal series workshops werd de buurt in kaart bracht, maakten de kinderen kennis met ontwerp(instrumenten), en werden uiteindelijk ontwerpvoorstellen gemaakt. Voor de deelnemende meisjes in deze ronde waren zes thema's van belang in de buurt: vriendschap / natuur / chillplekken / sport en beweging / buurtfeest.

2 Proposing

Het ontwikkelen van een voorstel, programma, doel of strategie

Het hoofddoel van *Dat is niet Eerlijk!* is het ontwikkelen, toetsen en deelbaar maken van methoden waarmee kinderen kunnen worden betrokken bij de vormgeving van hun buurt. Dat streven leidde tot de ontwikkeling van een lespakket, maar ook tot een serie kleinschalige (ontwerp)ingrepen voor een buurt in Amsterdam West (en één daarbuiten). Middels dat lespakket worden de resultaten van het ontwerpend onderzoek deelbaar en breed inzetbaar gemaakt.

Dat is niet Eerlijk! stelt, naast een methode voor participatie met kinderen, ook een nieuwe ontwerp-houding voor. Die houding begint met luisteren naar ongehoorde stemmen, en met het faciliteren van een creatief en participatief proces waarvan deelnemers gezamenlijk de regie krijgen. Pas als de resultaten van dat proces gefilterd en uitgewerkt worden – een vereiste voor het nemen van vervolgstappen en iets waarvoor de expertise van de ontwerper noodzakelijk is – neemt de ontwerper de pen over.

De deelnemers aan de workshops rondom de nieuwe wijkkaart, gevuld met alle ontwikkelde voorstellen

Kinderspel

De voorstellen in *Dat is niet Eerlijk!* zijn niet alleen door kinderen bedacht, maar ook verbeeld: het project presenteert zichzelf aan de hand van een serie kleurrijke kindertekeningen. Die serieuze niet-serieuze beelden vatten het ontwikkelde programma eigenlijk heel goed samen: de volwassen betrokkenen hebben een strategie ontwikkeld om kinderen te laten nadenken over de buurt waarin ze wonen, over wensen en verbeterpunten in die buurt, en over manieren om die wensen te vertalen in daadwerkelijke ingrepen. Dat het ontwerpteam die voorstellen vervolgens heeft uitgewerkt tot producten die kunnen worden ingediend voor subsidie vanuit een buurtbudget (het Bloemenlint en een Dans- en Lachspiegel), tot prototypes (het Kletskleedje), tot een heus gebouwtje (de Jij-maakt-het-kiosk), en tot een overzichtstekening van de wijk waarin alle voorstellen een plek krijgen, is óók indrukwekkend maar net iets minder dan al het voorafgaande. Zeker als je bedenkt dat het ontwerp-team zelf óók tegelijk met de kinderen leerde:

Tekening van een van de deelnemende meisjes tijdens de workshop.

methode en product zijn min of op hetzelfde moment ontwikkeld. Het ontwerpteam en de kinderen hebben de pen ‘ongeveer fifty – fifty’ vastgehouden; dat is volgens Daryl Mulvihill van studio dmau de perfecte manier om dit te doen: de ontwerpers hebben de pen zo veel mogelijk losgelaten, en alleen ter hand genomen nadat al het creatieve denk- en tekenwerk was gedaan. Hij omschrijft de rol van de ontwerper ‘als schakelpunt om de ideeën te vertalen naar een echte verbetering van de buurt.’ De ontwerper zorgt ook voor de synthese, en moet zich niet wegcijferen: ‘de rol van de ontwerper moet heel duidelijk zijn: je moet nog steeds een ontwerp maken van alles wat je hebt gehoord. Dat het [eindontwerp] niet een boodschappenlijst is, maar dat er een samenhang is.’

Daarnaast heeft het ontwerpteam ook een organisatorisch takenpakket buiten het begeleiden van de workshops: er moeten bijvoorbeeld partners, welwillende ambtenaren en budgetten voor uitvoering of ondersteuning worden gevonden. Naast ‘de juiste mensen om dingen ook écht uit te voeren.’

Een lespakket

De ontwikkelde strategie is gegoten in een lespakket, waarmee ook in andere buurten door kinderen kan worden gewerkt aan een verbetering van de leefomgeving. Het ideale scenario daarbij is dat het lespakket wordt verbonden met een (buurt)budget en/of een participatieve begroting. Met het lespakket is succes nog geen garantie, maar té veel afwijken is niet raadzaam: werken met kinderen, werken aan een participatief project én werken aan ingrepen in de openbare ruimte vragen alle drie om een nauwkeurig afgestemd tijdsplan. Er zou in Amsterdam Oost ook een project starten, maar omdat de gemeente maar budget wilde vrijmaken voor één enkele sessie – wat veel te weinig is om écht met kinderen aan de slag te gaan – is dat niet doorgegaan. Het lespakket wordt begin 2026 gelanceerd.

Kinderen serieus nemen

Over de juiste manier om jezelf als ontwerper op te stellen is Mulvihill kort: luisteren. Een onderdeel daarvan is volgens hem jezelf afvragen wie je bent, en welke positie je inneemt, als ontwerper. In een artikel over het project voor tijdschrift Forum schrijft hij: ‘het project laat zien dat de meisjes geen gebrek hebben aan ideeën en duidelijk zijn in het uiten van hun behoeften. Wat ontbreekt zijn volwassenen die bereid zijn te luisteren en een context waarin hun ideeën voor de bredere stad serieus worden genomen door degenen die in de positie zijn om ze uit te voeren.’ Daarmee presenteert het ontwerpend onderzoek niet alleen een tweeledig voorstel – een serie ruimtelijke ingrepen in een buurt in Amsterdam West én een lespakket waarmee ontwerpers en gemeenten kunnen participeren met kinderen – maar óók twee fundamentele vragen over inclusie – hebben kinderen hetzelfde recht op de stad als volwassenen? – en morele stellingname – hoe zet je jezelf als ontwerper het best in om de leefomgeving eerlijker (en zorgzamer) te maken?

3 Politicizing

Het bijdragen aan debat en kritische reflectie

Ondanks de positieve toon van *Dat is niet Eerlijk!* adresseert het project een serieuze misstand: onze leefomgeving is niet voldoende afgestemd op de wensen van kinderen, en hun stem (en dan met name die van jonge meisjes) wordt eigenlijk niet gehoord tijdens het ontwerpen van de buurten waarin ze wonen. Vanuit dat perspectief wordt de relatie tussen ontwerper, overheid en (jonge) buurtbewoner bevraagd. In het kader van Ruimte voor Rechtvaardigheid zoekt én vindt dit project manieren om het ontwerpproces inclusiever te maken. In de tussentijd worden er ook nog kleine interventies gerealiseerd die een buurt in Amsterdam West leuker – en vooral meisjesvriendelijker! – maken.

In het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid wordt de relatie tussen ruimte(lijk ontwerp) en rechtvaardigheid onderzocht, en wordt er gereflecteerd op de ethische fundamenteën van onze leefomgeving. De resultaten van projecten als *Dat is niet Eerlijk!* voedden een academische bespiegeling en leidden tot de ontwikkeling van een Just Design Toolbox.

Een oefening tijdens één van de workshops

Het debat als vertrekpunt

Dat is niet eerlijk! is in beginsel een politiek-ethisch project: het is uitgevoerd als onderdeel van een traject dat expliciet de relatie tussen ruimte(lijk ontwerp) en rechtvaardigheid verkent. Reflectie op de positionering van de ontwerper, en zijn of haar ethische verantwoordelijkheden, gebeurde zowel in het project zelf als in een overkoepelende reflectie die leidde tot de ontwikkeling van een *Just Design Toolbox*. Dit ontwerpend onderzoek droeg dus al op verschillende manieren bij aan het debat rondom een inclusieve (en zorgzame) leefomgeving: middels kleine en door jonge meisjes zelf ontworpen interventies in hun buurt, middels een lespakket waarmee ook op andere plekken samen met kinderen kan worden ontworpen aan de leefomgeving, middels een overkoepelend debat gedurende het traject Ruimte voor Rechtvaardigheid, middels een publicatie in het tijdschrift Forum, én als onderdeel van de input voor de *Just Design Toolbox*. Het project is dus niet alleen een geslaagde oefening in participatief ontwerp met een hele specifieke doelgroep, maar maakte de opgedane kennis ook al op verschillende manieren onderdeel van het discours.

Ook hier: een multidisciplinair team

Net als een aantal andere projecten in dit werkboek (zoals *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland*, *Buurtsaam Bleijerheide*, *Waddenbuurt Commons* en *Kookboek Mosterdhof*) is ook *Dat is niet Eerlijk!* het resultaat van een multidisciplinaire samenwerking. Ontwerpers werkten samen met een kindercoach, twee academische specialisten in werken (en specifiek in participeren) met kinderen, en een grafisch vormgever gespecialiseerd in communicatie en animatie. Die teamsamenstelling verbreedt niet alleen de expertise van het ontwerpteam, maar introduceert ook nieuwe perspectieven en methoden in het instrumentarium van ruimtelijk ontwerp. Net als de bovengenoemde projecten is *Dat is niet Eerlijk!* een sterk argument voor samenwerking met partijen met aanvullende kennis, en voor teams wiens kennis en kunde zeer precies zijn samengesteld met een specifieke opgave in gedachten. De leefomgeving, en zeker leefkwaliteit en het welvaartsniveau, zijn zeer brede en veelomvattende begrippen, waarvan ruimtelijke kwaliteit en ruimtelijk ontwerp onderdelen zijn. Dat betekent dat ontwerpers hun taken beter kunnen uitvoeren als ze samenwerken met experts, en ook dat ze zich bewust moeten zijn van de relatie van het ruimtelijke discours met andere werkvelden.

Luisteren

De belangrijkste boodschap van dit ontwerpend onderzoek is samen te vatten in één woord: luisteren. Ontwerpers, zo legt Daryl Mulvihill uit, moeten leren luisteren naar ongehoorde stemmen en van daaruit beginnen met ontwerpen. Dat betekent niet dat de ontwerper niet ontwerpt, maar wél dat een bijdrage op een specifieke manier vormgegeven moet worden.

Een project in het Engels

Samen met *De Wachtkamer* is dit ontwerpend onderzoek het enige dat (deels) in het Engels wordt gepresenteerd. Dat is een belangrijk gegeven: het betekent dat het project een grotere groep geïnteresseerden, binnen én buiten Nederland, kan aanspreken en enthousiasmeren. Het is, zeker in een diverse stad als Amsterdam, eigenlijk logisch om resultaten (ook) in een *lingua franca* te communiceren, hoewel de voertaal tijdens workshopsessies om praktische redenen uiteraard Nederlands moet zijn. Een interessant voorbeeld van communiceren rondom taalgrenzen maar dan in een andere richting is *Buurtsaam*

Bleijerheide en Nuland: tijdens buurtonderzoeken en -consultatie in Kerkrade is de inzet van lokale en dialect sprekende mensen gebruikelijk, omdat er altijd buurtbewoners zijn die zich comfortabeler voelen als er in de voertaal van de regio wordt gesproken.

Een voordeel van een ontwerpteam dat (ook) in het Engels communiceert is dat ook niet-Nederlandse expertise wordt ontsloten. Drie van de vier teamleden zijn niet in Nederland geboren en/of opgeleid, en introduceren dus nieuwe perspectieven en inzichten. *Dat is niet Eerlijk!* is gemaakt door het enige écht internationale ontwerpteam in dit werkboek, op het volledig Belgische team dat *Buurtsaam Bleijerheide en Nuland* uitvoerde na. Dat is vanuit het verbindende thema van de zorgzame leefomgeving wel te verklaren: de projecten zoeken óf de grote ambtelijke schaal op, waar voornamelijk met de ministeries wordt gecommuniceerd, óf richten zich juist op (zo participatief mogelijk) ontwerpend onderzoek op de schaal van de buurt, waar Nederlands een voorwaarde is om aan te haken op de leefwereld van bewoners.

Tekening van een van de deelnemende meisjes tijdens de workshop.

Kunst en dapper zijn

Tim Peeters
Violette Schönberger

Tastbare eindproducten en kunst

Werken aan een zorgzame leefomgeving kan niet vanuit één helder afgebakend domein waarbinnen alle condities meetbaar en toetsbaar zijn, en waar methoden één-op-één kunnen worden overgeheveld van plek naar plek. Factoren als luchtkwaliteit, woningaantallen of bodemgesteldheid zijn objectief te meten, maar mentale gezondheid, mate van eigenaarschap over de woonomgeving of verankering in de sociale context zijn per definitie subjectief. We kunnen zulke zaken weliswaar globaal in kaart brengen – met instrumenten als leefbarometers en brede welvaartsindexen bijvoorbeeld – maar een cijfermatige benadering op zichzelf kan nooit recht doen aan de fijnmazige veelheid aan persoonlijke ervaringen en verhalen die onze beleving van welvaart en gezondheid mede bepalen. De conclusie is duidelijk: wie enkel uitgaat van wat becijferd kan worden, gaat voorbij aan cruciale aspecten van (ontwerpen aan) de zorgzame leefomgeving. Zachte waarden zijn essentiële ingrediënten van een kansrijke aanpak, maar hoe maken we die waarden onderdeel van de ontwerp- en beleidspraktijk? De twaalf projecten in dit werkboek bieden, ieder op een eigen manier, een antwoord op die vraag.

De eerste les is dat we moeten accepteren dat de zorgzame leefomgeving in zekere zin niet meetbaar wil zijn. Buurten en gemeenschappen zijn wars van getallen, statistieken en data-gedreven conclusies. De leefomgeving is people-based en daarom, zegt het merendeel van de projecten in dit werkboek, moet je haar open vragen stellen. Dan krijg je vaak andere geluiden te horen dan wat de cijfers vertellen. Een zogenaamd kansarme wijk blijkt robuust en sociaal te zijn; een verdwenen rivier vormt juist in afwezigheid een identiteitsdrager; een natuurramp opent een prachtige toekomst voor een landschap. Verhalen zijn belangrijker dan statistieken.

Ontwerpend onderzoeken aan de zorgzame leefomgeving leggen, zo blijkt, vaak discrepanties bloot tussen de meetbare en de ervaren leefomgeving. Daardoor komt soms onrecht aan het licht: cijfer-

matig aangestuurde asielopvang blijkt op ervaringsniveau catastrofaal te zijn; formeel georganiseerde inspraak negeert wijkbewoners die niet naar een bijeenkomst in een wijkcentrum kunnen of willen. Voor het blootleggen van – en werken vanuit – sociale verhalen en dynamieken zijn dan ook methoden nodig die de grenzen van het ontwerpvocabulaire oprekken. Dit werkboek omvat een indrukwekkend arsenaal aan nieuwe instrumenten waarmee kan worden geparticipeerd, gepresenteerd, geanalyseerd en geobserveerd. Ontwerpkracht is ingezet om te spreken én om te luisteren; om te verbeelden én om anderen dat te laten doen.

Een tweede les is dat tekeningen en maquettes met een mate van kunstzinnige vrijheid in veel gevallen de kern van een project het beste lijken te communiceren. Wie weet heeft dat met die warse onmeetbaarheid te maken. Een met gouden inkt getekende Fivel geeft een veel preciezer beeld van de rivier dan een gedetailleerd GIS-bestand ooit kan doen. Een handschets van nieuw Zeeland toont radicaliteit – terecht! – als aantrekkelijk scenario. Gevoelige gesprekken zijn makkelijker te voeren rondom prototypes van meubels of op reflecterende kleden. Betrokkenen gaan houden van deze objecten en van de verhalen die ze uitdragen; kunst geeft houvast en stuwt een project voorwaarts.

Kunstwerken en tastbare (eind)producten bundelen en versterken de verbeeldingskracht die van grote waarde kan zijn zodra een project of een proces moeilijk wordt. Dat vraagt ook om dappere keuzes maken, en de vrijheid nemen om écht buiten het eigen perspectief te kijken. Dat betekent echter niet dat de zorgzame leefomgeving vraagt om vrijblijvendheid: kunst en dappere uitspraken hebben enkel waarde wanneer ze zorgvuldig zijn gekozen en zijn gevormd op basis van grondige processen.

Het thema zorgzame leefomgeving verdient in de komende jaren betere definities en een scherper vocabulaire. Verbeeldingskracht en het maken van objecten en tekeningen waar mensen van gaan houden zijn krachtige middelen in de zoektocht naar dat vocabulaire en het uitdrukking geven aan zachte waarden. Kunst en dappere dingen, om de precisie van ontwerpend onderzoek te kunnen vasthouden.

Essay

Naar zorgzame leefomgevingen

Caroline Newton

De ruimtelijke inrichting van Nederland staat onder grote druk. De opeenstapeling van transities, van zorg en vergrijzing tot klimaat, energie, wonen en economie, vraagt om fundamenteel andere manieren van organiseren en afwegen. Ontwerpend onderzoek wordt expliciet gezien als een instrument om deze complexe opgaven integraal te benaderen en nieuwe handelingsperspectieven te ontwikkelen. Tegen deze achtergrond is het thema ‘zorgzame leefomgevingen’ bijzonder urgent. Zorgzaamheid wordt vaak geassocieerd met zachte waarden, In de huidige poly- en permacrisissen draait zorgzaamheid om een politieke en institutionele opgave. Welke vormen van gezondheid, nabijheid, ondersteuning en rechtvaardigheid willen we ruimtelijk mogelijk maken, en voor wie? Dit vraagt om een kritische herziening van hoe we ontwerpen, besluiten en investeren. Dit essay vertrekt vanuit de overtuiging dat zorgzame leefomgevingen niet tot stand komen via technocratische optimalisatie, maar via praktijken die waarden, machtsverhoudingen en institutionele aannames expliciet maken. Ontwerpend onderzoek speelt daarin een centrale rol: niet als illustratie van oplossingen, maar als epistemische praktijk die alternatieven zichtbaar maakt, vragen herformuleert en beleidskeuzes scherpt.

Van oplossingsfetisj naar prefiguratie

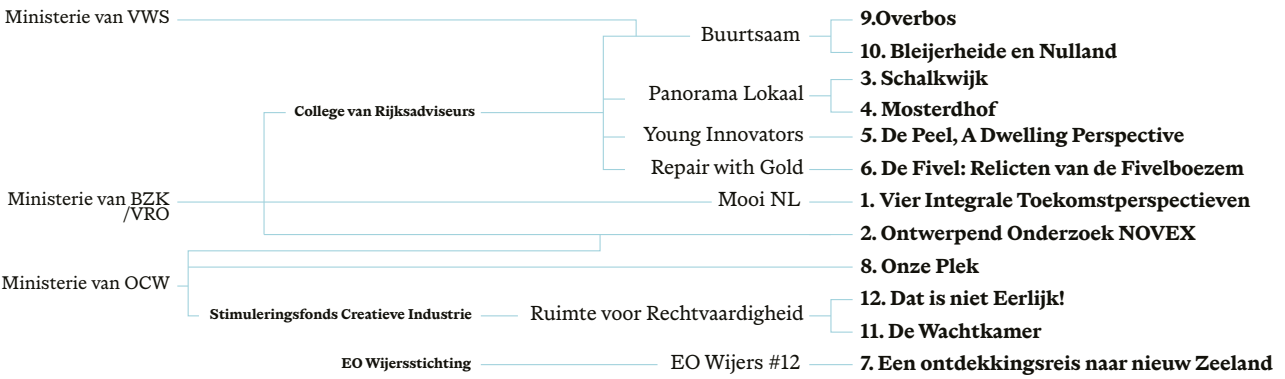
Onder crisiscondities faalt het lineaire oplossingsdenken. Er bestaat geen finale uitkomst die voor iedereen optimaal is. Sterker nog: klassieke oplossingen creëren vaak nieuwe afhankelijkheden, precies op die plekken waar ongelijkheid zich al opstapelt. Denk aan ‘groene gentrificatie’, waarbij verduurzaming leidt tot verdringing van de oorspronkelijke bewoners.

Dit inzicht verplicht ons om naast de vraag van wat we moeten oplossen ook meer aandacht te hebben voor hoe we samen andere toekomsten vormgeven. Daarmee verschuift de focus van technische optimalisatie naar het politiek-ethische vraagstuk van welke toekomstbeelden we in praktijk brengen, wie daarin centraal staat en welke vormen van zorg, afhankelijkheid en wederkerigheid we willen institutionaliseren.

Hier speelt ontwerpend onderzoek een onmisbare rol als motor van deze verandering. Het is niet slechts een middel om een mooi toekomstbeeld te maken, maar de methode bij uitstek om prefiguratie vorm te geven. Door middel van ontwerp worden abstracte waarden en toekomstige scenario’s tastbaar en ruimtelijk gemaakt. Ontwerpend onderzoek fungeert zo als een ‘real-time’ toetssteen: het laat zien waar nieuwe ideeën botsen met oude systemen. Het gaat dan niet om de vraag: “Werkt de techniek?”, maar: “Voor wie werkt dit, onder welke machtsverhoudingen en met welke consequenties?”

Ontwerpend onderzoek is zo geen vrijblijvende verkenning, maar wordt een politieke epistemologie: een onderzoekspraktijk die onderzoekt hoe kennis in (politieke) context wordt geproduceerd, gevalideerd en ingezet, en hoe ontwerppraktijken bijdragen aan het bepalen van wat geldig, denkbaar en bespreekbaar wordt binnen ruimtelijke besluitvorming. Politieke epistemologie richt zich op de verwevenheid van kennis en macht, op de manieren waarop bepaalde kennisvormen worden bevoordeeld of gemarginaliseerd, en op de politieke implicaties van ontwerpinterventies.

De 12 onderzochte projecten en waar ze door geïnitieerd en gefinancierd zijn.

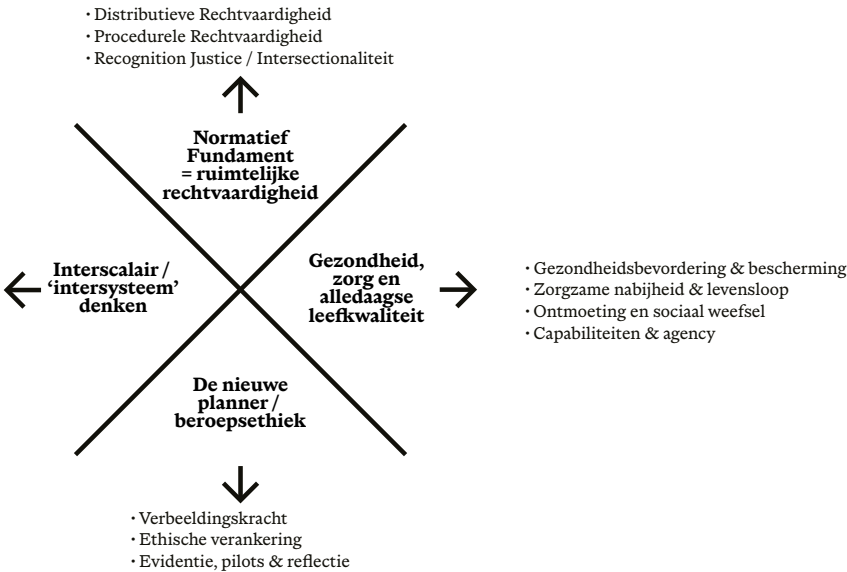

Door alternatieven tastbaar te maken in maquettes, scenario's en proefopstellingen, dwingt ontwerp ons tot kleur bekennen: het maakt zichtbaar wiens belangen worden weerspiegeld, welke toekomstbeelden worden gelegitimeerd en welke maatschappelijke ordeningen daarmee worden bevestigd of juist bevraagd? Het dwingt ons om de normatieve inzet van de opdracht te omschrijven.

Deze noodzaak tot het bepalen van waarden maakt ook dat we duidelijk moeten zijn in wat beogen we met een zorgzame leefomgeving, want dit is de lens waardoor elke beslissing genomen moet worden.

Op basis van literatuur en de analyse van de bestudeerde ontwerp onderzoek, definieert dit essay een zorgzame leefomgeving als een institutioneel én ruimtelijk arrangement dat drie verwachtingen tegelijk waarmaakt:

- 1. Het beschermt en bevordert gezondheid en dagelijks welzijn.
- 2. Het ondersteunt zelf- en samenredzaamheid door de levensloop heen.
- 3. Het verkleint ongelijkheden actief, via eerlijke verdeling, inclusieve besluitvorming en erkenning van verschil, vooral voor groepen die structureel kwetsbaar worden gemaakt

Dat is geen neutrale beschrijving, maar een normatieve keuze. De kwaliteit van de leefomgeving wordt hiermee getoetst aan de capabilities die mensen in hun dagelijkse leven werkelijk kunnen realiseren. Om de essentie van deze ‘capabilities’ te duiden: het gaat niet alleen om het hebben van een middel (bijvoorbeeld een bankje in de openbare ruimte), maar om de reële handelingsvrijheid die dit middel mogelijk maakt. De capability is hier de mogelijkheid voor een ouder iemand om de winkel te bereiken en deel te nemen aan het sociale leven, wetende dat er op elk gewenst moment een veilige plek is om te rusten. Zonder die zekerheid is de bank een leuk object, maar de vrijheid tot participeren in de samenleving is afwezig.

Een kompas voor zorgzame ontwerppraktijken

Om deze ambitie waar te maken en te voorkomen dat ‘zorgzaamheid’ verwordt tot een nietszeggend buzz-woord, schuiven we een vierdelig afwegingskader naar voor. Dit kader is geen checklist voor achteraf, maar een kompas voor aan de voorkant. Het vraagt opdrachtgevers en ontwerpers om duidelijk af te wegen welke waarden belangrijk zijn in de opdracht.

1 Rechtvaardigheid als harde bodem

De eerste categorie van het beoordelingskader richt zich op de normatieve fundamente van ruimtelijke rechtvaardigheid en gaat na in welke mate een project recht doet aan de drie samenhangende dimensies: distributie, procedure en erkenning van verschil. Distributieve rechtvaardigheid stelt de vraag naar de eerlijke verdeling van lasten en lusten. Wie profiteert van die nieuwe parkzone, en wie betaalt de prijs via stijgende huren of verlies van plek? Een zorgzaam ontwerp prioriteert expliciet die groepen die structureel gemarginaliseerd zijn.

Procedurele rechtvaardigheid vraagt hoe besluiten tot stand komen. Is participatie een vinkje op een lijst of een reële machtsdeling? Procedurele rechtvaardigheid eist dat zeggenschap, tijd en middelen eerlijk verdeeld worden en dat er mechanismen zijn voor verzet en herziening.

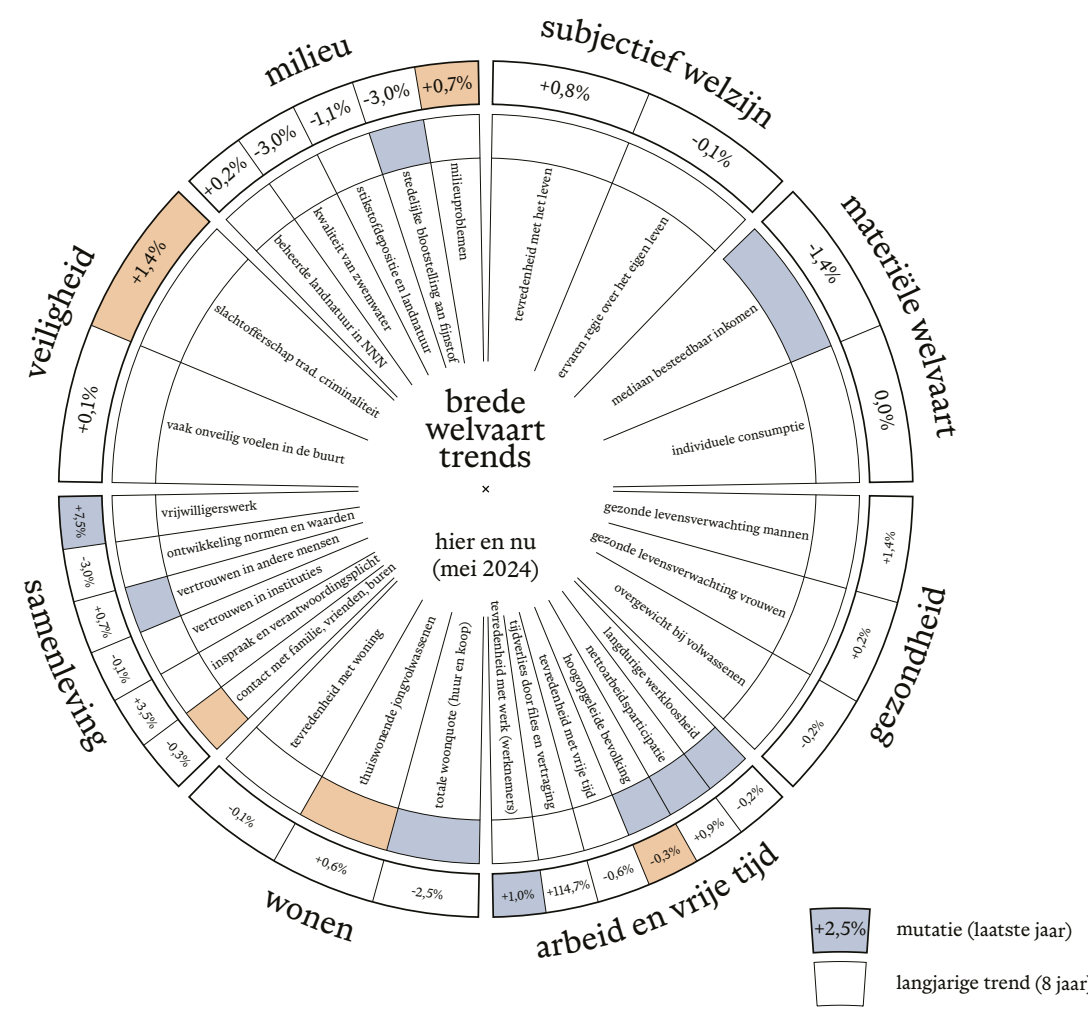
Erkenningsrechtvaardigheid tot slot vraagt om intersectionele scherpte. Wordt er rekening gehouden met hoe gender, klasse, leeftijd en afkomst (...) de ervaring van de ruimte bepalen?

Uiteindelijk is rechtvaardigheid de harde bodem: een zorgzaam ontwerp is pas geslaagd als het de ongelijkheden in macht en middelen actief adresseert en een reële verbetering in het dagelijks leven van de meest kwetsbaren teweegbrengt. Vanuit dit fundament van rechtvaardigheid kunnen we de focus verbreden naar de concrete ruimtelijke implicaties ervan, te beginnen bij de fysieke en sociale condities voor gezondheid en welzijn.

2 Gezondheid en zorg: meer dan frisse lucht
De wortels van de stedenbouw liggen in de hygiëne en volksgezondheid. Die link zijn we in onze drang naar efficiëntie vandaag soms vergeten. Een zorgzame leefomgeving herstelt die verbinding, maar kijkt verder dan de medische bril. Gezondheid is een publiek goed, ingebed in fysieke en sociale condities.

Dit vraagt om een preventieve aanpak. Ontwerp moet niet alleen reageren op hittestress of slechte luchtkwaliteit, maar proactief gezond gedrag faciliteren. Maar zorgzaamheid is ook sociaal. Het gaat om nabijheid en wederkerigheid. Voorzieningen moeten zo geplaatst zijn dat formele én informele zorgnetwerken kunnen floreren. Een zorgzame leefomgeving beschermt niet enkel maar schept condities waarin mensen daadwerkelijk de vrijheid hebben om zich te ontplooiën, te leren, te bewegen en deel te nemen.

Hier moeten we waken voor een naïef gemeenschapsideaal. De ‘buurt’ is geen harmonieus paradijs waar iedereen elkaar helpt. Een werkelijk zorgzame ruimte verdraagt conflict. Het biedt plekken waar verschil zichtbaar mag zijn zonder dat het direct gevaarlijk wordt. Ontwerp moet onderscheid maken tussen relationele

Brede Welvaartssirkel

ruimtes (voor ontmoeting) en representatieve ruimtes. Een zorgzame leefomgeving is levensloopbestendig en flexibel genoeg om mee te ademen met veranderende zorgvragen, zodat mensen niet ontworteld raken als hun noden veranderen

3 Interscalair en intersysteem: de buurt als scharnier
Zorgzame leefomgevingen ontstaan niet op één schaal, maar in de frictie tussen schalen en systemen. Ontwerp beweegt altijd tussen nabijheid en abstractie: tussen leefwereld en systeemwereld. In Nederland is die spanning bijzonder zichtbaar omdat de ruimtelijke ordening sterk geformaliseerd is op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau, terwijl juist het niveau van de buurt, de schaal waarop mensen zorg, nabijheid en steun ervaren, bestuurlijk nauwelijks verankerd is. De buurt is het scharnierpunt. Hier raken de abstracte transities (energie, klimaat, circulariteit) het dagelijks leven. Een zorgzame wijk kan niet los worden gezien van bovenlokale systemen. Ontwerpend onderzoek moet ook fungeren als de schakel tussen systemen. We moeten af van de verzuiling waarbij de energietransitie, de wateropgave en de woondeal langs elkaar heen werken en pas botsen als de schop de grond in gaat. Dit intersysteem-denken vraagt om het expliciteren van ‘optelsom-dilemma’s’. Ontwerpend onderzoek kan hier optreden als onderhandelingsruimte: een plaats waar de ethische keuzes achter ruimtelijke beslissingen expliciet worden gemaakt. Het intersysteem-denken vergt dus niet enkel technische coördinatie, maar een epistemische openheid: erkennen dat systemen niet neutraal zijn, maar moreel geladen keuzes verbergen. De taak van het ontwerpend onderzoek is om die keuzes te materialiseren, bespreekbaar te maken en zichtbaar te houden in besluitvorming.

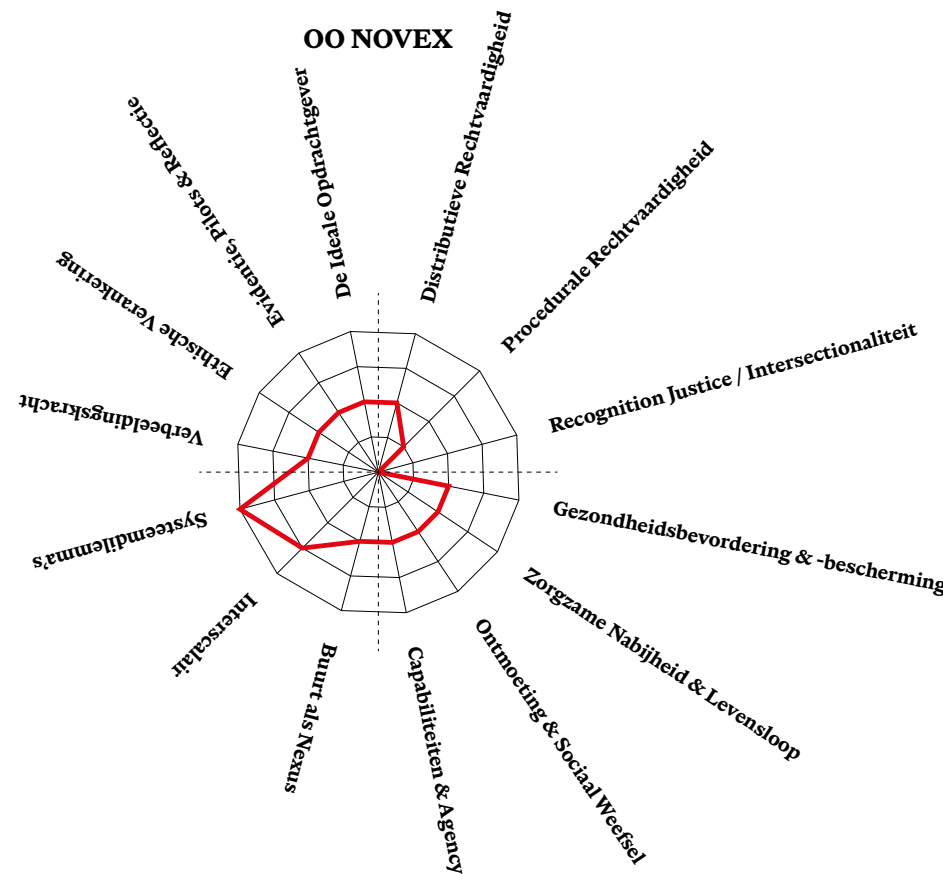
Tot slot moeten we de denkrichting in vraag durven stellen: niet enkel hoe de buurt kan worden aangesloten op bestaande systemen, maar hoe systemen zich kunnen voeden vanuit de logica van de buurt. Zorgzame leefomgevingen vragen om adaptieve structuren die leren van het alledaagse, in plaats van het te normaliseren. Initiatieven zoals de Transition Towns laten zien hoe dit werkt in de praktijk: vanuit lokale zorg en gemeenschapskracht worden nieuwe vormen van energie, economie en samenleven ontwikkeld, die vervolgens de systeemlogica zelf ter discussie stellen. Zulke praktijken maken zichtbaar dat de transitie niet alleen in de buurt plaatsvindt, maar ook vanuit de buurt kan ontstaan.

4 Beroepsethiek en institutionele moed
Dit alles vraagt iets van ons. Van ontwerpers, maar ook van opdrachtgevers. Een zorgzame leefomgeving vereist een gedeelde professionele ethiek. Hierbij is verbeelding een politieke daad, een methode om de TINA-logica (There Is No Alternative) te doorbreken. Het is de plicht van de ontwerper om te laten zien dat het anders kan. Dit betekent ook dat zowel de ontwerper als opdrachtgeven helder moeten zijn over hun ethische positionering, zoals hoger betoogd: neutraliteit bestaat niet. Wees dus helder over

waarden en belangen. Handel vanuit ‘aandachtige partijdigheid’, waarbij een keuze voor rechtvaardige uitkomsten de enige juiste is.

Een zorgzame praktijk onderscheidt zich door haar vermogen om niet op papier te blijven, maar werkelijk door te werken in beleid, budget en uitvoering. Een ontwerpend onderzoek mag niet enkel stof pakken in de kast, maar moet een stepping-stone zijn naar verdere doorwerking. Publieke tussentijdse toets momenten zijn belangrijk om rechtvaardigheidsvragen en uitvoeringsdilemma’s bespreekbaar te maken. Door die toetsing systematisch te documenteren, inclusief beperkingen, fouten en conflicten, ontstaat een reflexieve kennispraktijk die niet streeft naar perfectie maar naar doorwerking.

Dit brengt ons bij institutionele moed. De ideale opdrachtgever is niet degene die precies weet wat hij wil, maar degene die de maatschappelijke opgave boven het politieke eigenbelang durft te stellen. Institutionele moed betekent ruimte maken voor onzekerheid. Het betekent verantwoordelijkheid nemen voor de vertaling van een dwarse schets naar stugge wetgeving. Het betekent onge-

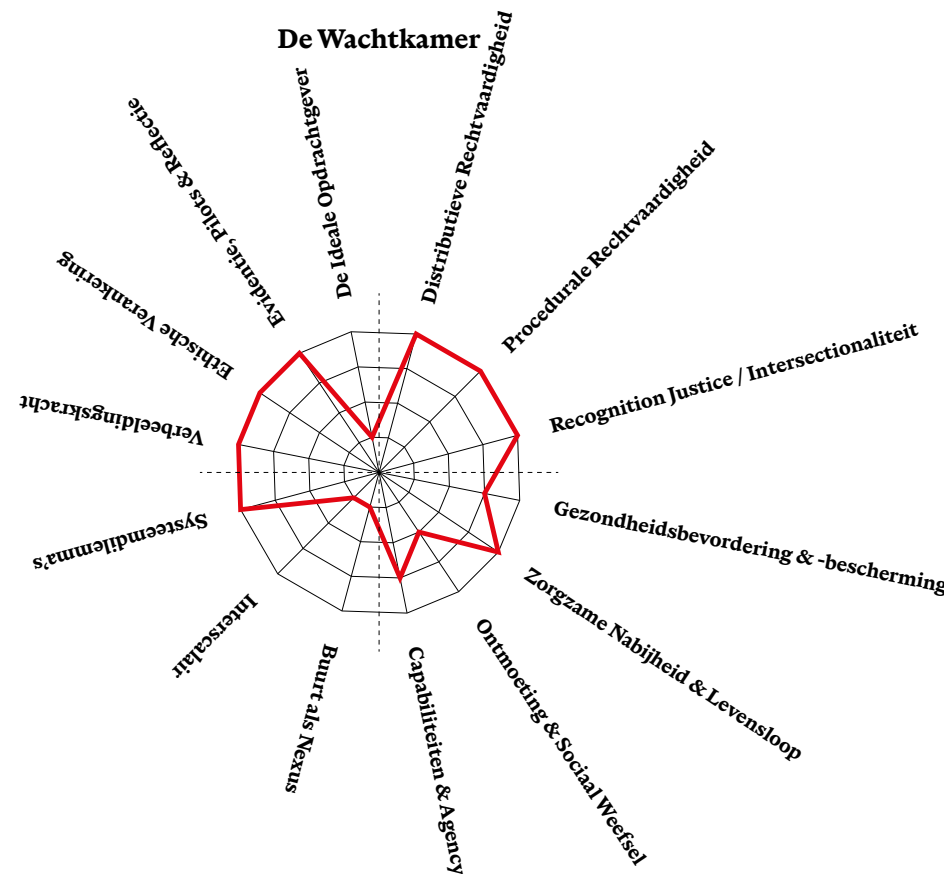

Radardiagram normatief kader.

mak omarmen, niet als een faalfactor, maar als bewijs dat er werkelijk iets verandert. Een moedige opdrachtgever is een bondgenoot die de experimenteerruimte beschermt en zorgt dat de lessen verankerd worden in beleid

De uitvoeringskloof dichten: mandaat, middelen, mechanismen

Maar hoe voorkomen we nu dat deze visie sterft in goede bedoelingen? Er gaapt een gat tussen de inspirerende ateliers en de inspirende toekomstvisies in de ontwerpende onderzoeken aan de ene kant en de weerbarstige werkelijkheid van beton, budget en begroting aan de andere. Om die kloof te dichten, moet uitvoering vanaf dag één worden mee-ontworpen. Dat vereist drie harde ankers, drie harde M...

1. Mandaat: Wie mag er werkelijk beslissen? Zorg dat zeggenschap niet stopt bij de inspraakavond, maar doorloopt in de beheersfase. Geef de veel te vaak onzichtbaar gemaakte groepen een formele stem.
2. Middelen: Koppel aan elk ontwerpend onderzoek een uitvoeringsbudget. Niets is zo cynisch als bewoners vragen om mee te dromen zonder geld om die droom te bouwen.
3. Mechanismen: Leg contractueel vast hoe de overgang van schets naar realisatie verloopt. Definieer procedurele en contractuele routes die de overgang van ontwerp naar uitvoering garanderen, met publieke toetsmomenten, juridische en financiële instrumenten die lokale initiatieven verbinden met nationale geldstromen, herzieningsrechten en transparante criteria voor voortzetting of bijsturing.

Tot slot...

Zorgzaamheid mag geen restcategorie worden die in tijden van schaarste als eerste verdwijnt. In de huidige politieke economie wordt crisis vaak gebruikt als excuus om noodzakelijke keuzes uit te stellen of bestaande machtsverhoudingen te bestendigen. Een zorgzame leefomgeving vraagt precies het tegenovergestelde: actieve inzet, duidelijkheid over waarden en bereidheid om structurele middelen beschikbaar te stellen die de richting naar een veerkrachtige en zorgzame toekomst inzetten.

Besluitvorming vraagt daarom om een dubbele boekhouding. De klassieke kosten-batenanalyse is blind voor verdeling en menselijke waardigheid. Ze moet aangevuld worden met een normatieve afwegingskader (bijvoorbeeld zoals hierboven geschetst). Alleen door transparant te maken wie wint, wie verliest en welke waarden op het spel staan, kunnen we niet alleen efficiënte, maar ook rechtvaardige keuzes maken.

Bibliografie

Rapporten ontwerpend onderzoek

Langen, C. van. (2023). *Mooi Nederland, ontwerpend onderzoek & de kloof tussen praktijk en theorie.*

Dolle, G ten. (2023). *Nieuwe perspectieven voor Ruimtelijke Kwaliteit.*

Flux Landscape Architecture, FABRICations, PosadMaxwan strategy x design, Defacto urbanism, Generation.Energy, Vereniging Deltametropool. (2024). *Werkboek Stel dat verkenning & Mooi NL Ontwerpkracht in uitvoering Beeldende verhaallijnen voor vier toekomst-perspectieven voor heel Nederland.*

Hinterleitner, J. (oktober 2024). Twee jaar ontwerpend onderzoek NOVEX, de Nederlandse ruimtelijke ordening op de tekentafel. *Gebiedsontwikkeling.nu*. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/twee-jaar-ontwerpend-onderzoek-novex-de-nederlandse-ruimtelijke-ordening-op-de-tekentafel/>.

Vereniging Deltametropool, Strootman Landschapsarchitecten, BURA en Bright, Studio Bereikbaar en Twynstra Gudde. (augustus 2024). *Ontwerpend onderzoek NOVEX. Lessen uit de ruimtelijke voorstellen.* Vereniging Deltametropool.

barzilay+ferwerda, veenenbosenbosch, Diep, Endule. (2020). *Kookboek Mosterdhof.*

College van Rijksadviseurs. *Panorama Lokaal.*

Fink, A., & Bérzina, E. (2022). *De Peel – A Dwelling Perspective. Over grond-verbonden leven en het ‘Peel-zijn’.*

Jong, L.J. de. (2024). *De Fivel. Relicten van de Fivelboezem.*

College van Rijksadviseurs. (2025). *Samenwerken aan ruimtelijke kwaliteit in het aardbevingsgebied. Lustrum publicatie 2020-2025.* CrA.

Eo Wijersprijsvraag. (2023). *WAAR WIJ WILLEN WONEN.*

Platform Ontwerp NL, Vereniging Deltametropool en Federatie Ruimtelijke Kwaliteit. (2024). *Onze plek. De cultuur van de leefomgeving – van Garrelsweer tot Groenstraat.*

Falsework, Platform31. (2023). *BuurtSaam Kennis- en inspiratiedossier.*

College van Rijksadviseurs. (2025). *BuurtSaam Verzameling.*

51N4E Acte, Simply Community, Plant en Houtgoed. (2024). *BuurtSaam Kerkrade Sociaal-ruimtelijk onderzoek rond het historische lint van Bleijerheide-Nulland.*

Brouwer, N., & Korff, A. de. (2023). *DE WACHTKAMER “Rechtvaardige leefomgeving voor vluchtelingen en statushouders”.*

studiodmau. (2024). *Dat is niet eerlijk!*

Ro&Ad, & B+B. (2024). *Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland.*

Gehouden interviews

00NOVEX
Paul Gerretsen en Jutta Hinterleitner, 10 oktober 2025.

De Wachtkamer
Anneloes de Korff, 10 november 2025.

Een ontdekkingsreis naar nieuw Zeeland
Ro Koster, Petra de Braal, Marijn van Oss, 12 november 2025.

Panorama Lokaal Mosterdhof
Panorama Lokaal Waddenbuurt
BuurtSaam Overbos
BuurtSaam Bleijerheide Nulland
Lena Knappers, Simone Huijbrechts, 17 november 2025.

Dat is niet eerlijk!
Daryl Mulvihill, 15 december 2025.

De Peel - A dwelling perspective
Anna Fink, 17 december 2025.

Buurtsaam Bleijerheide-Nulland
Ruth Soenen, 6 januari 2026.

De Fivel
Lieke Jildou de Jong, 9 januari 2026.

Buurtsaam Bleijerheide-Nulland
Eva de Bruyn en Elke Schoonen, 12 januari 2026.

Panorama Lokaal: Kookboek Mosterdhof
Marcel Barzilay, 13 januari 2026.

Buurtsaam: Overbos
Thijs de Boer, 14 januari 2026.

Onze Plek
Bianca van den Berg, 20 januari 2026.

Vier Integrale Toekomstperspectieven
Bram Willemse, 10 februari 2026.

Colofon

Werkboek 5
Zorgzame leefomgevingen
Dit werkboek maakt deel uit van een reeks van vijf werkboeken, opgesteld op vraag van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO). De werkboeken hebben als doel om het potentieel van ontwerpend onderzoek breder bekend en beter zichtbaar te maken, zodat in de toekomst meer partijen er doelgericht mee aan de slag kunnen gaan.

Ministeries van Ocw En VRO – ARO kernteam
Chris van Langen
Annelot Tijs
Hans ten Hoeve
Aline Knip
Freek Ingen Housz

Curatoren reflectietraject
“Bundelen en duiden”
Jolijn Valk
Els Vervloesem

Studieteams: vijf werkboeken, start-, intervisie- en verdiepingsbijeenkomst
1. Water en bodem: Flux landscape architecture en Fransje Hooimeijer (TU Delft)
2. Natuur en landbouw: H+N+S Landschapsarchitecten en Hans Leinfelder (KU Leuven)
3. Energie en (circulaire) economie: MUST en Sven Stremke (WUR)
4. Wonen, werken en bereikbaarheid: BURA en Gert-Joost Peek (Hogeschool Rotterdam)
5. Zorgzame leefomgeving: Falsework en Caroline Newton (TU Delft)

Auteurs
Inleiding: Els Vervloesem en Jolijn Valk
Deel 1 Cases: Tim Peeters en Violette Schönberger
Deel 2 Essay: Caroline Newton

Beelden
Bij het gebruik van foto’s en illustraties van derden is contact opgenomen met de auteurs.

Dit sluit niet uit dat in enkele gevallen de exacte bron niet achterhaald kon worden, waarvoor verontschuldiging.

Basisontwerp
Stroomberg

Expertpanel: selectie-, intervisie- en verdiepingsbijeenkomst
Paola Huijding (afdelingshoofd Ruimtelijke Kwaliteit bij het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening)
Kristiaan Borret (voormalig bouwmeester maître architecte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest)
Rienke Groot (secretaris College van Rijksadviseurs)
Liesl Vanautgaerden (senior expert Departement Omgeving, Vlaamse Overheid)
Ben van der Meer (Stadsbouwmeester Groningen)
Cathelijne Bouwkamp (wethouder Stedelijke Ontwikkeling, Groen, Duurzaamheid en Cultuur in Arnhem)
Julie Mabilde (Team Vlaams Bouwmeester en LABO RUIMTE)
Patrick van der Klooster (directeur Kennis & Innovatie BPD, lid MT NL)
Anne-Wil Min (Programma Mooi Nederland, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening)

Aanvullende respondent verdiepingsbijeenkomst
Jutta Hinterleitner (Platform Ontwerp NL)

Eerste lezers werkboeken
Werkboek 1: Liesl Vanautgaerden, Chris van Langen, Jolijn Valk, Els Vervloesem
Werkboek 2: Patrick van der Klooster, Chris van Langen, Jolijn Valk, Els Vervloesem
Werkboek 3: Jonathan de Veen, Chris van Langen, Jolijn Valk, Els Vervloesem
Werkboek 4: Sabine Renders, Chris van Langen, Jolijn Valk, Els Vervloesem
Werkboek 5: Cathelijne Bouwkamp, Chris van Langen, Jolijn Valk, Els Vervloesem

Bijeenkomsten “Bundelen en duiden” traject
Selectiebijeenkomst (28/8/2025 Nieuwe Instituut, Rotterdam)
Selectie van de 50 ontwerpend onderzoeken op basis van een door de ministeries aangeleverde longlist van ontwerpend onderzoek (2021–2025).
Aanwezig: curatoren, expertpanel en ministeries van OCW en VRO

Startbijeenkomst (5/9/2025 Arcam, Amsterdam)
Kennismaking met de vijf studieteams en delen van eerste bevindingen.
Aanwezig: curatoren, studieteams en ministeries van OCW en VRO

Intervisiebijeenkomst (16/10/2025 Nieuwe Instituut, Rotterdam)
Presentatie van de tussentijdse resultaten door de studieteams en collectieve uitwisseling met de curatoren en het expertpanel. In parallel met de bijeenkomst door Platform Ontwerp NL.
Aanwezig: curatoren, studieteams, expertpanel en ministeries van OCW en VRO.

Verdiepingsbijeenkomst (13/11/2025 Keilepand, Rotterdam)
Verdieping van de inzichten uit de voorgaande bijeenkomsten met parallelle werksessies per thema.
Aanwezig: curatoren, studieteams, expertpanel en ministeries van OCW en VRO.

Bij de selectie-, start-, en intervisiebijeenkomsten waren aanvullend als toehoorders de curatoren “Delen en doen” vanuit CoLA aanwezig: Indira van ’t klooster, Barbara Luns en Tom Tomasowa. Tijdens de verdiepingsbijeenkomst was als toehoorder namens CoLA, Indira van ’t Klooster aanwezig.

Voor de verslaglegging waren bij de selectie-, start-, en intervisiebijeenkomsten Silke Jacobs, Guévorg De Clerck aanwezig.

© 2026, Ministeries van OCW en VRO

Tenzij anders vermeld, zijn de gebruikte afbeeldingen gemaakt door de betrokken auteurs, ontwerp bureaus en projectpartners. We hebben ons best gedaan alle rechthebbenden van de overige afbeeldingen te achterhalen. Mocht u desondanks een afbeelding tegenkomen waarvan u rechthebbend bent, dan verzoeken wij u contact op te nemen met het ministeries van OCW en VRO.

Actieagenda
Ruimtelijk
Ontwerp (ARO)

2026